

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**FAS'TA İSLÂM'IN YAYILIŞI VE İLK İSLÂM EĞİTİM-
ÖĞRETİM KURUMLARI**

Cuma EREN

Danışman
Prof. Dr.Erkan GÖKSU

İZMİR-2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Fas’ta İslâm’ın yayılışı ve ilk İslâm Eğitim Öğretim Kurumları” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

06/08/2022

Cuma EREN

İmza

ÖZET
Doktora Tezi
Fas'ta İslâmın Yayılışı ve İlk İslâm Eğitim-Öğretim Kurumları
Cuma Eren

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Tarih Programı

Mağrib ülkelerinden bugünkü resmî adı el-Memleketü'l-Mağribiyye olan Fas'ın, ilk sakinleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Bu nedenle Masmûde, Zenâte ve Sanhâce adlı üç büyük Berberî kabile Fas'ın yerlileri olarak kabul edilmektedir. Fenike, Roma ve Bizans tarafından kolonilerin kurulduğu bu ilgi odağı topraklar Târik b. Ziyâd döneminde Berberî kabilelerin İslâm'ı kabulleriyle Müslümanların eline geçmiştir. İslâm hâkimiyetinden sonra ise Fas'a sırasıyla; İdrîsîler, Zenâteler, Murâbitlar, Muvahhidler, Merînîler, Vattâsîler, Sa'dîler ve daha sonra günümüze kadar gelen Filâlîler hükmetmişlerdir.

UNESCO ve Guinness Dünya Rekorları gibi bazı kaynaklar tarafından dünyanın en eski üniversitesi veya sürekli olarak faaliyet gösteren en eski yükseköğrenim kurumu olarak gösterilen El-Karaviyyin Camii, Fatıma el-Fihri adında genç bir kadın tarafından 9. yüzyılın ortalarında 859 yılında Fas'ın Fez şehrinde kurulmuştur. Camii ilk olarak Fatıma el-Fihri adını taşımış olsa da Zenâteler döneminden sonra kasaba halkının merkezi camisi anlamına gelen Karaviyyin ismiyle anılmaya başlanmıştır.

Naklî ilimlerin yanında aklî ilimlerinde tedris edildiği Karaviyyin Camii, İbn Haldûn, İbn el-Arabî gibi bilim adamlarının yanı sıra Maymonides, Leo Africanus ve Aurillac Gerbert gibi bilim adamları da yetiştirmiştir. Fakat

sonraki yıllarda savaş ve afet gibi nedenlerden ötürü eğitim-öğretimin kalitesi düşmüş ve 1912’de Fransız sömürgesi altındayken de sadece din ilimlerinin okutulduğu bir kurum haline gelmiştir. 1931 ve 1933’te Filâlî sultanı V. Muhammed döneminde ilk, orta ve yükseköğretim şeklinde eğitim-öğretim müfredatı yeniden düzenlenen Karaviyyin Camii, 1963’te modern Fas Devlet üniversiteleri arasında kendisine yer edinmiş ve 1965’te de Karaviyyin Üniversitesi olarak yeniden isimlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mağrib, el-Memleketü’l-Mağribiyye, Berberî, Masmûde, Zenâte, Sanhâce, Târik b. Ziyâd, İdrîsîler, Zenâteler, Murâbitlar, Muvahhidler, Merînîler, Vattâsîler, Sa’dîler, Filâlîler, Karaviyyin Camii, İbn Haldûn, İbn el-Arabî, Maymonides, Leo Africanus, Aurillac Gerbert.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy(PhD)
The Spread of Islam in Morocco and the First Islamic Educational Institutions
Cuma EREN

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
History Program

Almost nothing is known about the first inhabitants of Morocco, whose official name is al-Mamlakat al-Maghribiyya, one of the Maghreb countries. For this reason, the three major Berber tribes named Masmudah, Zanata, Sanhaja are accepted as the natives of Morocco. These lands, which were the center of attention, where colonies were established by Phoenicians, Romans and Byzantine Empire, passed into the hands of Muslims during the period of Tariq ibn Ziyad, with the adoption of Islam by the Berber tribes. After the Islamic domination, respectively; The Idrisids, the Zanatas, the Almoravids, the Almohads, the Marinids, the Wattasids, the Sa'dis and later the Filalis who have survived to the present day have ruled Morocco.

Al-Qarawiyyin Mosque, which is cited as the world's oldest university or the oldest continuously operating higher education institution by some sources such as UNESCO and Guinness World Records, was founded by a young woman named Fatima al-Fihri in the middle of the 9th century in Fez, Morocco in 859. Although the mosque was first named as Fatima al-Fihri, after the period of the Zanatasit started to be called Al-Qaraviyyin, which means the central mosque of the towns people.

Al-Qarawiyyin Mosque, where mental sciences were taught as well as religious sciences, educated scientists such as Maymonides, Leo Africanus and Aurillac Gerbert as well as scientists such as Ibn Haldun and Ibn al-Arabi. However, in the following years, the quality of education began to decline due to reasons such as wars and disasters, and in 1912, it became an institution where only religious sciences were taught, even when it was under the French colonial rule. Al-Qarawiyyin Mosque, whose education curriculum was reorganized in the form of primary, secondary and higher education in 1931 and 1933, during the reign of Filali Sultan Muhammad V, gained a place among modern Moroccan public universities in 1963 and was renamed as Qarawiyyin University in 1965.

Keywords: Maghrib, al-Mamlakat al-Maghribiyya, Berbers, Masmudah, Zanata, Sanhaja, Tariq bin Ziyad, Idrisids, Zanatas, Almoravids, Almohads, Marinids, Wattasids, Sa'dis, Filalis, Al-Qarawiyyin Mosque, Ibn Khaldun, Ibn al-Arabi, Ibn Maymun (Maymonides), Ibn Wazzan (Leo Africanus), Aurillac Gerbert (Pope Sylvester II).

FAS'TA İSLÂM'IN YAYILIŞI VE İLK İSLÂM EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
EKLER LİSTESİ	xi

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

FAS COĞRAFYASI VE BÖLGENİN İSLÂMLAŞMASI

1.1. FAS ADI VE FASLILARIN KÖKENİ	8
1.1.1. Fas Adının Kökeni	8
1.1.2. Faslıların Kökeni	9
1.2. COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN FAS	10
1.3. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDE FAS	15
1.4. FAS'TA İLK FETİHLER VE İSLÂMİ DÖNEM	17
1.4.1. İdrîsîler Devleti	20
1.4.2. Zenâtelere Devleti	23
1.4.3. Murâbıtlar Devleti	24
1.4.4. Muvahhidler Devleti	28
1.4.5. Merînîler Devleti	31

İKİNCİ BÖLÜM
İSLÂMDA EĞİTİM-ÖĞRETİM VE FAS'TA KURULAN İLK İSLAM
EĞİTİM KURUMLARI

2.1. CAMİ, MESCİD VE KÜTTÂBLAR	34
2.2. MEDRESELER	38
2.3. FAS'TA KURULAN İLK İSLÂM EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI	41
2.4.EL-KARAVİYYİN CAMİİ (MEDRESESİ)	42
2.4.1. Fatıma el-Fihri	46
2.4.2. Karaviyyin Camii'nin Kuruluşu	47
2.4.3. Karaviyyin Camii'nde Eğitim Öğretimin Başlaması	53
2.4.4. Karaviyyin Camii'ne Kayıt Şartları ve Öğrenim Süresi	55
2.4.5. Okutulan Dersler	56
2.4.6. Derslerde Kullanılan Te'lifat	63
2.4.6.1. Tasavvuf ve Fıkıh ile ilgili Okutulan Kitaplar	66
2.4.6.2. Usul ve Kelam ile ilgili Okutulan Kitaplar	66
2.4.6.3. Teracim ve Siyer ile ilgili Okutulan Kitaplar	66
2.4.6.4. Tarih-Coğrafya ve Edebiyat ile ilgili Okutulan Kitaplar	67
2.4.6.5. Nahiv ve Dilbilgisi ile ilgili Okutulan Kitaplar	67
2.4.6.6. Matematik ve Hikem ile ilgili Okutulan Kitaplar	67
2.4.7. Karaviyyindeki Eğitimden Kadınların Aldıkları Pay	68
2.4.8. Karaviyyinlilerin Oryantalizme Etkileri	69
2.4.9. Savaş ve Afetlerin Eğitime Etkisi	71
2.4.10. Karaviyyin Camiinde Öğrenim Görmüş Ünlü Simalardan Bazıları	72
2.4.10.1. İbn Meymûn/Maimonides (1135-1204)	73
2.4.10.2. El-İdrîsî (1100-1165)	76
2.4.10.3. İbn el-Arabî (1165-1240)	78
2.4.10.4. İbn Haldûn (1332-1395)	81
2.4.10.5. İbn el-Hatîb (1313-1374)	83

2.4.10.6. İbn Vezzân/Leo Africanus (1494-1550)	86
2.4.10.7. İbn Rüşd (1126-1198)	87
2.4.10.8. Papa II. Sylvester/ Aurillac Gerbert (930-1003)	88
2.4.11. Karaviyyin Hakkında İlim Adamlarından Bazılarının Kanaatleri	92
2.4.11.1. Karaviyyin’de Öğrenim Görmüş Bazı İlim Adamları ve Karaviyyin Hakkındaki Görüşleri	92
2.4.11.1.1. İbn Meymun’un Görüşleri	92
2.4.11.1.2. İbn Vezzân (Leo Africanus)’ın Görüşleri	95
2.4.11.1.3. El-Kelâlî ve Hatıraları	97
2.4.11.2. Üç Avrupa Bilgininin Anlattıklarına Göre Karaviyyin Camii ve Âlimleri	100
2.4.11.2.1. Piskopos Andrey ve Münazaraları	100
2.4.11.2.2. Cleynaerts ve Mektupları	101
2.4.11.2.3. Golius ve Misyonu	102
SONUÇ	104
KAYNAKÇA	110
EKLER	

EKLER LİSTESİ

- EK 1:** Fez şehrinin 1970’li yıllardaki genel görünümü: Abdu’l-Hâdîet-Tâzî, Fi Tarihi’l-Mağrib Camiu’l-Karaviyyin, I, s. 198 ek s. 1
- EK 2:** İslâm dünyasının günümüze ulaşan en eski minaresi Karaviyyin Camii’nin güneyindeki tarihi minare. ek s.2
- EK 3:** Minarenin doğudan görünümü
- EK 4:** Minarenin günümüzdeki görünümü. ek s.2
- EK 5:** Murabıtlar Döneminde Karaviyyin Camii’nin bazı bölümlerini güzelleştirmek için Endülüs’ten getirilen Mermer sütunlar. ek s.3
- EK 6:** Antika Kandillerin de görülebildiği Karaviyyin Camii’nin Mihrap cephesinin bir kısmı. ek s.4
- EK 7 ve 8:** Karaviyyin Camii’nin kubbelerinden örnekler. ek s.5
- EK 9:** Karaviyyin Camii el yazmalarının bulunduğu Kütüphanesi, ek s.6
- EK 10:** İbn Haldûn’un Ebu İnan Faris’e takdim ettiği ve Karaviyyin Kütüphanesine hediye edilen eserinden bir parça. ek s.7
- EK 11:** Karaviyyin Camii’nin Avlusu ek s.8
- EK 12 ve 13:** Şadırvan ek s.9
- EK 14:** Yapının havadan görüntüsü. ek s.9
- EK 15:** Çizim 1: Karaviyyin Camii’nin planı ve kesiti. (Turan, s. 496) ek s.10
- EK 16:** Çizim 2: Karaviyyin Camii’nin Zor Seviyedeki Geometrik Desen Örneği ek s.11
- EK 17:** İdrîsiler Devleti’nin hâkim oldukları coğrafya, ek s.11
- EK 18:** Lûtfî Şeyban, Murabıtlar Döneminde Endülüs ek s.12
- EK 19 ve 20:** Murabıtlar Devleti ek s.13
- EK 21:** Muvahhid Halifeliği ek s.13
- EK 22:** Muvahhidler Devleti’nin yayılış süreci, ek s.14
- EK 23:** Cami ders halkalarına örnek ek s.14

GİRİŞ

Selm kelimesinden türemiş olan ve sözlükte “Kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak, teslim etmek, vermek, barış yapmak” Örf-i Nas da ise “doğruya ve hakka uyma” anlamlarına gelen İslâm,¹ on dört asır önce Kur'an'ın İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'e (a.s.m.) inzaliyle birlikte beşeriyet tarihinde -Afrika'nın Atlantik kıyılarından Güney Pasifik'e, Sibiryaya bozkırlarından Güney Asya'nın uzak adalarına kadar uzanan geniş bir coğrafi alana yayılmış- hem tarihi bir gerçeklik, hem bir din hem de bir medeniyettir. Öyle ki; Berberiler, Batı Afrikalılar, Sudanlılar, Swahili² dili konuşan Doğu Afrikalılar, Ortadoğu Arapları, Türkler, İranlılar, Afganistanlılar, Pakistanlılar, milyonlarca Hintli ve Çinli, Endonezya ve Malezya halkının kısm-ı ekserisi ve Filipin halkının bir kısmı gibi çok farklı zamanlar ve mekânlar da farklı ırk ve kültürlerden yaklaşık 1,5 milyar insanın maddi ve manevi hayatını dönüşüme uğratmış bir realitedir.³ İslâm dinine mensup bu insanlar farklı etnik yapı, dil, adet, toplumsal ve siyasi teşkilat, kültür ve hatta farklı teknolojilere sahip olsalar da İslâm onları aynı potada birleştirir. Her ne kadar çoğu zaman İslâm bu insanların yaşantılarının bütünü demek değilse de, onların düşünce ve anlayışlarına nüfuz etmiş, gündelik hayatlarını düzenlemiş ve içtimai münasebetlerini belirlemiş ve insanlığın büyük manevi ailelerinden birini oluşturmuştur.⁴ Bu yüzden İslâm günümüz dünyasında sadece Müslümanlar için değil aynı zamanda nüfuz ettiği

¹Mustafa Sinanoğlu, “İslam (Etimoloji ve Tanım)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 23, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2001, s.27-31; İslam kelimesi, barış, itaat, saflık ve teslimiyet anlamına gelen "selam" kökünden türemiştir. İslam barış ve Allah'ın iradesine itaat etmek demektir. Diğer dinler isimlerini bir kabileden, bir coğrafi bölgeden veya bir kurucudan alırken, İslam ismini barışın ve tanrıya teslim olmanın temel kavramlarından alır. İslam'ın takipçileri onlara Müslüman ya da Musalman diyor. (Maisha Hossain, **Islamic Learning and Research Center**, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), BRAC University, Aralık 2014, s.16

² Kızıldeniz'in iki yakasında hem ticaretin gelişmesi hem de Arapların Afrikalı yerli kadınlarla evliliği İslamiyetin özellikle Afrika'nın kuzey ve doğusunda yayılmasının önünü açmıştır. Böylece %40'ı Arapça kelimelerden oluşan Swahili lisanı ortaya çıkmıştır. (Zeki Tez, **İslâm'ın Batı Cephesi [Mağrip, Endülüs, Sicilya ve Mısır]**, 1. Baskı, Hayy kitap yayınları, İstanbul 2014, s.11)

³Ira M. Lapidus, **A History of Islamic Societies**, Volume 1, Third Edition, Cambridge University Press 2014, s., xxi; Bernard Lewis, **Ortadoğu (iki bin yıllık Ortadoğu Tarihi)**, çev: Selen Y. Kölay, 16. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2017, s.70; Rahman Fazlur, Schimmel Annemarie and Mahdi Muhsin S., "Islam", **Encyclopedia Britannica**, 15 Aug. 2019, <https://www.britannica.com/topic/Islam>. (29 Ocak 2021); “Hz. Peygamber'in (a.s.m.) Medine'de kurduğu devlet on yıllık kısa bir dönemde bütün Arabistan yarımadasına yayılmış, kendisinden sonra gelen Râşit Halifeleri ise İslam devletinin sınırları içerisine Mısır, Suriye, Irak ve Kuzey Afrika'ya da katarak Kelime-i Tevhid sancağını Afrika'nın içlerine ve Atlas Okyanusuna kadar götürdüler.” (Ali Muhammed Sallâbî, **Abbâsiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti**, Tercüme Ayhan Ak, Ravza Yayınları, İstanbul 2006, s.5)

⁴ Lapidus, s, xxi;

coğrafi saha nazara alındığında sair medeniyetlerin; Hindistan'ın, Asya'nın, Afrika'nın ve Hristiyan Batı dünyasının tarihinde de önemli bir yer tutmaktadır. İslâm bilgisi, çağdaş insanlığın durumu ile ilgilenenler ve Batı entelektüel ve kültürel tarihi ile ilgilenenler kadar din gerçekliğine ve ruh dünyasına ilgi duyanlar için de çok önemlidir. Çünkü İslâm sadece bir din değildir; aynı zamanda on dört yüzyılı aşan uzun bir tarihe sahip büyük bir dünya medeniyetinin yaratıcısı ve yaşayan ruhudur.⁵

Nitekim haiz olduğu öneme binaendir ki Batı dünyasında ve küresel bir güç olan Amerika gibi devletlerde Ortadoğu ve İslâm hakkında birçok araştırma yapılmış ve pek çok eser kaleme alınmıştır. Batıda gerek akademik camiada gerekse de medyada –istisnalar olmak kaydıyla⁶- çoğunlukla ideolojik önyargılarla İslâm vizyonu; genellikle taraftarlarının ilkelerini savunmak veya iradelerini başkalarına dayatmak için şiddete başvuracakları sert, uzlaşmaz bir inanç gibi gösterilmeye⁷ çalışılsa da şaşırtıcı olarak İslâm'ın Batıda en hızlı büyüyen din

⁵ Seyyed Hossein Nasr, **Islam: Religion, History, and Civilization**, Harperone Press, US. 2002, s. vii

⁶ Ruthven Malise, **Islam: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, Oxford 1997, s.1; “Hicretten sonraki 7. yılda Hayber'in Fethiyle Fatihler Resûlullah'a (a.s.m.) ele geçirdikleri Eski Ahit'i (Tevrat) getirdiler. İslâm'ı ve Müslümanları mahvetmek, elçilerini ve Devletlerini ezmek için her fırsatı değerlendiren bir grup muhalifin galibi olan Hz. Muhammed(a.s.m.) Eski Ahit'i yakma emrini verebilirdi. Ancak çok geçmeden bozulmadan Ahit'i Yahudilere geri verdi.” Mısırlı Yahudi Araştırmacı IsraelWilvinson; Yahudilerin tüm kışkırtma ve ayartmalarına rağmen, Hristiyanlık tarihinde dahi yeri olmayan Peygamberin affını ve yüce gönüllüğünü bu olaya hayranlık uyandıracak şekilde atıfta bulunarak gösteriyor. (Israel Wilvinson, **History of Jews in Arab Homeland in The Pre-Islamic and the First Islamic Phase Eras**, Al-I'timad Press, Cairo 1927, s.170); Nitekim bu husus Granada'nın düşmesiyle birlikte Hristiyan Katolik Dünyasının yaptıklarıyla karşılaştırılabilir. Katolikler o tarihte “İnanç Hareketleri/Eylemleri” adı altında İslam Mirasına ait sekiz yüz bin el yazma eseri ateşe verip yakmışlardır. Altı bin eseri Madrid'de depolamaya kalkmışlarsa da sonra onunda dört binini yakmışlardır. (Mohammed Abdullah Annan, **Crucial Situations in the History of Islam**, Fourt Edition, Al-Khanji Institution, Cairo 1992,(CSHİ), ss.326-329) ; Kırk yıl boyunca İslâm Dünyasını yakından takip edip The Preaching to Islam kitabını kaleme alan ünlü oryantalist Sir Thomas Arnold yaptığı çalışmalar neticesinde şu sonuca ulaşmıştır; “İslâmi çağrı tarihi, ilk andan itibaren geçen yüzyılın son çeyreği olan bu kitabın tamamlanmasına kadar hiçbir zaman Müslüman olmayan birinin İslam'a katılmaya zorlandığı tek bir vak'a kaydedilmemiştir.”(Sir Thomas Walker Arnold, **The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith**, 2. Edition, C. Scribner'ssonspress, New York 1913, s.98,99); Öte yandan İspanyol otoritesi ve kilise, iki milyon dört yüz binden fazla kişiden oluşan bir topluluğu ya Hristiyanlığa katılmaya ya göç etmeye yada öldürülmeye mahkûm etmiştir. (Annan, **The and of Al-Andalus and Mutanassirin Arabs History [The Fourth Book of the Muslim State in Al-Andulus]**, 2. Edition, Misr Printing press, Cairo 1958 (AL-ANDALUS) s. 58)

⁷ Orta Fransa'daki Cluny Manastırının Baş Keşişi Peter de Venerable bazı kilise âlimleri gibi İslâm'ı sapkın bir Hristiyan mezhebi gibi görmüş ve tanıtmıştır... Hristiyan dünyası İsa Mesih'e Tanrının oğlu olarak ibadet ettikleri için bu bakış açısıyla Müslümanlar'ında Hz. Muhammed'e (a.s.m.) Tanrı olarak ibadet ediyor olmaları üzerinde durmuşlardır. Bu minvalde dönemin popüler şarkılarında, şiirlerinde Kuzey İspanya başta olmak üzere diğer coğrafyalarda da Hristiyanlar, Müslümanları en ahlaksız biçimde pagan Tanrıları Mahomet'e tapan putperestler şeklinde tasvir etmekteydiler. Daha sonra Hz. Muhammed'i (a.s.m.) bir beşer olarak kabul edip anlayanlar bile O'nun hakkında

olduğunu ifade etmek mümkündür. Hatta mevcut eğilimler devam ederse, istikbalde örneğin Amerika’da Yahudiler veya Presbiteryenlerden⁸ daha fazla Müslüman olacak. Camiler artık birçok Amerikan şehrinin ufuk çizgisi görünümelerini işaret ediyor çünkü Kufi denilen başörtülü ve yuvarlak başlıklı çocuklar Amerika’daki okulların yüzlerinin değiştiğini ve Amerika halkının Müslüman komşularını, dinlerini ve kültürel geleneklerini anlama ihtiyacını vurgulamaya hizmet ettiğini göstermektedir.⁹

Bizzat kendisi tarafından kabul edilip bütün İslâm kaynaklarında da Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib (Şeybe) b. Hâşim b. Abdümenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Kâ’b b. Lüey b. Gâlib b. Fihri (Kureys) b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Mead b. Adnân soy kütüğüyle bilinen ve genel kabul gören kanaate göre Fil Vak’ası’ndan elli (veya elli

“insanları yanlış öğretilerine cezâ etmek için kötü güçlerini kullanan bir büyücü ya da sihirbaz olduğu” gibi sayısız düşmanca hikâye uydurmaktan geri durmadılar. *“Tamamıyla hayal ürünü ve ürkütücü ayrıntılar zenginliğiyle bezenen bu hikâyeler ve başka pek çokları sadece şiir ve şarkılarda değil ilim adamlarının kitaplarında da yer alıyordu. Bu nedenle Muhammed hakkında söylenenler kadar insafsız ya da bu derece delilden yoksun başka bir şeye rastlamak imkânsızdır.”* (Zachary Lockman, **Hangi Ortadoğu, Oryantalizm-Tarih-Siyaset**, Çev. Burcu Birinci, 3. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s.76); İspanya dışında Peygamber’in biyografisini ilk yazan yazarlardan biri olan Guibert Von Nogert’te Hz. Muhammed (a.s.m.) hakkında olabildiğince korkunç ifadeler kaleme almış ve kendisine bunun doğru olup olmadığı sorulunca da yaptığı doğru bir davranış olduğunu iddia etmiştir. (R. W. Southern, **Western views of Islam in the Middle Ages**, Harvard University Press, Cambridge 1962, s.30) Norman Daniel ise; bu tarz ifadelerin Müslümanlara değil de Hristiyanlar arasındaki sapkınlık tehlikesine yönelik olduğunu iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Norman Daniel, **The Arabs and the Medieval Europe**, Longmanpress, London 1975, s.246); Fakat sair akademisyenlerin ifadelerine bakılınca meselenin bu kadar basit olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Albert Hourani’nin hâlâ muteber bir akademisyen olarak lanse ettiği William Muir’inde; *“Hakikatin, özgürlüğün ve uygarlığın en çetin düşmanının Muhammed’in kılıcı ve Kur’an’dır.”* ifadesi, İslam hakkındaki nefreti göstermektedir. (Albert Hourani, “İslam and Philosophers of History”, **International Journal of Middle Eastern Studies**, Volume 3, Issue 3, Cambridge University Press, s.220); Mesnetsiz iddialar kervanına bir diğer oryantalist Tor Andrae de İslam Peygamberine dair, Kur’an-ı Kerim’i kendi yazdığını İslam’ın kendisinin uydurması olduğunu ifade etmektedir. (Bekir Armağan, “Tor Andrae’nin Kur’an-ı Kerim’e Bakışı”, **Kelam Araştırmaları**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2012, s. 276

⁸Martin Luther’in öncülüğünde ortaya çıkan Protestanlık hareketinin İsviçre, Fransa, Hollanda ve İskoçya’daki reforme edilmiş hali. *“XVI. yüzyılda Martin Luther öncülüğündeki reform hareketiyle başlayıp Ulrich Zwingli ve John Calvin gibi Hristiyan ilâhiyatçılarca geliştirilen Hristiyanlığın teolojik ve ahlâkî bir yorumunu ve buna paralel olarak ortaya çıkan kiliseler ve cemaatler topluluğunu ifade eder. Protestan tabiri ilk defa, Lutherci görüşleri benimseyen bir grup Alman prensin ilân ettiği deklarasyona (Diet of Spiers, 1529) atıfla reform yanlılarını nitelendirmek için Roma Katolik kilisesi tarafından kullanılmıştır. Protestanlığın oluşum sürecinde XVI. yüzyılda Reform hareketiyle birlikte Almanya’da ve daha sonra İskandinav ülkelerinde Luteran cemaatleri; İsviçre, Fransa, Hollanda ve İskoçya’da reforme edilmiş (Calvinist, sonraki ismiyle Presbiteryen) Protestan cemaatleri, İngiltere’de ise Anglikan Hristiyanlık ortaya çıkmıştır.”* (Jacques Waardenburg, **“Protestanlık”, TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s.351-354

⁹Yahiya (J.A.) Emerick, **The Complete Idiot’s Guide to Understanding Islam**, Alpha Press, Indianapolis 2002, s.xx

beş) gün sonra Rebûlevvel ayının 12'sinde Pazartesi günü Adnânîler'in¹⁰ ana yurdu kabul edilen Mekke'de dünyaya gelen¹¹ Hz. Muhammed (a.s.m.) Cebrail'le ilk tanıştığı andan (Miladi 610) itibaren, hayata veda ettiği ana kadar hayatını ve yapacaklarını vahye göre planlıyor ve hareket ediyordu. Bu program, Mekke dönemi için insanları putperestlikten Tevhid dini olan İslâm'a davet ederek İslâmi tabirle onları imanla inşa etmek, Medine dönemi için ise yasalarla İslâmi devleti inşa etmek olan zorlu bir süreci kapsamaktadır. Hz. Muhammed (a.s.m.) bu tür çabalarla, İslâmi deneyimi parçalanmaktan ve kaybolmaktan korumayı ve aynı zamanda bu deneyimin hayatta kalması ve devamı için gerekli unsurları bir araya getirerek zorluklarla başa çıkmasını sağlamayı amaçlamaktaydı.

İslâm; dünyamızdaki varlığını, birbirine müdahale eden ve ek alanlar içerecek şekilde dışa doğru uzanan üç çember üzerinden ifade etmiştir. Bunlar: insan, devlet ve medeniyet çemberleridir. İslâm, Mekke'de insan çemberini geçti, ancak kısa bir süre sonra, ikinci çember olan devlete giden yolu takip etmek için siyasi, sosyal, dini ve ekonomik engellerle püskürtüldü. Müslümanlar için bir devlet olmadan yaşamaları, baskılara veya maddi ve manevi yönleriyle dış tehditlere açık olmaları anlamına gelmekteydi. Dahası, bireysel olarak insan veya herhangi teistik bir grup, devlet tarafından korunmadığında yani kendisini koruyacak bir devlet olmadığında veya hahut normları ve ahlaki değeri -içinde bulunduğı toplum tarafından- önemli

¹⁰“Ensâb âlimleri Araplar'ı Adnânîler ve Kahtânîler olmak üzere iki kola ayırırlar. “Arab-ı mütearribe” veya “Arab-ı müsta'ribe” denilen Adnânîler'in ceddî Adnân b. Üded'dir. Bütün İslâm kaynakları Adnân'ın Hz. İbrâhim'in oğlu İsmâil'in soyundan geldiğı konusunda birleşmekte, ancak hayatı hakkında fazla bilgi vermemektedirler. Onun Hz. İbrâhim'e ve ondan da Hz. Âdem'e kadar uzanan nesebine dair çok farklı rivayetler vardır. Adnân'ın Hz. İsmâil'e kadar uzanan cedlerinin kırk, yirmi veya on beş kişi olduğı ileri sürülmüştür. Atalarının adları ve bunların okunuşları hakkındaki ihtilâflar, bu konudaki bilgilerin yahudi âlimlerinden alınmış ve Arapça'ya çevrilirken değışikliklere uğramış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu ihtilâf Hz. Peygamber zamanında da söz konusu olduğı için Resûlullah kendi nesebinin Adnân'a kadar zikredilmesine izin vermiş, ondan sonrasını ise yasaklamıştır.” (Mustafa Fayda, “Adnan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 1, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1988, s.391-392); Çeşitli kabilelerden oluşan Adnanîler'in Kureyş dışındakileri konar-göçer olarak çoğunlukla Necd, Hicaz, Irak ve Tihame bölgelerinde yaşıyorlardı. Adnanîler'in en büyük kabilesi Maad'dı. Maad'dan da İyad ve Nizar kabileleri doğmuştur. Hz. Muhammed (a.s.m.)'in soyunun dayandığı Nizar kabilesi Hicaz ve diğer şehirlerde daha kalabalık ve başarılı oldukları için Mekke'nin reisliği bunların elindeydi. Nizar kabilesinden doğan Kureyş kabilesinden de 25 boy doğmuştur. Hz. Peygamber'in akrabası olan Haşimoğulları da bu boylardan olan Abdülmenaf oğulları kabilesinden geliyordu. (Corcî Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, çev: Nejdî Gök, cilt 2, İletişim yayınları, İstanbul 2012, s.217)

¹¹Mustafa Fayda, “Muhammed (Hayatı)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 30, TDV İSAM, İstanbul 2005, s. 408-423; İbn'ül-Esîr, **El-Kâmil Fi't-Tarih [Resulullah'ın (s.a.v.) Nesebi ve Ataları ile uzak Dedelerinin Bir Kısmı Hakkında Bilgiler]**, Tercüme, cilt 2, Bölüm 1, Bahar Yayınları, s.13-36

ölçüde reddedildiğinde değerlerine ait görevlerini tam olarak yerine getiremez. Bu nedenle, Müslümanların dışarıdaki koşullar onları ezip doğru yoldan sapmalarına yol açmadan önce hareket edecekleri uygun arka planı bulma zorunlulukları kaçınılmazdı. Bu arka plan ikinci çemberdir ve bu çember, Müslümanların kurması gereken devletten başka bir şey değildir.¹²

Nitekim Kâbe'nin tahribine giden Ebrehe'nin Fil Vak'ası'na göre 570 ile 580 yılları arasında doğan¹³ Hz. Muhammed (a.s.m) 613 yılına doğru "Kalk ve Uyar"¹⁴ diye başlayan ilk vahyi alınca dini düşünceleri toplumsal ve siyasal hayatın gerçeklerine katma düşüncesiyle tebliğe başladı. Ancak küçük bir grup haricinde Hz. Muhammed'in (a.s.m.) tebliği başlangıçta toptan bir muhalefetle karşılaştı. Mekke'nin ileri gelenleri Resûlullah'ı (a.s.m.) kâhin, büyücü ve hatta delilikle suçlayarak alay ettiler. Sadece bununla da kalmayıp Hz. Muhammed(a.s.m.) ve takipçilerine hakaretler, tacizler ve pazarlardan alışveriş yapmalarına engel olmaya kadar varan ekonomik boykot uyguladılar. Çünkü Hz. Muhammed'in (a.s.m.) tebliği, Mekke'deki Kureyşlilerin aile, toplum ve inanç anlayışlarını tehdit ediyor ve onlara açıkça meydan okuyordu. Kureyş'in tüm baskı ve yıldırma politikalarına rağmen Hz. Muhammed (a.s.m.) - her ne kadar kendisine iman etmemişse de- özellikle amcası Ebû Talib'in koruması altında tebliğine devam etmiştir. 619 yılına gelindiğinde ise en büyük destekçileri hanımı Hz. Hatice ve amcası Ebû Talib vefat etmiştir.¹⁵ Özellikle Ebu Talib'in vefatı Hz. Muhammed (a.s.m.) ve davası için oldukça önemliydi, zira onun yerine Hz. Muhammed'in yeminli düşmanı bir diğer amcası Ebu Leheb, Ebû Talib'in halefi olarak Benî Haşim'in başına geçiyordu. Nitekim bu andan itibaren Hz. Muhammed (a.s.m.) ve O'na inanan Müslümanlar için şartlar oldukça zorlaşmış eziyetler gittikçe çoğalmıştır. Bu durumda müslümanların sayısının artmasının durmasına neden oldu.¹⁶ Bu nedenle Hz. Muhammed (a.s.m.) Mekke dışından destek aramaya karar vermiştir. Bu maksatla ilk olarak Taif'e

¹²Imad Ad-DeenKhalil, **An introduction to the Islamic History and Civilization**, BA (Baghdad), MA in Islamic History (Baghdad), PhD in Islamic History (AinShams), International Islamic Publishing House and International Institute of Islamic Thought (IIIT), Virginia 1995, s.32

¹³J.J. Saunders, **A History of Medieval Islam**, Routledge Press, London and Newyork 1965, s.39; Tor Andrae, Hz. Muhammed (a.s.m.)'in doğum tarihini 569 olarak ele almaktadır. (Armağan, **Tor Andrae'nin Eserlerinde Hz. Muhammed**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012, s.48)

¹⁴"Ey bürünüp sarıyan (Resûlüm), Kalk ve (insanları) uyar." Kur'an-ı Kerîm, Müddessir Suresi (74), 1 ve 2. Ayetler

¹⁵Lapidus, s.59-63

¹⁶Robert Mantran, **L'expansion Musulman (VII e-XI e Siècles)**, Presses Universitaires de France, Paris 1969, s.72

peygamberliğini kabul ettirmeye gitmişse de Taifliler'inbed muamelesi karşısında arzusuna muvaffak olamamıştır. 620 yılında Medine'nin Hazreç kabilesinden 6 kişi, 621 yılında hem Hazreç hem de bir diğer Medine kabilelerinden Evs'i temsil eden on iki kişi Hz. Muhammed (a.s.m.)'e biat ettiler. 622 yılına gelindiğinde ise 75 kişilik Medineli bir grup Hz. Muhammed (a.s.m.) ile Akabe biatını imzalayarak Hz. Muhammed'i kendisini koruyacakları sözünü vererek Medine'ye davet ettiler. Böylece 622 yılında İslâm tarihinde "Hicret" adı verilen Hz. Muhammed(a.s.m.) ve takipçilerinin Medine göçü vuku' bulmuş oldu. Bu olay sadece bir göç olarak kalmamış aynı zamanda Hz. Muhammed'in (a.s.m.)'in İslâm Devleti'nin temellerini atmaya başlaması gibi bir neticeyi de beraberinde getirmiştir.¹⁷

Hz. Muhammed (a.s.m.) Medine'de bir İslâm devletini teşekkül ettirdikten sonra Mekke'deki Kureyşlilerle 624 yılında Bedir, 625'te Uhud, 627'de Hendek olmak bir dizi harbin içerisine girmiş ve neticede 630 yılında Mekke feth edilerek birçok Arap kabilesinin de İslâm'a girişi sağlanmış oldu.

632 yılında Hz. Muhammed'in (a.s.m.) vefatından sonra Hulefa-i Raşidun (dört halife) dönemi başlamış oldu. Bu dönemde de İslâm'ın yayılması politikasına aynı kararlılıkla devam edildi. Böylece Arap fetihleri ile birlikte İslâm imparatorluğunun kuruluşu başlamış oldu. İslâm ordusu fetihlerinin hızı ve genişliği oldukça şaşırtıcıydı. 635 yılında Şam'ı ele geçiren İslâm orduları 637 yılında Kadisiye savaşıyla da Sasani ordusunu mağlup ederek Ctesiphon'u ele geçirmiş ve İran üzerinden Hindistan'a doğru uzun bir sefere çıkmıştır. 641 yılında zengin bir tarım ülkesi olan Mısır'ın bir kısmını feth eden İslâm orduları 670 yılında Bizans ve Berberi direnişine karşı bugünkü Tunus'a erişmişti. 680 yılına gelindiğinde ise İslâm ordusu Ukba b. Nafi komutasında Tunus'tan küçük bir kuvvetle yola çıkıp Cezayir ve Fas'ı geçerek Atlantik okyanusuna eriştiler. Böylece İslâm'ın Batı'ya yayılması 8. yüzyılın ilk yarısında İspanya'nın fethi ile son buldu.¹⁸

İslâm'ın dünyanın dört bir tarafına yayılması kuru cihangirlik davasının tezahürü değildi. Kılıçla fetholunan yahut tebliğle İslâm'ın yayıldığı yerlerde günümüz dünyasına da miras kalacak olan İslâm medeniyeti inşasına başlanmıştır. Bu minvalde giderek tekâmül eden mescidler, camiler ve hatta modern dünyanın

¹⁷ Lapidus, s.59-63; Mantran, s.73

¹⁸William L. Cleveland, **A History The Modern Middle East**, Westwiew Press, Colorado 2004, s.16-17

ilim-irfan yuvaları üniversitelerle eş değer nitelikte olan medreseler gibi müesseseler teşekkül ettirilmiştir. İşte Mağrib'in özellikle Fas'ın fethi sonrası da dünya ilim-irfan deryasına katkıda bulunmak ve beşeriyete içtimai hayatta rehber olmak maksadıyla medreseler veya günümüz tabiriyle üniversiteler inşa edilmiştir. Fas'ta tesis edilen bu müesseselerin başında ise tezimizin üçüncü bölümünün ana ukdesini oluşturacak olan El-Karaviyyin Camii/Medresesi gelmektedir.

Bu araştırmamızın, İslâm'ın Fas'ta yayılma sürecinin anlaşılmasının yanı sıra, İslâm'ın Ortaçağ tarihinde, Fas'ın Fez kentinde kurulmuş olan dünyanın hâlihazırda varlığını devam ettiren en eski eğitim-öğretim kurumu olan El-Karaviyyin ve bu kurumun kurucusu olarak tarihe geçen Fatima El-Fihri'nin katkılarını vurgulaması ve hem Müslüman hem de Müslüman olmayan çevrelerde Müslüman kadınların durumunu tasvir eden basmakalıp klişeleri, yanlış fikirleri ve ön yargıları kırmaya yardım etmesi beklenmektedir. Dahası Fatima El-Fihri'nin mirası El-Karaviyyin Camii ve onun nezdinde sair –mescid, medrese- eğitim-öğretim kurumlarını vurgulamanın; eğitimin dinin sağlamlaştırılmasında, insanları birleştirmesinde ve medeniyet inşa etmede güçlü bir araç olduğunu görmekle beraber orta çağ İslâm kültürünü anlama ve takdir etmede yardımcı olması hedeflenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAS COĞRAFYASI VE BÖLGENİN İSLÂMLAŞMASI

1.1. FAS ADI VE FASLILARIN KÖKENİ

1.1.1. Fas Adının Kökeni

Mağrib¹⁹ ülkelerinden olan Fas'ın köklü bir tarihi geçmişi vardır. Fakat Fas'ın ilk yerli topluluğu ve isimleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. O nedenle tarih boyunca bu ülke ve insanlarını hep dışarıdan gelenler isimlendirmişlerdir. Örneğin; çeşitli Avrupa formlarında kullanılan “Morocco” kelimesi Fas'ın büyük şehirlerinden olan Merakeş'ten türetilmiştir. Ki bugün hâlâ 1138 tarihli İtalyanca bir belgede “Marrakesh” ülkenin tamamı için kullanılır. Ve yine modern Türklerin ülkenin tamamına verdiği Fas ismi de Fas'ın bir diğer büyük şehri olan Fez şehrine binaen verilmiştir. Yerleşik halkın çoğunun kullandığı resmi Arapça'da ise; bu ülke “el-Maghrib” olarak adlandırılır. Fakat bu terim Kuzeybatı Afrika'daki (Fas, Moritanya, Cezayir, Tunus ve bazen Libya) tüm ülkeler grubunu tanımlamak içinde kullanıldığından oldukça kafa karıştırıcıdır.²⁰ Bu nedenle Arap coğrafyacılar; Mağribü'l-Aksa (Fas, Merakeş), Mağribü'l-Evsat (Cezayir, Tunus) ve Mağribü'l-Ednâ (Libya) olmak üzere Mağrib'i üç bölgeye ayırdılar.²¹ Fakat bu üç eyaletin hudutları birbirinden kesin olarak ayrılmadığı için tarihçiler arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Örneğin bazı tarihçiler Libya'yı bu üç eyaletten ayrı olarak Mısır ile Mağribü'l-Ednâ arasında varsaymaktadır.²²

¹⁹ MS 7. yüzyılın ortalarında Hz. Muhammed'in kurduğu büyük İslam imparatorluğunun batıya bakan en uzak noktası olan "batan güneşin ülkesi" anlamına gelir. (C.R. Pennell, **Morocco From Empire to Independence**, one World press, Oxford 2003, s.1; “*Mağrib, güneşin battığı yer (Batı) ya da güneşin battığı zaman (akşam) anlamına gelmektedir.*” (İsmail Ceran, **Fas Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, (Fas Tarihi) s.1n) Mağrib; Atlas Devi, Ogygie adası, Antée Devi, Herkül ve sütunları ve Hesperides Bahçesi gibi efsanelerin yad edildiği efsanevi ülkelerden biridir. O dönem Fas'ın Coğrafi, ekonomik ve sosyolojik olarak şartlarının oldukça kötü olması bu ülkeyi tanınmaz kıldığından dolayıdır ki efsanelerin yeri olmuştur. (Alber Cousin-Daniel Saurin, **Le Maroc**, Librairie du Figaro, Paris 1905, s.8; Georges Drague, “Esquisse D’histoire Religieuse du Maroc”: **Confréries et Zaouias**, in **Cahiers de l’Afrique et l’Asie II**, Numéro d’objet 4982, Paris 1951, s.15; Pottier Bernard and Robert Ricard, “Etudes Sur l’historiedes Portugais au Maroc”, in **Bulletin Hispanique**, Tome 57, n 4, Par Ordem da Universidade 1955, s. 466-467)

²⁰ Pennel, s.2

²¹ Ceran, s.3

²² Hayati Ülkü, **İslam Tarihi**, Cilt 2, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016, s.125

1.1.2. Faslıların Kökeni

Afrika'nın ilk yerlilerinin kendilerini nasıl adlandırdıkları bilinmemekle birlikte insanlığın Doğu Afrika'da yaklaşık üç milyon yıl önce ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Ancak Fas'taki kalıntılar daha yenidir. Fas'ın Kazablanka şehri yakınlarındaki SidiAbderrahman gibi yerlerde M.Ö. 125.000 ile 75.000 arasına ait kalıntılar bulunmuştur.²³ Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi Fas'ta yaşamış ilk topluluk ve isimleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Fas'ın yerlilerine ise; ilk gözümüze çarpan -eskiden kullanılan şimdi ise oldukça modası geçmiş ve farklı bir aşağılayıcı tonu olan- “Moors” kelimesidir.²⁴ Bu kelime geç orta çağ ve erken modern dönemlerde Avrupa dillerinde popülerdi. On sekizinci yüzyıl yazarlarına göre Moors, tüm kuzeybatı Afrika'nın şehir sakinleri ve bazen de tüm Müslümanlardı. -Ki bu durumda Moors Fas'ın yerlilerine mahsus bir isim değildir.- Bunlar Hristiyan Avrupa'nın geleneksel düşmanlarıydı ve Shakespeare'in Othello'su gibi çoğu Moors'un siyah olduğuna inanılıyordu. Daha sonra, Fas'ın yerli sakinlerinin çoğuna “Berberiler” denmeye başlanmıştır. Bu terim büyük ölçüde dilbilimsel bir terimdir ve Tunus'ta daha küçük gruplarla birlikte, Kuzey Afrika'nın tamamına, özellikle Fas'a (modern nüfusun yüzde kırkı) ve Cezayir, Tunus, Libya ve Mısır'ın batısı gibi (yüzde yirmi) yayılmış birkaç lehçeden birini konuşan insanları tanımlamaktadır. İsmi kendisi elbette bir Berberi kelimesi değildir. “Barbari” veya “Barbarians” ifadeleri Yunanca veya Latince bilmeyen

²³Procopius, **History of the Wars**, çev. H. B. Dewing, Cilt: 2, William Heinemannpress, London 1916, s.29

²⁴ İslamın İberya'ya gelmesinden çok önce ölen SevilleliIsidore; Kuzeybatı Afrika'ya yerlilerin siyahı olmasından dolayı Moritania (Maurus/Moro'dan türetilmiştir.) olarak atıfta bulunur. (Ross Brann, “The Moors”, **Cornel University Medieval Encounters**15, Brillpress, Newyork 2009, s. 311) Benzer şekilde, Isidore'un daha genç çağdaşı, Visigothic kronik yazarı John of Biclano, İslam öncesi Kuzey Afrika sakinlerinden Moors olarak bahsetmektedir. (Kenneth Baxter Wolf, **Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain**, Translated Texts for Historians 9. Liverpool, Liverpool University Press 1990, s.64) Endülüs'te yaşayan bir Hristiyan tarafından yazılan ve 711 olaylarının ilk anlatımı olan 754 MozarabikChronicle adlı metin, ırksal düşmanlığı olmayan Müslümanların işgalci gücünden "Araplar ve Moors" olarak bahsediyor. Bu metin Endülüs tarihinin erken dönemlerinde Moor'un Afrika yerlileri için kullanıldığını açıkça göstermektedir. Ancak Hristiyan krallıklarında yazılan daha sonraki belgeler, Moor'un 'Berberi' anlamına gelen bir terimden, öncelikle yakın zamanda fethedilen Hristiyan topraklarında yaşayan Müslümanlara ve ikincil olarak Endülüs'ten geriye kalanlarda ikamet edenlere atıfta bulunan genel bir terime tamamen dönüştüğünü doğrulamaktadır. (Nevill Barbour, “The Significance of the Word Maurus, with Its Derivatives Moro and Moor, and of other Terms Used by Medieval Writers in Latin to Describe the Inhabitants of Muslim Spain”, **In Acts IV. Congresso do Estudios Arabes e Islamicos**, Leiden E.J., Brill Press, 1971, s.258)

herkese atıfta bulunan bir Greko-Romen ifadesidir.²⁵ Fakat Voltaire Fas sakinlerinden veya Mağrib toplumlarından bahsederken sadece Yunanca ve Latince bilmedikleri için değil, Pirene dağlarının eteklerinde Endülüs'te yaklaşık beş yüzyıl hüküm süren, dürtüleriyle hareket eden ilkel vahşiler olduklarını düşündüğü için Barbarlar demektedir.²⁶ Berberiler ise; kendilerini tanımlamak için “İmazighen” adını kullanırlar. (Tekil Eril Amazigh'tır, Tekil dişil Tamazight'tır.)²⁷ Berberi kelimesinin popülerleşmesini ise Pennel; büyük tarihçi İbn Haldûn'un Mukaddime adlı eserinde bölge halkını berberi olarak ifade etmesine bağlamaktadır.²⁸

1.2. COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN FAS

Fas yani Mağribü'l-Aksa coğrafibakımdan Afrika'nın kuzeybatısında Akdeniz ile Atlas okyanusu ve Cezayir ile Büyük Sahra arasında kalmaktadır.²⁹ İslâm dünyasının en batı ucunda yer alan ve Araplar tarafından güneşin battığı en son nokta olan akşamın ülkesi veya Hristiyanlar tarafından gölgenin yahut karanlığın ülkesi diye adlandırılan Fas³⁰ 1979 yılında Moritanya'dan ilhak edilen topraklarla

²⁵ Pennel, s.1

²⁶ Abdeslem Kninah, **Image(s) Francaise(s) du Maroc avant le Protectorat: (XVIIe-XXe Siècles)**, Littératures Université d'Avignon 2015, s.19

²⁷ Hsain İlahiane, **Historical Dictionary of the Berbers (Imazighen)**, Historical Dictionaries of Peoples and Cultures No.5, The Scarecrow Press, Oxford 2006, s.xxx; Kendilerine basitçe özgür adam anlamına gelen “İmazighan” olarak değinen Berberilerin kökeni tam bir efsanedir. Araştırmalarda araştırmacılar tarafından bolca spekülasyon üretilmiştir fakat delilleri kesin bir çözümü desteklemek hususunda yetersizdir. Arkeolojik ve Dilbilimsel kanıtlar, Berberilerin atalarının, Kuzey Afrika'ya harekete başladıkları nokta olarak, büyük kabile ve ulusların yetiştiği alan olan Güneybatı Asya'yı göstermektedir. Berberi geleneği birbiriyle ilişkisi olmayan iki aileden geldiklerini söylemektedir. Bilim adamları bu geleneğin iddialarını desteklemektedir. Bilim adamlarına göre Berberiler Güneybatı ve Kuzeydoğudan iki dalga halinde gelip Kuzey Afrika da kesişmiştir. Nitekim yer isimleri de Berberi ve eski İspanya'nın İberiaları arasındaki yakınlığı doğrulamaktadır. Berberiler Fas tarihine M.Ö. ikinci bin yılın bitimine doğru girmiştir. Berberiler, Berberice denilen bir dil konuşurlar ve bu dil yazılı bir formata sahip değildir. Bu dil Fas'ta ülkenin belirli bir bölümünde bulunan üç ayrı kabile tarafından konuşulmaktadır. (Pennel, s.3; Charles Frank Odom, **Political Change in Morocco: it's Effect on the Traditional Monarchy**, Monterey, Naval Postgraduate School, California 1984, s.13-15)

²⁸ Pennel, s.2

²⁹ Ceran, s.1

³⁰ E. Lévi Provençal, **Les Historiens des Chorfa: essai sur la Littérature Historique et Biographique au Maroc du XVIe au XXe siècle.**, Paris 1922, s. 9; Henry Koehler, **La Pénétration Chrétienne au Maroc la Mission Franciscaine à Meknes**, Paris-Poitiers 1914, s.11

birlikte 710.850 km²'ye hâkim bir İslâm devletidir.³¹ El-Arabi ise; Fas'ın 725.000 km²'lik bir alana hükmettiğini ifade etmektedir.³²

Coğrafi açıdan bakıldığında ise; dağlarının yüksekliği ve geniş ovalarıyla Fas diğer Afrika ülkelerinden farklıdır.³³ Fas; çöller, ovalar ve dağlarla çevrili konumdadır. Merakeş'in güneyinde başlayan Atlas zinciri³⁴; -Yüksek Atlas, Orta Atlas, küçük Atlas ve Rif Dağları- o şehri ve kıyı ovasını çöl ülkesinden güneye ve doğuya olmak üzere ikiye ayırır. Ancak Atlas dağları ülkeyi her ne kadar ikiye bölmekteyse de bu durum Fas için Afrika ülkeleri içerisinde merkezi bir figür olmasını sağlamıştır. Çünkü kışın okyanustan gelen rüzgârlar Atlas dağlarına çarparak yükselir ve yükselen bu hava sonbahar ve ilkbaharda Fas'a yağış olarak döner. Bu nedenle Fas diğer Afrika ülkelerine nispeten yüksek nemli bir atmosfere sahiptir. Fakat yaz ayları ise Akdeniz ikliminin görüldüğü yerlerde olduğu gibi genelde kurak geçer bu neden köylüler bu aylar için "mevt el-arz" yani toprak öldü derler.³⁵ Karasal etkilerin çok belirgin, yağış miktarının çok daha az olduğu Akdeniz ikliminin görüldüğü bölgeler ise; Kuzey ve Orta Fas'ın dağların doğu yamaçları ile Büyük Sahra arasında kalan plato ve ovalarıdır. Yazın Büyük Sahradan esen ve şarki adı verilen çok sıcak bir çöl rüzgârı zaman zaman dağları aşarak batı bölgelerini de etkiler. Bu sırada sıcaklık 40 dereceye kadar çıkar. Ülkenin Atlas okyanusu kıyılarında ise yaz mevsimi, soğuk Kanarya akıntısı üzerinden geçerek gelen meltemler sayesinde nispeten daha serindir, aynı sebeple bu kıyılarda sık sık sis görülür."³⁶

Fas'ı diğer Afrika ülkelerinden ayıran bir diğer husus ise; suyu en bol ülkedir. Ümmü'r-Rebî, Sebû, Sûs, Tensift, Lukkos ve Mela ırmakları Okyanusa dökülürken Muluya ırmağı Akdeniz'e, Der'a ve Ziz ırmakları da çölde kaybolurlar.³⁷ Bu

³¹Sırrı Erinç, "Fas-Fiziki ve Beşerî Coğrafya", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 12, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, s.184

³²Es-Sıddık el-Arabî, *Kitâbü'l Mağrib*, et-Tab'a es-Saniye, Matba'a el-Emniyye, Rabat 1956, s.8, 15

³³ Ceran, s.3

³⁴ Pennel, s.4

³⁵Daniel Rivet, *Histoire du Maroc de Moulay Idris â Mohammed VI*, Librairie Arthème Fayard, Rabat 2012, s.23

³⁶ Erinç, s. 185

³⁷Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî, *el-Muğrib fi Zikri bilâdi Ifrîkiyye ve'l-Mağrib min Kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Hazırlayan: Cemal Tulbe), Dâru'lKutubi'l İlmiye, Beyrut 2003, s.163; Muhammed b. Abdullah b. İdrîs (İdrisî), *Sıfatü'l-Mağrib ve arzû's-Sûdân ve'l Mısır ve'l Endelüs: Description de L'Afrique et de L'Espagne*, Tome II, Trans. R. Dozy-M. J. De Goje, Leiden 1968, s.8, 80; İbn Haldûn, *Mukaddime: Yeryüzünün Coğrafyası Hakkında*, Cilt 1, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004, s.89; Pennel, s.4

ırmakların hiçbiri çok büyük değildir ve içlerindeki su miktarı yıl içinde değişir; “Sebû ve Ümmü’r-Rebî yılın büyük bir bölümünde oldukça fazla su taşırlar ki Fas’ın en büyük iki nehridir bunlar. Ancak diğerleri gibi daha küçük nehirler yazın durgunken Der’a (Dra’a) ise yer yer tamamen kurudur.”³⁸

Doğal bitki örtüsü ve yıllık yağış miktarı hususunda ülke sınırları içerisinde büyük farklılıklar gösteren Fas’ın bir kısmı çöl bir kısmı da steplerle kaplıdır. Buna karşılık Atlas dağlarının denize bakan yamaçlarında ise daha gür bir bitki örtüsü ile karşılaşmaktadır.³⁹

Atlas Okyanusu sahili boyunca birçok kıyı şehrinin yer aldığı Fas’ın kuzeyinde Tanca⁴⁰, BûRegreg⁴¹ vadisinin ağzında bulunan önemli bir ithalat ve ihracat merkezi konumunda olan Selâ(Sale)⁴², Kuzey Fas ile Güney Fas arasındaki

³⁸ Pennel, s.4

³⁹ Erinç, s.186; Yıllık ortalama yağış miktarı 300 ila 600 mm arasında değişir. (A. Michard et al., “An Outline of the Geology of Morocco”, **Lecture Notes in Earth Sciences**, January 2008, s.1)

⁴⁰ Fenikeliler tarafından M.Ö. 814 yılında kurulduğu ve Fenikelilerin önemli ticaret merkezlerinden olduğu bilinen Tanca, Spartel Burnu’nun 10 km kadar doğusunda stratejik öneme sahip bir mevkiye bulunur. Şehir sırasıyla; Kartaca, Roma, Vandallar ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır. Daha sonra Emeviler devrinde İfrikiyye valisi Ukba b. Naff’ burayı barış yoluyla fethetti ve 1471 yılına kadar müslümanların elinde kaldı. 28 Ağustos 1471’de şehir Portekiz idaresi atına girmiştir. Birçok kez el değiştiren şehir 1661 yılında İngiltere Kralı II. Charles’in Braganza prensesiyle evlenmesi sonucu çeyiz hediyesi olarak İngiltere’ye kalmıştır. Tanca, Fas Filâli Sultan Mevlay İsmail döneminde tekrar müslümanların elinde geçtiyse de Kara Afrika’sı ülkelerine açılan bir kapı olan ve Avrupa ülkeleri arasında rekabet konusu olan şehir Fas’taki iç karışıklıklar sonrası 1828’ de İngiliz ablukasına alınmış 1844’te ise Fransız donanması tarafından tahrip ve işgal edilmiştir. 1912’de özel bir statü verilen Tanca, 1923’te büyük Devletlerin temsil edildiği bir meclis tarafından yönetilen ülkelerarası bir bölge haline geldi. II. Dünya savaşında ise İspanya’nın denetimine girdiyse de 1945’te tekrar ülkelerarası bölge ilan edildi. Son olarak ise; 1956’da Fas’ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Fas’a bağlandı ve halen Fas’a bağlı önemli ticari, sinai ve ilmi merkezlerden biridir. (Nadir Özkuyumcu, “Tanca”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, İstanbul 2010, ss.560-562); Ayrıca Bakınız: Pierre Champion, **Le Maroc et ses villes d’art: Tanger, Fés, Meknès, Rabat et Marrakech**, (éditeur: H. Laurens), Paris 1927

⁴¹ Fas’ın Atlantik kıyısında Rabat ve Salé şehirleri arasında hem mimari hem de doğal güzelliğinden dolayı Unesco Dünya Mirasına kayıtlı tarihi bir bölgedir. Bakınız: Ibtişam Lahrach et al., “Inherited Fluvial Landscapes in a World Heritage Site: Case of the Bou Regreg’s River Valley in Morocco”, in **Sessions and Abstracts Book: Reculdes Sessions et des résumés 15th. Congress of Panafrican Archaeological Association for Prehistory and Related Studies (PAA)**, Rabat, 10-14.09.2018; Mohammed Fetha, “Salé”, **Montada (A Programme Funded by the European)**, (Edit: Xavier Casanovas), Barcelona 2012, s.11n

⁴² Salé kasabası, Rabat’ın karşısında, Bou-regred’in ağzında, sağ yakada yer almaktadır. (Cousin, s.402); Salé, tarihi geçmişi bazı yazar ve Arkeologların Roma veya Fenike dönemine kadar dayandırılan ancak bu iddiaların teyit edilemediği, 11. Yüzyıl orta çağ şehirlerinden biridir. Ekonomik, dini ve kültürel yönden Fez, Merakeş ve Sebte (Ceuta) gibi şehirlerle yarışan Salé, Fas’taki ilk yönetici hanedanların kuruluşundan bu yana lider bir rol oynamıştır. (Fetha, s.9) Bunun yanı sıra; İspanya’dan sürgün edilen Endülüslerin sığınağı ve korsanlar için önemli bir üs olmuştur. (El-Arabî, s.235); (İdrîsi, s.90); Günümüzde ise, Salé, olağanüstü şehircilik ruhu ve belirgin kültür zevkiyle karakterize edilen, sadece birkaç Fas şehrinin yüксеlebildiği Hadaria (Gerçek Kentsel yaşam yerleşim yeri olan) rütbesine yükselmiş şehirlerden biridir. (Fetha, s.8)

elverişli geçide hâkim bir noktada bulunan başkent Rabat⁴³, Rabat'ın güneyinde Arapların “Darü'l-baide”, Avrupalılar'ın “Casablanca” (Kazablanka)⁴⁴ adını verdikleri bugün Afrika'nın Kahire'den sonra ikinci büyük şehri olan Dârül-beyza ve Ümmü'r-Rebî⁴⁵ ırmağının ağzında Azemmur⁴⁶ şehirleri bulunmaktadır. Güney'e doğru okyanus kıyısında bulunan şehirleri ise; el-Cedide⁴⁷, Safi⁴⁸, Suveyre (Essaouira/Mogador)⁴⁹, Sûs⁵⁰ ve Agadirdir. Akdeniz kıyısı boyunca da Tetuan

⁴³Rabat şehri, Bon-Regrag'ın tam ağzında ve onu her bakımdan farklı olduğu Salé'den ayıran sol yakasında yükselir. (Cousin, s.394); Murâbitlar tarafından kurulmuş, Fas'ın kuzeybatısında Atlas okyanusu kıyısında Fenikeliler, Kartacalılar ve Romalıların hâkimiyeti altında bulunmuş tarihi bir şehirdir. (İbrahim Harekât, “Rabat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 39, TDV İsam, İstanbul 2007, s.374); Champion, s.55

⁴⁴ “Kazablanka, İspanyolca “casa” ve “blanca” kelimelerinden oluşuyor ve “Beyaz Ev” anlamına geliyor. Osmanlıcada da “Dar-ül-Beyza” olarak anılıyordu ve aynı anlama geliyordu. Gerçekten de beyaz renk şehrin tümüne hâkim durumda. Fas'ın batısında Atlas okyanusunun kıyısında yer alan Kazablanka alan Kazablanka, Fas'ın en büyük ve kalabalık şehri. Havaalanı da burada. Sokaklarda “cellabiye” denen başlıklı ve uzun etekli giysi hemen dikkat çekiyor. Erkekler kazak gibi giyiyorlar, kadınların kullandıkları ise önden fermuarlı. Atlas Okyanusu kıyısındaki Kazablanka ticaretin başkenti olarak adlandırılıyor ve liman şehri olmasının getirdiği hareketliliğe ve kirliliğe sahip.” (Mehmet Ö. Alkan, **Fas: Akdeniz'in Kapısı**, Atlas-Mart 2017, s.57)

⁴⁵İlkbaharın annesi anlamına gelir. (Ceran, s.5)

⁴⁶ Ceran, Ümmü'r-Rebî ırmağının ağzında 1506 yılında Portekizliler tarafından kurulan bir kalenin etrafında gelişmiş bir şehirdir (Ceran, s.5) demektir. Ancak sair kaynaklar şehrin 1513 yılına gelindiğinde Portekizliler tarafından işgal edildiğini ifade etmekte. (João Sarmento, “Azemmour Morocco: Playing with Heritage and Tourism”, **Culture, Heritage, Knowledge and Space-1st Meeting of the Cultural Geograpy Section**, Portuguese Geographers Association, Portugal: Guimares 2013, s. 1); Jorge Correia and Ana Lopes, **L'espace Urbain D'Azemmour Pendant La Domination Portugaise Bilan de La Première Mission**, <https://core.ac.uk/download/pdf/55622868> (02.03.2021), s.2

⁴⁷ Bir Atlantik Liman kenti olan El-Cedide Fas'ın merkezi konumunda Kasablanka'nın 90 km güneybatısında, Kasablanka, Merakeş ve Safi şehirlerine kavşak noktasındadır. Şehir 1502'de sonra Portekizliler tarafından Filalî sultanlarına karşı son kale olarak kurulmuştur. (“El-Jadida Morocco”, **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/El-Jadida>, (02.03.2021))

⁴⁸ Safi bölgesi Atlantik kıyısında, Oualidia lagünü ile Tensift nehir havzası arasında, kuzeyde El-Cedid vilayeti, kuzeydoğuda KelâatSraghna ve Merakeş, güneyde Essaouira Eyaleti ile sınırlandırılmıştır. Yarı kurak Fas kıyı platosuna veya Meseta'ya ait olan Safi çeşitli Mesozoyik ve Senozoyik çökeltilerin birikimleriyle kaplı bir erozyon platformu oluşturur. Ayrıca, ülke ekonomisi için ülkenin içi önemini yoğun sosyo-ekonomik faaliyetlerle, örneğin büyük miktardaki fosfatın işlenmesi ve nakliyesi ile ortaya koymaktadır.

(Raf Löwner, **Enviromental Risk Management in theRegion of Safi, Morocco**, [https://www.researchgate.net/publication/270049784_Environmental_risk_management_in_the_Region_of_Safi_Morocco [Erişim Tarihi: 03.03.2021]); Kıyı boyunca uzanan ve iç Platoya tırmanıp orta çağ ve modern mimarinin bir karışımı olan şehir, 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında Sa'di sultanlarının yönetimi altında zenginleşti. 1508-1541 yılları arasında da Portekiz hâkimiyetinde bulunan şehre Portekizliler tarafından 18. yüzyılda –şimdi Keshla (Askeri yerleşim yeri olarak bilinen bölgeye- bir kale inşa edildi. (“Safi Morocco”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Safi> (03.03.2021), s.1

⁴⁹Fas'ın güneyinde Atlantik üzerinde bulunan çok önemli liman kenti. (Cousin, s.384); Fas'ın Atlantik kıyısında bulunduğu için yoğun olarak balıkçılığın yapıldığı bir şehirdir. 2001-2011 yılları arasında 99.000 tondan fazla balığın elde edildiği Atlantik kıyılarındaki en verimli bölgelerden biridir. (Ghoufrane Derhy et al., “Socio-Ecnomic and Ecological Situation of Mogador Marine ProtectedArea in Morocco”, **2nd Mediterranean Conference for Enviromental Integration Euro**, Sousse, 10-13.10. 2019, s.1)

(Tıtvân-Titvan)⁵¹ ve iç kısımlarda ülkenin kalbi sayılabilecek El-Karaviyyin Camii' sinin de inşa edildiği Fez⁵² şehirleri, bunların yanı sıra da ticaret merkezleri ve sanatkârların bulunduğu Badis, ülkenin güney bölgesinin en büyük ve tarihi kenti Merakeş⁵³, Sicilmase⁵⁴ ve Tarudant (Tarudanat)⁵⁵ şehirleri bulunmaktadır.⁵⁶

⁵⁰Batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Yüksek Atlaslar (Cibâlû Atlasi'l-ulyâ), güneyde Anti Atlaslar'la (Cibâlû Atlasi'l-halfiyye) çevrili olup doğuda bu iki dağ silsilesinin kesiştiği yere kadar uzanan yaklaşık 200 km. uzunluğunda, 40-100 km. arasında değişen bir genişlikte üçgen şeklinde ovalık bir alandır. Cebelideren'den kuzeyde Yüksek Atlaslar'a kadar uzanan kısmına Sûsülednâ, güneyde Sahrâ'ya kadar uzanan kısmına Sûsülaksâ adı verilir. 735 yılında Habîb b. Ebû Ubeyde el-Fihri tarafından fethedilen Sûs verimli topraklarıyla Fas'ın ticari hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Bölge de ceviz, üzüm, incir, şeftali, limon vb. meyve bahçelerinin yanı sıra; buğday, arpa, pirinç ve özellikle de şeker üretimi önemli yer tutmaktadır. (Ceran, "Sûs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 37, TDV İSAM, İstanbul 2009, s. 570, 571)

⁵¹ Batı dillerinde Tetuan, Tétouan veya Tetteguin, Arapça kaynaklarda ise; Tıtvân, Tıttâvân ve Tıttâvîn olarak geçen şehrin kuruluşu II. Yüzyılın ikinci yarısına kadar dayandırılabilir. Şehir Akdeniz kıyısına 10 km uzaklıktaki Cebel-i Târik boğazına olan yakınlığından dolayı tarih boyunca ticari ve askeri bakımdan önemli bir rol oynamıştır. (Özkuyumcu, "Tıtvân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 41, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss.122,123);

(Cousin, s. 418); Kartacalıların ticaret kenti olarak kurduğu Tamuda'nın yerine kurulmuş (Ceran, **Fas Tarihi**, s.6) olan şehrin bir diğer özelliği ise; Endülüs Müslümanlarına yardım ve İspanyol sahillerine hücum düzenleyen Cezayirli korsanların hareket üssü olmasıdır. (Muhammed Dâvûd, **Târîkh Tatwân**, Titwân 1959, s. 60; Abdelaziz b. Abdallah, **Titwân 'âsîmat al-shamâlwa-manba' ish'â'ihâ, Jam'iyat Tatawun Asmîr**, Titwân 2006, s.151; Teodoro Ruiz de Cuevas, **Apuntes Para la Historia de Tetuân, Imnasa la Prensa**, Madrid 1973, s.87)

⁵² Fez, güneydeki Atlas Dağları ile kuzeydeki Rif dağları arasındaki bir vadide deniz seviyesinden 571 m yükseklikte yer almaktadır. (Hans Rosenlund et al., "Urban Micro-Climate in the City of Fez-Morocco", **17th Passive and Low Energy Architecture (PLEA) Conference**, Cambridge, 02-05.07.2000, s.1); Fez şehri'nin adı ve tarihi bilim adamları ve yazarlar arasında tartışma konusu olmuştur. Orta çağ Arap yazarlarına göre Nümizmatik veya dil bilimsel tüm analizler göstermektedir ki Fez şehri ilk Fas hanedanı olan İdrisîler döneminde kurulmuştur. (Seyyid Abdülaziz Salim-Celal ve Yahya-Reşîd en-Nadurî, **Târîhü'l-Mağribi'l-Kebîr**, el-mücellled es-sani, Dârü'n-Nehdati'l-rabiyye, Beyrut 1981, s.330); (Christoph Brumann and David Berliner, **World Heritage on the Ground: Ethnographic Perspectives**, Berghahn Books, Newyork, 2016, s. 39); (Roger Le Tourneau, **Fez in the Age of the Marînids**, 2nd Printing Edition, Universty of Oklahoma Press, Oklahoma 1974, s.75); 859'dan beri meşhur Karaviyyin Camii/Medreselerinin de bulunduğu ve Merînîler döneminde Batı dünyasının bir eğitim ve ilim merkezi haline gelen Fez şehri, günümüzde de hâlâ Mağrib'in dini, siyasi ve kültürel merkezi olma hüviyetine sahiptir. (Ceran, **Fas Tarihi**, s.7)

⁵³Berberilerin Temrakeech'i, İmparatorluğun üç başkentinden biri olan Merakeş, Fez'den sonra Fas'ın en büyük şehridir. (Cousin, s.373); Fas'ın güneyindeki geniş ve düz Havz ovasında denizden 465m yükseklikte bir rakımda kurulmuş olan Merakeş (Merraküş) şehrinin, adının menşei hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Arap müellifler her ne kadar etimolojik tahliller yapmışlarsa da bunlar hayal mahsülü rivayetlere dayanmaktadır. (Muhammed Razûk, "Merakeş", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, s.166-168); Merakeş Murâbitlar tarafından 1070 yılında Murâbitların başşehri olarak kurulmuştur. (N. Levtzion, "Abd Allah b. Yasin and the Almoravids", **Studies in West African Islamic History**, volume 1, (Ed. J. R. Willis), Londra 1979, ss.79-113); (P.F. De Moraes, "The Almoravids: Some Questions Concerning the Character of the Movement during its Periods of Closest Contact with the Western Sudan", **Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire**, Tome XXIX, Senegal 1967, ss. 793-879); Murâbitlardan sonra Muvahhidler, Meriniler, Sa'dîler ve Filâlîler'in hüküm sürdüğü Merakeşte Fransızlar 1927'de yaptıkları antlaşma ile Himaye dönemini başlattılar. (Razûk, s.167); George Orwel de Merakeşte gördüğü uyruklar üzerine sömürge düzenini şu cümlelerle ifade etmektedir: "*Burası gibi en az yirmi bin insanın sırtındaki paçavralardan başka hiçbir şeye sahip olmadığı iki yüz bin nüfuslu bir kasabada gezindiğinizde, insanların nasıl yaşadıklarını, dahası ne kadar kolay ölüp gittiklerini*

1.3. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDE FAS

Fas'ın ilk yerleşimleri hakkında elimizde net bilgiler bulunmamakla birlikte kıyısı olduğu Akdeniz günümüzde olduğu gibi geçmişte de dünyanın en büyük ticaret merkeziydi. Bu nedenle Akdeniz'in doğu ucuna doğru M.Ö. ikinci bin yılda Minoslular, Yunanlılar ve Fenikeliler yola çıkmışlardır. M.Ö. Sekizinci yüzyıldan sonra da Güney Lübnan'da bulunan Try (Sûr) şehrinden gelen Fenikeliler Tunus'a yerleşmişlerdir. Yerleştikleri bu yeni yer Sûr şehrinden çok uzak olduğu için kısa süre sonra aralarında uzanan kıyılarda ve adalarda bir dizi yerleşim yeri kurdular ki bu kolonilerin en büyüğü M.Ö. 814'te Tunus'ta kurulmuş olan Kartaca idi. Daha sonra bunu diğer yerleşim birimleri izledi: Rusaddir (Melilla), Lixus (Liks, el-Arâiş) ve Essaouira (Mogador-Suvayra). Akdeniz'in önemli ticaret merkezlerinden biri

gördüğünüzde, insanlar arasında yürüdüğünüze inanmak güç gelir. Tüm sömürge imparatorlukları bu gerçek üzerine kurulu aslında. İnsanların yüzleri kara-ne kadar çoklar! Sahiden sizin etiniz gibi mi etleri? Adları da var mı? Yoksa arılar ya da mercan sinekleri kadar bireysellikten uzak, bir tür ayrımlaşmamış kara malzemeden mi ibaretler sadece? Yerden bitiveriyorlar, birkaç yıl ter döküp ağızdan kıvrandıktan sonra gerisingeri mezarlıktaki adsız tepeliklerin altına giriveriyorlar, kimse de yokluklarının farkına varmıyor. Mezarlar bile güneşin altında çabucak yerle yeksan olup gıdıyor.” (George Orwell, **Marrakech**, A Collection of Essays, Double day Anchor Books, Newyork 1954, s.188)

⁵⁴Sicilmase'nin kuruluşu hakkında net bir bilgi olmamakla birlikte iki farklı kanaat hâsıl olmuştur. Bunlardan birincisi Hasan el-Vezzan'a göre şehir Büyük İskender veya Romalı bir kumandan tarafından kurulmuştur. (Hasan b. Muhammed ez-Zeyyati el-Fâsî el-Vezzan (Leon L'Africain), **Vasfû İfrîkiyye**, (Nşr. Muhammed Huccî-Muhammed el-Ahdar), el-Mücalledu'l-evvel, Beyrut 1983, s.95); Bekrî ise; şehrin İslami dönemde 757 yılında Midrârîler (Berberî Kabilesi) tarafından kurulduğunu iddia etmektedir. (Bekrî, s.200); Nancy L. Benco, "The Last Civilized Place: Sijilmasa and its Saharan Destiny", **The Journal of North African Studies**, Volume 22, Issue 2, Clemson University, March 2017, s. 326-328) Araştırmacıların genellikle Bekrî'nin görüşünü kabul ettiği Sicilmase, Fas'ın güneydoğusunda Vâdîzîz'in kıyısında kurulmuştur. Şehir İslam dünyasını altın ülkesi Bilâdüssudan'a bağlayan Sahraya açılan kapı hüviyetindedir. (Ceran, "Sicilmâse", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 37, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss.136-138); Sicilmase sadece İslam dünyasını Sudan'a bağlamakla kalmıyor aynı zamanda İslam dünyasını, Kuzey Afrika'yı, Sahra ile bağlantılı Akdeniz ülkelerini ve hatta gayr-i Müslim dünyası gibi farklı ekolojiye sahip yer ve insanları da birbirine bağlamaktadır. Batı Sudan'ın İslamileştirilmesinde Sijilmasa'nın rolü stratejikti, ancak 1000'lerin ortalarında Almoravidlerin bölgesel olarak geniş ve ruhi açıdan reformist imparatorluğuna dâhil olana kadar küçüktü. Almoravids, Sijilmasa'yı bir servet kaynağı olarak kullandı, altın ticaretini ve Sijilmasa'nın kendisini genişletti. (James Miller, "Trading through Islam: The Interconnections of Sijilmasa, Ghana, and theAlmoravid Movement", **The Journal of North African Studies**, Volume 6, Issue 1, Clemson University January 2001, ss.29-58)

⁵⁵Taroudant kasabası, nehirden çok uzak olmayan büyük Sous vadisinde yer almaktadır. Ortadaki iki zincirden ve Grand Atlas'tan eşit uzaklıkta. Eskiden büyük ticari liman olan Agadir-Fouté'den yaklaşık iki günlük yürüme mesafesindedir. Birinin yıkımı diğerinin çöküşünü getirdi: Taroudant şu anda endüstrisiz ve dolayısıyla ticaretsiz. Çevrede her yerde karşılaşılan çok sayıda kalıntı bunu kanıtladığından, eskiden Taroudant'ta önemli Roma kurumları vardı. XVI. yüzyıldaTaroudant, şeriflerin hareket merkeziydi. Onların başkentiydi ve oradan İslam Berberi halkına yayıldı. (Cousin, s.416)

⁵⁶Ceran, **Fas Tarihi**, ss. 4, 5, 6, 7

haline gelen Kartaca, Akdeniz’de Fenikelilerin en büyük rakipleri olan Yunanlılar tarafından tehdit edilmeye başlandı. Nitekim M.Ö. 480 de meydana gelen savaşı Yunanlılar kazanmış ve bunun neticesinde Fenikeliler bazı deniz yollarındaki kolonileri üzerinde kontrolü kaybetmeye başlamıştı ki bunlardan biri de Kartaca idi. Böylece artık Kartaca, Atlantik’te sadece keşif seferleri yapan bir koloni değil aynı zamanda Tunus hinterlandına yayılarak yerleşen yeni bir devlet idaresi olarak tarih sahnesine çıkmıştır.⁵⁷

Kartacalılar Fas’ın yerli halkı olan Berberilerle yakın ticari ve dostane ilişkiler kurmuş ve hatta ordularının asker gücünü onlardan karşılamışlardır. Eskiden avcılık ve ziraatla uğraşan Berberiler ticareti de bu sayede öğrenmiş ve zamanla da Fas topraklarının güney ve batısında Moritanya ve Numidya krallıklarını kurmuşlardır. Kurulan bu krallıklar uzunca bir süre Kartaca ile dayanışma içerisinde oldularsa da Roma ve Kartaca arasında meydana gelen II. Pöhn savaşında (M.Ö. 218-211) Roma tarafında saf tutarak Kartaca’nın yenilmesinde rol oynadılar. III. Pöhn savaşında (M.Ö. 149-146) da Roma ordusu Kartaca şehrine girdi. Kuzey Afrika’ya ilk adımlarını atan ve Batı da Numidya krallığıyla komşu olan Romalılar, M.Ö. 46’da Numidya krallığının, M.S. 40’da da Moritanya krallığının yıkılmasıyla da Kuzey Afrika’ya tam olarak yerleşmeye başlamış ve bölge bu tarihten itibaren Roma’nın bir eyaleti olmuştur.⁵⁸

Dördüncü yüzyılın sonlarında ise, Tuna sınırındaki bir Cermen halkı olan Vandallar, Roma İmparatorluğu’na karşı ayaklandılar. 416’da Avrupa’yı geçerek İspanya’ya geçtiler ve 429’da da Cebelitarık Boğazı’nı geçip Kuzey Afrika’yı işgal ettiler. V. Yüzyılın sonuna doğru başşehri Kartaca olan bir devlet kurdular. Katoliklere karşı Arianizm’i benimseyen Vandallar⁵⁹ daha çok bugünkü Cezayir topraklarında hâkimiyet sürdülerse de bu çok uzun sürmedi. 527’de Roma İmparatorluğunu yeniden inşa etmek isteyen Justinianus Bizans tahtına geçmiş ve 533’te Kont Belisarius’u bir orduyla birlikte Kuzey Afrika’da Roma yönetimini yeniden kurmak için göndermiştir.⁶⁰

⁵⁷Procopius, s.35

⁵⁸Ceran, **Fas Tarihi**, s.17; Bernard Lugan, **Histoire du Maroc des origines à nos jours**, Librairie Academique Perrin, Paris 2000, s.25

⁵⁹J. Mesnage, “Le Christianisme en Afrique, Origines, développements, extension”, **Revue Africaine**, 57, 1913, s. 440

⁶⁰Pennel, s.17

Nitekim Vandallar Bizans'a karşı koyamadılar ve Kuzey Fas VI. yüzyılda Bizans'ın geri kalan yerlerse Berberilerin hâkimiyetine geçti. Hristiyanlığı yaymada hırslı olan Bizanslılar yüzyıl süren Fas hâkimiyeti dönemlerinde, yoğun askeri ve dini faaliyetlere girişmişlerse de Hristiyanlığın başarısı sınırlı kalmış ve çoğu putperest olan Berberîler İslâm'a girinceye kadar tabiata tapmaya devam etmişlerdir.⁶¹

1.4. FAS'TA İLK FETİHLER VE İSLÂMÎ DÖNEM

Araplar, dini inançlarına göre; zaferleri ve fetihleri, kâfirlerin ordularını dağıtan ve dünyanın en verimli topraklarını sadık ve gayretli kavmine bahşeden Allah'ın yardımına ve lütfuna atfederlerdi. Modern tarihçiler daha sıradan açıklamalar ararlar, ancak dini ve dünyevi nedenlere atfedilecek görece ağırlık konusunda ihtilaf halindedirler. Bazıları tarafından Araplar, çöllerinden çıkıp Peygamberlerinin mesajını tüm insanlığa ulaştırmaya kararlı, yeni inancın fanatik müritleri olarak tasavvur edilirler. Savaşta doğal cesaretleri, müminin ruhundaki inancıyla pekişir ve cennetle sonuçlanacağına inanılırdı. Diğer görüşe göre ise, esas olarak yağma ve ganimetin cazibesıyla canlandırılan ve yoksulluk ve açlığın bataklığı tarafından kışkırtılan olarak tasvir edilirler. Kurumuş bir yarımadanın artık artan bir nüfusu destekleyemeyeceği ve yiyecek ve otlatma kıtlığının ortadan kalkması için fetihlerin yapıldığı ileri sürülmektedir ki onlara göre bu Allah'ın emirlerinden daha güçlüdür. Ancak İslâm'ın bir bütünlük unsuru, kabileler topluluğunu bir ulus olarak kaynaştıran bir müşevvik ve onlara başka türlü sahip olamayacakları bir dürtü ve birlik verdiğini varsaymak daha mantıklıdır.⁶²

Hız. Muhammed'in (a.s.m.) peygamberlik görevlerindeki selefleri, hepsi de tek bir tek Tanrı inancını gökten kendilerine indirilen ve vahyedilen kutsal yazılar zemininde vaaz eden İbrahim, Musa ve İsa Mesih'ti. Bu peygamberlere ve kutsal kitaplara inanan Yahudiler ve Hristiyanlar da Müslümanlar tarafından ehl-i Kitab (Kitap ehli) olarak adlandırılmışlardır.⁶³ Bu açıdan bakıldığında da yine İslâm'ın

⁶¹Ceran, **Fas Tarihi**, s.23; Gabriel Capms, "Comment La Berbérie Est Devenue Le Maghreb Arabe", **Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée**, n 35,1983, s.10

⁶²Saunders, s.40

⁶³M. El-Fası and I Hrbek, "The Coming of Islam and the Expansion of the Muslim Empire, Africa From the Seventh to the Eleventh Century", **Unesco International Scientific Committee for the**

ganimet sevdasına harbettiğini ifade etmek gerçek dışı yorumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hız. Muhammed (a.s.m.)'in vefatından sonra başlayan ilk dört halife (Hulefa-i Raşidûn, doğru yola iletilmiş Halifeler), Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali, zamanında Müslüman Araplar Arap yarımadasının dışına yayılmaya başladılar. Şimdi ortak bir inanç bağıyla birleşmiş ve onun tarafından kendi aralarında öldürücü savaşlarına devam etmeleri yasaklanmış olan ve Mekke kökenli parlak generallerden oluşan bir grup tarafından yönetilen göçebe Arap kabileleri, birkaç yıl içinde iki büyük orduya karşı bir dizi zafer kazandı. Bu güçler, Bizans imparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu'du. Suriye'de Bizanslılara karşı yapılan sefer, imparator ve birliklerinin 636'da bu vilayetleri sonsuza kadar boşaltmasından önce sadece iki yıl sürdü. İran'ın fethi daha uzun sürdü ve ilk yenilgilerden sonra Araplar zaferden zafere gittiler. 637 Kadisiye Muharebesi ve zaferi de Dicle'nin batısındaki Irak'ın tüm verimli ovalarını Müslümanlara açtı. Müslüman orduları, yeni kurulan Basra ve Kûfe askeri üslerinden, geri çekilen Pers ordularını takip etmek için İran dağlık bölgelerine girdiler. Nihavend'deki (642) son büyük savaş, Sasani imparatorluğunun kaderini belirledi. Müslümanlar daha sonra İran'ın diğer bölgelerine girdiler ve ilerlemelerini doğuya doğru yönelttiler, Böylece 650 yılına gelindiğinde Müslümanlar Hindistan sınırlarına, Kuzey Irak'a, Ermenistan'a ve Amu-Derya'ya kadar yayıldılar. Suriye'nin fethinden sonra Arap orduları daha da kolay bir fetih alanı sunan Mısır'a yöneldi. 639 ve 642 arasında, başkent İskenderiye ile birlikte aşağı Mısır'ın tamamı ele geçirildi ve Bizans böylece bir başka zengin eyaleti kaybetti. Burası daha sonra Arapların Kuzey Afrika'ya ilerlemesi için başlangıç noktası olarak hizmet etti. O zamanlar bir Bizans eyaleti olan Mısır, Araplar tarafından ele geçirilen ilk Afrika ülkesiydi. Bizans garnizonları çok sayıda olmadığı ve yerli halk Kıptiler herhangi bir direniş göstermediği hatta tam tersine Arapları Bizans boyunduruğundan – ağır vergilerden ve Monofizitler tarafından maruz kaldıkları dini baskılardan- kurtarıcılar olarak karşıladıkları için Mısır'ın fethi uzun sürmedi.⁶⁴

Drafting of a General History of Africa, Volume III, (Ed. M. El-fası and I Hrbek), Unesco 1988, s.31

⁶⁴ Elfası, s.48, 59

Hulefa-i Raşidûn dönemini müteakip Muaviye Emevi hanedanını kurduktan sonra iç karışıklıklar dolayısıyla durma noktasına gelen kuzeybatı Afrika'nın fethi yeniden başladı. Ukbe bin Nafi, 662'de fethi öncülük etti ve 674'te, şimdi güney orta Tunus olan Kayrevan'da (Kairouan) yeni bir üs kurdu. Burası kuzeybatı Afrika'daki ilk yeni İslâm şehri ve askeri üssü idi. Aynı zamanda gelecekte büyük bir öğrenme merkezi olacaktı ve kale gibi büyük camisi hâlâ bu ikili rolün bir simgesi durumundadır. Ukbe, Kayrevan'dan, Bizanslıların kıyı garnizonlarını geride bırakarak, merkezi plato boyunca iç bölgelere saldırdı ve 682'ye gelindiğinde Ukbe Atlantik kıyılarına ulaşarak efsaneye göre atını okyanusa sürüp şöyle demiştir: “Ya Rabbi! Bu derya, ilerlememe engel olmasaydı, senin ulu adını yaymak ve düşmanlarını kahretmek için, daha uzaklara giderdim” Kayrevandan oldukça uzaklaşmış olan Ukbe'nin Kayrevan'a dönüşü feci bir şekilde sona erdi. Modern Cezayir dağlarında Kusayla/Küseyle adında bir kral tarafından yönetilen Berberi kabileleri ona karşı ayaklandı⁶⁵ve bugünkü Biskre'nin yakınında Tehûde denilen yerde önu kesildi ve yapılan savaşta şehit düştü.⁶⁶

Ukbe bin Nâfi'nin ölümünden sonra İfrîkiye'nin⁶⁷ ilk valisi olarak atanan Musa b. Nusayr'ın İslâm dinini Mağrib'in tamamına yayması bekleniyordu. Nitekim Musa 710 yılında Ceuta, Tanca ve aradaki kıyı bölgelerini ele geçirdi.⁶⁸ Daha sonra güneye doğru yola çıkan Musa b. NusayrDer'a/Dira' vadisini geçerek Tafilalt'e

⁶⁵Michael Brett and Elizabeth Fentress, **The Berbers**, Oxford Blackwell 1997, s.82;Jean Brignon, et al.,**Histoire du Maroc**, Casablanca Librairie Nationale 1967, s.77

⁶⁶Özkuyumcu, “Ukbe b. Nâfi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 42, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss. 64-66

⁶⁷ “İfrîkiye kelimesinin kökeni hakkında farklı görüş ve rivayetler bulunmaktadır. Kelimenin Latince Africa'nınArapçalaşmış şekli olduğunu söyleyen bazı Batılı araştırmacılar, çok eski devirlerde Kartaca ve civarında yaşayanlara Latince'deAfri denildiğini, bölgenin adının ise mitolojik Libya Prensesi Katûrâ'nın oğlu Afer'den geldiğini ileri sürmüşlerdir. Romalılar, Kartaca ve yöresinde kurdukları vilâyete ProvinciaAfrica, Bizanslılar ise buraya Africa ismini vermişler, daha sonra Araplar bu kelimeyi İfrîkiye haline dönüştürmüşlerdir. İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri de İfrîkiye kelimesinin kökeni hakkında çeşitli rivayetler nakletmişlerdir. Bir rivayete göre Yemen Kralı İfrîkîs b. Ebrehe (İfrîkîs b. Kays), bölgeyi ele geçirince bugünkü Kayrevan şehrinin bulunduğu yerde kendi adıyla anılan İfrîkîs şehrini kurmuş, bu kelime zamanla İfrîkiye olmuştur. İkinci rivayet, Nûh peygamberin torunlarından Fâriğ b. Baysar b. Hâm'ın bölgeyi yurt edinmesiyle ilgilidir. Fâriğ ile kardeşi Mısır aralarında toprak taksimatı yapmışlar, Mısır Mısır b. Baysar'da kalmış, batıya göç eden Fâriğ'in ismine izâfeten buraya Fâriğ denilmiş, kelime daha sonra İfrîkiye şekline dönüşmüştür. İfrîkiye'nin “ayırma, tefrik etmek” anlamına gelen Arapça fark kökünden geldiği, Mısır ile Mağrib'i birbirinden ayırdığı için bölgeye bu adın verildiği de rivayet edilir. Bazıları da Afrika kıtasının Akdeniz ile Avrupa'dan, Nil ile Asya'dan ayrıldığı için bölgenin böyle anıldığını söyler. Mısır tarihçilerinden İbn Abdülhakem'e göre İfrîkiye adı burada yaşayan ve kendilerine el-Efârîka denilen bir topluluktan gelmektedir.” (Özkuyumcu, “İfrîkiye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.515-516)

⁶⁸ Pennel, s.27

ulaştı. Böylece bugünkü Fas sınırları içerisinde kalan topraklar Müslümanların eline geçmiş oldu.⁶⁹

1.4.1. İdrîsîler Devleti

İdrîsîler'in Fas'a ilk gelişleri 786 yılında Bağdatta Abbasilere karşı Hz. Ali taraftarlarının çıkardığı isyandan sonrasına rast gelmektedir. Hz. Ali taraftarları ve Abbasiler arasında vuku'a gelen Fah savaşından (786)⁷⁰ sonra Hz. Ali taraftarlarının bir kısmı katledilirken bir kısmı da Bağdat'ı terk etmeye mecbur kalmışlardır. İşte Bağdat'tan göç edenler arasında Hz. Ali'nin soyundan geldiği varsayılan İdris bin Abdullah (I. İdris)'ta bulunmaktaydı.⁷¹

⁶⁹ Ceran, s.36

⁷⁰ Abbasiler döneminde baskı altında tutulan Ehl-i Beyt mensupları liderleri konumunda olan Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in isyanlarının bastırılmasından sonra iyice sindirilmişlerse de fırsat buldukça Abbasilere karşı ayaklanma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hüseyin b. Ali'de Nefsü'z-Zekiyyeden sonra Abbasilere karşı Hicazda gerçekleşen en büyük isyanlardan birini çıkarmıştır. Fakat Hüseyin b. Ali'de bu teşebbüsünde başarısız olmuş ve Fah bölgesinde savaşılarak şehir düşmüştür. Hüseyin b. Ali'nin Fah bölgesinde ölümünden dolayı kendisine Sahibu'l-Fah denilmiş ve öylece şöhrat bulmuştur. (Mehmet Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrîsîler", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt V, Sayı 1, 2003, ss. 2,3)

⁷¹ Harekât, "Fas", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss.188-190; Brignon, s. 80; İdris b. Abdullah'ın sonradan Müslüman olan Romalı bir Berberi olduğu da iddia edilmiştir. (Charles Frank Odom, **Political Change in Morocco: It's Effect on the Traditional Monarchy**, Monterey California Naval Postgraduate School 1984, s.28); Ancak kaynaklar neredeyse ittifakla İdrîs'in Hz. Ali'nin soyundan geldiğinden söz etmektedir. (Muhammed Razûk, "İdrîsîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.495-497);

"I. İdrîs'in âlim bir kişi olan babası Abdullah b. Hasan, Emevîler'in son zamanlarında ve Abbasîler'in kuruluş döneminde Medine'deki Ehl-i Beyt mensuplarının reisiydi. Ehl-i Beyt mensuplarından Sâhibü Fah diye meşhur olan Hüseyin b. Ali, Abbâsî Halîfesi Hâdî-İlêlhak zamanında Küfe'de halîfeliğini ilan etti. Küfe'den Horasan'a, oradan da Medine'ye geçip etrafına birçok kime topladı. Aralarında Abdullah b. Hasan'ın oğullarından İdrîs ve Yahya'nın da bulunduğu Ehl-i Beyt'e mensup bazı kimselerde ona katıldı. Yaklaşık 300 kişilik silahlı bir kuvvetle, Mekke yakınlarında bulunan ve bugün şüheda diye anılan Fah vadisine giden Hüseyin b. Ali, Abbas b. Muhammed komutasındaki Abbâsî ordusuyla yapılan savaşta (786) öldürüldü. Yahya b. Abdullah, Deylem'e kaçarken İdrîs b. Abdullah hizmetkârı Râşid ve Mağribli hacıların yardımıyla Kızıldeniz'i geçerek önce Nûbe'ye oradan Ali b. Süleyman el-Hâşimî'nin vali olarak bulunduğu Fustat'a geçti. Burada posta teşkilatının başında bulunan Salih b. Mansur'un azatlısı Vazih'in yardımıyla Abbasîler'in takibinden kurtuldu. Berka ve Kayravan üzerinden Tlemsen'e (Tilimsân), ardından Mağrib bölgesinin merkezi sayılan Tanca'ya ulaştı." (Ceran, Fas Tarihi, s.45n); İslam Dünyasının batı ucundaki Mağrîbe kaçan İdrîs b. Abdullah orada İdrîsîler devletini kurdu. (Muhammed Hudârî Bek, **Muhadaratü't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyyed-Devletü'l-Abbâsiyye, Dârü'l-Ma'rife**, Kahire 1916, s. 98)

İstikbalde Fas'ta bir devlet kurarak bölgede hem İslâmiyet'in hem de Arapçanın yayılmasında önemli rol oynayacak olan İdrîs b. Abdullah⁷² Bağdat'tan kaçtıktan sonra 788 yılında Evrebe Berberilerinin bulunduğu bölge olan Velîlâ kasabasına yerleşti. Evrebe Berberîleri, hem Hz. Ali'nin soyundan gelmesi hem de ilmi hususta geniş bilgi sahibi olmasından dolayı İdrîs b. Abdullah'ı kendilerine dini lider olarak kabul etmişlerdir. Kısa süre içerisinde Fas ile Miknâs arasındaki Berberîlere de kendini kabul ettiren İdrîs b. Abdullah 789'da Tâdlâ'yı ele geçirdi. Daha sonra Fas'ın kuzeyinde ve güneyde de Bûrakrâk nehrine kadar olan bölgede kontrolü eline alan⁷³ İdrîs, Fas'ta ilk Heterodoks⁷⁴ yani Alevi/Şia⁷⁵ devletin temellerini atmış oldu.⁷⁶

İdrîsîler, küçük çapta da olsa Mağrib'de Şiilik inancını yaymaya çalışan ilk hanedandır. Ayrıca Fas'ın Fez şehrinin ilk kurucularından olan İdrîsîler burada ilim merkezi olan Camiu'l-Karaviyyin'i kurmuşlardır.⁷⁷ Fez şehri'nin adı ve tarihi bilim adamları ve yazarlar arasında tartışma konusu olmuşsa da Ortaçağ Arap yazarlarına göre Nümizmatik veya dil bilimsel tüm analizler göstermektedir ki Fez şehri ilk Fas hanedanı olan İdrîsîler döneminde kurulmuştur.⁷⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî ve diğer bazı müelliflere göre de; Fas'ın Endülüs mahallesi(adve) II. İdrîs tarafından 808/h.192', Karaviyyin mahallesi ise 809/h.193'te kurulmuştur. Bazı müellifler de şehrin yarısını I. İdrîs'in ırmağın sağ kıyısına ve 789/h.172'de Medinetü Fas adıyla, diğer yarısını

⁷²Razûk, s.495; Harekât, "Fas", s.188; Harekât, **el-Mağrib abre't-Târîh**, cilt 1, Dâru'r-reşâdü'l-hadîse, Dârlubeyza (Casablanca) 1984, s.140; Clifford Edmund Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi Kronolojisi ve Soy Kütüğü El Kitabı**, (Çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), Oğuz Yay., İstanbul 1980, s.23; Georges Drague, **Esquisse d'histoire religieuse du Maroc: Confréries et Zaouias**, Series Cahiers de l'Afrique et l'Asie; 2, no: 11, J. Peyronnet Publisher, Paris 1951, s. 20; S. A. Salim, Cilt I, ss. 500-525

⁷³ Harekât, "Fas", s.188; Pennel, s. 30; Rivet, s.81

⁷⁴ Heterodoks; Ana akımdan sapmış olan anlamına gelir.

⁷⁵ Philip K. Hitti, **İslâm Tarihi**, çev. Salih Tuğ, cilt 2, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 1989, s.709; Azimli, s.4; "Berberilerden biat alan İdrîsîler'in ilk hükümdarı I. İdris, cülus nutkunda şöyle demiştir: -Ey Nas! Bizlerden başkasına itaat edilmez. Bu hususta bizim sahip olduğumuz haklara başkaları sahip değildir. İdrîsi hükümdarları mektuplaşmalarında ve konuşmalarında açıkça görüldüğü üzere imam ünvanını kullanmakla yetiniyorlardı. Bu unvan Şiiler'in Hz. Ali evladına mensup imamlara verdiği ünvanın aynısıdır. Bu durum İdrîsîler'in Şiiliği benimsediğini göstermektedir. Ancak İdrîsîler, Şiilikte taassuba veya aşırılığa kaçmamışlardır. Nitekim onlar, Ehl-i Sünnet'e destek olmuşlar ve bu mezhebin Mağrib'de yayılmasına yardım etmişlerdir." (Ceran, **Fas Tarihi**, s.67)

⁷⁶ Pennel, s. 30

⁷⁷ Ali Vasfi Kurt, **Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddinİbnu'l-Arabî'nin Hadis Kültürü**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Ankara 1997, s.49

⁷⁸ Brumann, s. 39

da bundan yirmi yıl sonra oğlu II. İdrîs'in ırmağın sol kıyısına ve Aliyye adıyla kurduğunu ileri sürmektedirler.⁷⁹ Şehrin neden Fas ismiyle anıldığı ise tam olarak bilinmemektedir. Ravzü'l-kırtâs müellifi bazı rivayetler zikretmekteyse de bunların tamamında efsanevi bir hava vardır⁸⁰

İdrîs Fas devletinin ilk çekirdeği sayılan Berberi boylarını bir araya getirmiştir. Fakat daha sonra 791 yılında Abbasi halifesi Harun Reşid'in ajanları tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.⁸¹ Onun ölümünden sonra ise yerine oğlu II. İdrîs (792-828) geçmiştir.⁸²

II. İdrîs döneminde devletin gücü daha da arttı. Tunus'ta (824-826) ve Kurtuba'da (888) çıkan ayaklanmalardan kaçıp başşehir Fez'e gelen Araplardan bazılarının üst kademelerde görevlendirilmesiyle devletin Arap karakteri güçlendi ve çok geçmeden Fas halkının çoğunluğu Arapça konuşmaya başladı.⁸³

II. İdrîs Berberi ve Araplara hizmet etmek maksadıyla iki bitişik şehir kurdu. Bunlardan biri Fas'ın ilk başkenti olan Fez şehridir. Bu şehir eşsiz mimari stiliyle (Arap-Endülüs stili) kutsal bir şehir (II. İdrîs'in şehri) ve kültürel bir merkez (Dünyanın varlığını devam ettiren en eski eğitim-öğretim kurumu olan El-Karaviyyin/Qarawiyyin/Qaraouiyyine'nin olduğu şehir) olarak 808 yılında II. İdrîs tarafından kurulmuştur.⁸⁴

II. İdrîs babasından farklı olarak Arap politikası izlemiş ve Araplardan bazılarını devletin üst kademelerinde görevlendirerek devletin Arap karakterini güçlendirmiştir. II. İdrîs bir taraftan Araplardan oluşan yeni bir yönetim olarak Mahzen'i (merkezi hükümet) kurarken diğer taraftan Berberî birliğini de korumaya çalışmıştır. Bu nedenle İdrîsîler Devletinin esas kurucusu olarak II. İdrîs kabul

⁷⁹ Harekât, "Fas", s.200; Brumann, s.23

⁸⁰ Harekât, s.200

⁸¹ I. İdrîs'in artan nüfuzu ve siyasi-dini hâkimiyet sahasından dolayı tedirgin olan Abbasi Halifesi Harun Reşid tarafından ortadan kaldırılmak istenmiştir. Harun Reşid başlangıçta büyük bir ordu göndermeyi düşünmüşse de Fas'ın uzaklığı sebebiyle bu fikrinden vazgeçmiş ve zekâsıyla suikast düzenleyecek birisini göndermeyi tercih etmiştir. Bu vazifeyle de Şemmah diye tanınan Süleyman b. Cerir'i tanzif etmiştir. İfrîkiye valisi aracılığıyla I. İdrîs ile buluğan Şemmah (Süleyman b. Cerir) ona doktor olduğunu ve Ehl'i-Beyt'e muhabbeti olduğunu ifade etmiştir. Bu vesileyle I. İdrîs ile yakınlaşan Şemmah, İdrîs'in bir hastalığı dolayısıyla ilaç niyetine zehirli bir sakız verip çiğnemesini sağlayarak 791 yılında ölümüne neden olmuştur. (Razûk, "İdrîsîler", s. 496); (Harekât, **el-Mağrib abre't-târîh**, s.98)

⁸² Odom, s.28

⁸³ Harekât, "Fas", s.189

⁸⁴ Brumann, s.40; Yılmaz Öztuna, **İslam Devletleri: Devletler ve Hanedanlar**, cilt I, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1996, s.211; Jean-Louis Miége, **Le Maroc**, Presses Universitaires de France, Paris 1966, s.26

edilir. Ancak Araplara lütüfkâr davranan II. İdrîs Berberilerle arasının açılmasına da engel olamamıştır.⁸⁵ Haricilere karşı başarılı bir mücadele veren II. İdrîs 828'de öldüğünde⁸⁶ devletin sınırları doğuda Şelif nehrine (Cezayir) ve Güney Fas'ta Sûs'a kadar uzanmaktaydı. Ancak II. İdrîs'in ölümü devletin parçalanmasına yol açtı. On üç oğlundan dokuzu ayrı emirlikler kurdular; fakat zahirde bütün ağabeyleri Muhammed'e bağlı idiler. Çok geçmeden bölge Hâriciler'in, Endülüs Emevileri'nin ve Fâtımîler'in mücadele alanı haline geldi. Bu arada Zenâte Berberileri otorite tesis etmiş ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Murâbitlar kuvvetli bir devlet kuruncaya kadar siyasi gelişmelere yön vermişlerdir.⁸⁷

1.4.2. Zenâtelere Devleti

Zenâtelere birden çok kabilenin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan üç büyük Berberi konfederasyonundan biridir. Bunların geleneksel olarak düşmanlık besledikleri diğer Berberi konfederasyonları ise Masmonda ve Sanhaja Berberileridir. Zenâte Berberileri aynı zamanda Kuzey iç soğuk platoların becerikli atlılarıydılar.⁸⁸

Fez şehrinde kuruluşundan beri Araplar'la Berberiler birlikte yaşamaktadır. Araplar'ın bir kısmı İfrikîye'den (Tunus), Endülüs'ten ve hatta Irak'tan gelmişlerdir. I. Hakem devrinde Kurtuba'da ortaya çıkan Rabaz ayaklanmasının arkasından binlerce Arap buraya göç etmiş ve sonradan Endülüs Mahallesi denilen kesime, Kayrevan'dan gelenler de Karaviyyin mahallesi adını alan kesime yerleştirilmiştir. Bunlar arasında zaman zaman çatışmalara varan geçimsizlikler meydana gelmiştir. 312(924) yılında Mûsa B. Ebû'l-Âfiye ez-Zenâti tarafından işgal edilen Fas idrîsiler'in idaresinden çıktı ve ertesi yıl Fâtımîlere bağlandı. 322'de (934) Endülüs Emevileri'nin nüfuz alanına giren şehir, daha sonra Cevher es-Sıkîllî ve Zîrî b. Menâd es-Sanhâcî vasıtasıyla yeniden Fâtımîler'in eline geçti (349/960). Ancak Fâtımî yönetimi çok sürmedi ve 973'te Emeviler tekrar duruma hâkim oldular. Emevi-Fâtımî rekabetini Emevi-Zenâte rekabeti takip etti. Önceleri Büyük Zenâte

⁸⁵ Ceran, **Fas Tarihi**, ss.50,51

⁸⁶Razûk, "İdrîs II", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, s. 483; René Basset, "İdrîs II", **İslâm Ansiklopedisi**, V/2, İstanbul 1968, ss.935-936

⁸⁷ Harekât, "Fas" s.189

⁸⁸ Odom, s.29

kabilesinden Zîrî b. Atıyye el-Mağrâvî'ye bağlı kalan şehir onun ardından Mağrave, Benî ifren ve Miknase kabileleri arasında hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. Sonraları Miknâse kabilesi çekişmeden vazgeçtiği halde diğer ikisi Fas'ın Murâbıt hâkimiyeti altına girdiği tarihe kadar (462/1070) mücadeleye devam etti.⁸⁹ XI. yüzyılın ikinci yarısında kurulup Ağmât'ı Zenâtelere elinden alarak başşehir yapan Murâbıtlar Zenâte emirliklerinin tamamını hâkimiyetleri altına alarak hem siyasi birliği sağlamış hem de Batı Mağrib'i Mâlikî mezhebine bağlı dini bir anlayış çerçevesinde birleştirdiler.⁹⁰ Zenâtelere, Fas'ın iktisadi ve stratejik konumunu daha iyi değerlendirdiler. Zira mevkii itibarıyla onların Sicilmâse'ye kadar yayılmalarına imkân veriyordu.⁹¹

1.4.3. Murâbıtlar Devleti

Murâbıt (Almoravid) isminin iki etimolojisi Arap kaynakları tarafından “müstahkem bir manastırdaki mülteciler” veya “son derece uyumlu bir grup” olarak ileri sürülmüşse⁹² de Murâbıt'ın (Almoravid) tam anlamı bir tartışma konusudur. Bu isim kökü r-b-t'den gelen kravat yâda kale olan Arapça Ribat'tan türemiştir. Bu fikir bir süre önce ortak görüştü, fakat şimdi çoğu tarihçi “savaşa hazır” “Atlara Bağlı” anlamına gelen Ribat'a⁹³ atıfta bulunulduğuna inanır.⁹⁴ Aynı zamanda Murâbıtlar çölün yakıcı sıcaklığı ve dondurucu soğuktan korunmak maksadıyla yüzlerini bir tür peçe ile örttükleri için “Mülessimûn” (Peçeliler) olarak da adlandırılmaktadırlar.⁹⁵ Ancak Arapların da aynı nedenlerle peçe bağladıkları halde Mülessimûn olarak adlandırılmamaları farklı rivayetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁹⁶

⁸⁹ Harekât, “Fas”, s.200

⁹⁰ Lütfî Şeyban, “Zenâte”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 44, TDV İSAM, İstanbul 2013, ss.246-247

⁹¹ Harekât, “Fas”, s.200

⁹² Buresi, s.4

⁹³ “Sözlükte “düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak” anlamında masdar olan ribât kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de “ribâtü’l-hayl” (cihad için bağlanıp beslenen atlar) şeklinde geçer (el-Enfâl 8/60)” (İsmail Yiğit, “Ribât”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 35, TDV İSAM, İstanbul 2008, ss. 76-79

⁹⁴ Hugh Kennedy, **Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus**, Routledge Press, London and New York 2014, s.154

⁹⁵ H. İbrahim Hasan, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, Cilt V, (Çev: İsmail Yiğit ve dğr.), Kayıhan yay, İstanbul 1991, s.85

⁹⁶ Murâbıtların Mülessimin olarak adlandırılmalarıyla ilgili birçok farklı rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerden biri yukarıda da söz ettiğimiz gibi sıcak ve soğuktan korunmak amacıyla yüzlerini örtmek iken bir diğer rivayet ise Murâbıtlar Müslüman olduktan sonra çok küçük bir kabileydiler.

Murâbıtlar Devleti kurulmadan önce Fas, Endülüs Emevileri ve İfrîkiye Fâtîmîleri'nin mücadele sahasıydı. Bunun üzerine Berberi kabilelerinin de bağımsızlık gibi karakteristik özelliklerinden vazgeçmemelerinden ötürü ülkede anarşi hâkimdi. İdrîsilerden sonra Endülüs Emevileri'ni destekleyip Fatimilere karşı boyun eğmeyen Zenâtelere 919 yılına kadar durumu kurtarmaya çalışmışlarsa da Endülüs Emevileri'nin çöküşüyle ülke tekrar bir kaos ortamı içerisine girmiştir. Dâhili ve harici bu nedenler doğal olarak Murâbıtlar Devletinin kuruluşuna zemin hazırlanmıştır.⁹⁷ Ve neticede de on birinci yüzyılda Kuzey-Batı Afrika ve İber yarımadası gibi geniş bir alana yayılmış Fas ve Trans Mağrib imparatorluğunu kurmuş ilk Berberi hanedanı olan Murâbıtlar (Almoravid) devleti kurulmuştur.⁹⁸

Kuruluşlarının akabinde Marrakeş'i başşehir yapan Murâbıtlar, Endülüs'ü⁹⁹ fethedip Mağrib ile birleştiren ilk Mağrib merkezli devlet olmuşlardır.¹⁰⁰ Batı

İnkâr edenlerle yaptıkları mücadeleyi kaybedince peçe takıp kendilerini kamufle ederek bölgeden kaçmışlardır. Bir başka iddiaya göre ise; Murâbıtların düşmanlarına saldırdıkları zaman yaşadıkları bölgede yaşlılar, çocuklar ve kadınlardan başka kimse kalmamıştı. Düşmanları da onların yaşadığı bölgeye saldırınca kabilenin yaşlılarının tavsiyesince kadınlar peçe takmışlardır. Düşmanlar peçeli kadınları asker zannedip saldırmadan kaçmışlardır. (Ali Muhammed Sallabi, **Abbâsiler Dönemi ve Murâbıtlar Devleti**, Çev. Ayhan Ak, Ravza yayınları, İstanbul 2006, s.202)

⁹⁷ Ceran, Fas Tarihi, ss. 67,68

⁹⁸ Hrbek Ivan and Jean Devisse, "The Almoravids (336-366)", **Unesco General History of Africa: Africa from the Seventh to the Eleventh Century**, vol 3, (Ed. M. Elfâsî), Heinemann Educational Books, UK: London 1988, s.50; Anwar G. Chejne, **Muslim Spain: Its History and Culture**, University of Minnesota Press., Minneapolis 1974, s.200; Charles-André Julien, **Histoire de l'Afrique du Nord: Tunisie- Algérie-Moroc 1. Des origines à la conquête arabe, (647 ap. J.-C.)**, Paris: Payot 1964, s.78; Mahmud Makdiş, **Nüzhetü'l-enzâr fî 'acâ'i-bi't-Tevârîh ve'l-Ahbâr**, nşr: Ali ez-Zevârî-Muhammed Mahfûz, Cilt 1, Beyrut 1988, ss.430-450; "Müslüman bir Berberi kabilesi olan Mûrabıtlar Lemtuna ve Gudala adlı kabileleri tarafından kurulmuştur. Önceleri ateşperest olan Gudala boyunun reisi, Abdullah bin Yasin adlı bir mücahidi, kabilesine İslâm'ı öğretmek üzere getirdi. Önce eski dinlerinde ısrar eden sonradan ise bu zata bağlanan Gudala boyu Müslüman olarak Demtuna boyu ile birlikte Murabıtlar (Bağlılar) devletini kurdular." (Halil Cin, "Mağrib Ülkeleri Üzerinde İslâm'ın ve Türkler'in İdari ve Hukuki Tesirleri", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, 2, 2015, s.19); Almoravid (Murâbıt) hareketi ilk olarak Beni Gudala ve Beni Lamtuna gibi Şanhaja boylarının bir araya gelmesiyle gelişti. (Pascal Buresi, "Preparing the Almohad Caliphate: The Almoravids, Al-Usur al-Wusta", **The Journal of Middle East Medievalist**, University of Maryland, 6 Feb 2017, s.154); Şanhaja kabilesi ise; Lamtunah, Gudalah ve Massufah gibi Berberi boylarından müteşekkil bir Berberi kabilesidir. ("Almoravids: Berber Confederation", **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/topic/Almoravids#ref83232>), (26.04.2018), s. 1; Sanhaja kabilesi step ve çölün en cesur deve binicilerini bir araya getirmiştir. (Odom, s.29)

⁹⁹ "Araplar tarafından İspanya için kullanılan ve ülkeden tamamen çıkarılmalarından sonra İspanyolca'ya Andalucía şeklinde ve önceleri yalnız "müslüman İspanya'sı" anlamında geçen Endülüs (Endelüs) kelimesinin kökeni kesin biçimde tesbit edilebilmiş değildir. Bugün genellikle, Hispania karşılığı olarak ilk defa fetihten sonra 98 (716) yılında basılmış bir sikke üzerinde görülen ismin, V. yüzyılda Kuzey Afrika'ya geçmeden önce on sekiz yıl kadar İspanya'nın güneyinde kalan Vandallar'ın (Vandalus) adından türetilmiş olabileceği (Vandalicia [Vandal ülkesi]) kabul edilmektedir". (Mehmet Özdemir, "Endülüs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss.225-232)

Akdeniz de en büyük Müslüman güç olarak ortaya çıkan Murâbıtlar, köklü bir geleneğin zaten var olduğu Endülüs ile Mağrib arasında kültürel ve idari etkileşimi sağlayarak iki bölge arasında yoğun ticari ve entelektüel faaliyetlerin oluşmasına da zemin hazırlamışlardır.¹⁰¹

Murâbıtûn (Almoravid) hareketinin liderleri ise; siyasi ve askeri işlevlerinden sorumlu olan Yahya b. İbrahim¹⁰² ve bu hareketin manevi yönünü yürütmekten sorumlu olan Abdullah b. Yasindir.¹⁰³ Ancak Abdullah b. Yasin dini bakımdan lider bir fakih olduğu gibi aslında siyasi bakımdan da bir liderdi çünkü berberi kabilelerini bir araya toplayıp onlar için harp planları hazırlayan bizzat kendisidir. Yahya b. İbrahim ise nazari açıdan siyasi bir mimar hüviyeti taşıyordu.¹⁰⁴ En önemli hükümdarları ise Bağdat'taki Abbasi halifesi tarafından kendisine "Emîrü'l-müslimîn" ünvanı verilen bütün Müslüman İspanya ve Mağrib'i hâkimiyeti altına alan Yûsuf b. Taşfindir. Öyle ki Endülüs Müslüman hanedanlarının yardımına koşarak kazandığı Zellaka zaferiyle Endülüs'te İslâm hâkimiyetini devam ettiren ve "Reconquista" hareketinin iki yüzyıl gecikmesini sağlayan Yûsuf b. Tâşfîn'i, bazı tarihçiler asrının en büyük Müslüman hükümdarı olarak kabul etmişlerdir.¹⁰⁵

Murâbıtlar Fas'ta ki siyasi hâkimiyetleri döneminde 1062 de Marrakeş'i¹⁰⁶ başkent yapmışlarsa¹⁰⁷ da ülkenin eğitim-öğretim hususunda önemli bir merkezi olan Fez şehrini de ihmal etmemişlerdir.¹⁰⁸

¹⁰⁰İbn Haldun, **Tarihu Ibn Haldun: Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber**, cilt IV, Mektebetü'l-Kübra Nşr, Mısır h. 1355 [1932], (Kitâbü'l-İber), ss.155,160; Bosworth, s.25; Pennel, s.38

¹⁰¹Camilo Gomez-Rivas, "Berber Rule and Abbasid LEgitimacy: The Almoravids (434/1042-530/1147)", **The Routledge Handbook of Muslim Iberia**, (Ed. Maribel Fierro), Routledge Press, Newyork 2020, s. 89

¹⁰²Yahya b. İbrahim Sanhaja kabilesinin de şefidir. (Kevin Delgado, **Modern Nations of the World: Morocco**, Lucent Books, New York 2006, ss. 28,29); "*Emîr Yahya b. İbrahim, kavminin itaat edilen önderlerinden birisiydi. Cesareti, üstünlüğü, cömertliği ve yüksek idare kudretiyle tanınmaktaydı. Düşüncelerinin tercih edilirliliği, basireti, görüşlerinin doğruluğu ve kavminin hakka yönlendirilmesi konusundaki hırsıyla meşhur olmuştur.*" Bkz: (Sallabi, s.207)

¹⁰³Buresi, s.4; Asıl adı, Abdullah bin Yasin bin Mekûk bin Seyr bin Ali el-Cezûlî olan Yasin, Sahranın Gana taraflarındaki Tamâmanavut kasabasındandır. Sûs ve Endülüs'te dersler alan Abdullah b. Yasin kendisini iyi derecede yetiştirmiş ve bölge halkının irşadı için gayret göstermiş büyük bir âlim ve bölge halkının manevi önderidir. (Sallabi, s.213)

¹⁰⁴Ceran, Fas Tarihi, s.75

¹⁰⁵Sallabi, s.265; Ceran, s.89

¹⁰⁶MurrYakush= Berberilerde Tanrı'nın şehri diye adlandırılır. (Buresi, s.4)

¹⁰⁷("Almoravids: Berber Confederation", **Encylopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/topic/Almoravids#ref83232>), (26.04.2018)

¹⁰⁸Brumann, s.41

Murâbıtlar bölgedeki Hâricî ve Şîî eğilimlere karşı Mâlikî mezhebine dayanarak önce Güneyde Sicilmâse¹⁰⁹ ve çevresine akabinde de Kuzeye doğru yayılmışlardır. 1080'lere gelindiğinde Murâbıtlar bugünkü Fas sınırlarının içerisinde kalan tüm bölgeye hâkim olmakla birlikte Cezayir'in Batısı'na ve İspanya'nın Güneyi'ne de hâkim olmuşlardır. Böylece ilk defa sadece Fas'ın kuzey ve güney bölgelerinde bulunan toprakları birleştirmeye muvaffak olmakla kalmamış aynı zamanda İslâm nüfuzunu devlet idaresinde ilk kez hissettiren kabilede olmuşlardır. İslâm nüfuzunun devlet idaresindeki etkisinin sonucu olarakta başkent Marrekeş'te yetişen Fakihler bir meclis teşkil ederek Mâlikî mezhebine göre alınan kararları uygulamaya çalışmışlardır. Ayrıca fakihler vilayetlerde valilerin danışmanı olarak da görevlendirilmişlerdir. Hatta sefere götürülürken bu fakihler beraberlerinde götürülmüş ve görüşlerine başvurulmuştur. Murâbıtlar kuruluş döneminde karşılaştıkları kabilelerin nüfuzlarını kırarak 100 yılı aşkın bir süre Fas'ta birlik, barış ve sükûneti sağlamışlardır. Bu husus ülkenin imarı ve kalkınmasında önemli rol oynamıştır.¹¹⁰ Özellikle Murâbıt liderlerinden Yusuf b. Taşfîn, birçok kurumu kurmuştur. Bunlar arasında idari ofisler, vergi binaları- topraklarındaki Yahudiler için özel bir vergi koydurtmuş, Müslümanlar için ise Kuran'ın vergi sınırlarına riayet edip saygı duymuştur- Mahkeme binaları, elçilik binası ve kraliyet muhafızı olan siyah köleler ve atlarla donatılan Hristiyan paralı askerler için bina inşa etmiştir.¹¹¹

1106 yılına gelindiğinde Yûsuf b. Taşfîn'in ölümünden sonra oğlu Ali b. Yusuf'a büyük bir imparatorluk kalmıştı. Fakat Ali b. Yusuf bir taraftan Endülüs İslâm topraklarını ele geçirmek için fırsat kollayan IV. Alfonso ve Hristiyan direniş örgütleriyle diğer taraftan Mehdi b. Tûmert tarafından kurulan ve devletini tehdit eden Muvahhidlerle mücadele etmek zorunda kalmış ve neticede devletin gücü azalmaya başlamıştı. 1143 yılında ise Ali b. Yûsuf'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Taşfîn b. Ali döneminde meydana gelen askeri yenilgiler, Kur'an dışı vergilerin

¹⁰⁹“Fas'ta tarihi bir şehir. Fas'ın Güneydoğusunda kurulmuş coğrafi konumu itibariyle İslam Dünyasını altın ülkesi Bilâdüssûdan'a bağlayan tarihi kervan yolunun Sahraya açılan kapısı özelliğini taşıyan bir noktadadır. Sicilmase'nin Roma döneminde veya İslami dönemde kurulduğuna dair farklı rivayetler vardır.” (Ceran, “Sicilmase”, s.136)

¹¹⁰ Harekât, “Fas”, s.189

¹¹¹ Buresi, ss.5,9

çoğalması ve Muvahhidun (Almohad) isyanının giderek artmasıyla Murâbıtun (Almoravid) hükümdarlarının meşruiyeti neredeyse bitme noktasına gelmiştir.¹¹²

1.4.4. Muvahhidler Devleti

Muvahhid hareketi yeryüzünden zulmü kaldırıp adaleti sağlamak, İslâm dininin öngördüğü kuralları hayata hâkim kılmak, İslâm'a uymayan her türlü uygulamayı, şirki ve fesadı ortadan kaldırmak iddiasıyla ortaya çıkmıştır.¹¹³

Murâbıtlar'ın görevli Fakihlerinin Mâlikî mezhebinin uygulanışında katı davranmaları sebebiyle Muvahhidler (Almohads) devletinin dini ve siyasi lideri Mehdi İbn Tûmart¹¹⁴ Murâbıtlara karşı açık bir isyan hareketi başlattı.¹¹⁵ Başlangıçta Mehdi İbn Tûmart'ın vaazlarındaki söylemlerinin tamamı inanç tartışması üzerineydi Murâbıtlar'ı Kur'an'a ihanet etmekle suçluyorlardı. Böylece Murâbıtlara karşı Muvahhid hareketi inşa edilmeye başlanmıştı.¹¹⁶ Fakat daha sonra İbn Tûmert'in söylemleri giderek siyasileşmiştir.

Tinmellel şehrinde fikirlerini benimseyen Hezerce kabilesinin reisi İsmail İcîc'in şahsında kuvvetli bir destek bulan Tûmart'ın düşünceleri giderek benimsendi ve civardaki kabilelerin Murâbıtlara karşı duyduğu hoşnutsuzluk O'nun çok sayıda gücün lideri olmasını sağladı. 1121'de kendisini Mehdi ilan eden Tûmart¹¹⁷ 1125'ten

¹¹² Ceran, ss.100,108,112; Buresi, ss.5,9

¹¹³Adnan Adıgüzel, "Muvahhidler Devletinin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi: İdris B. Yakup Me'mun Dönemi" **Ekev Akademi Dergisi**, Cilt:17 Sayı:55 Bahar 2013, (İdris b. Yakup Me'mun Dönemi), s.2

¹¹⁴"İbn Tûmert din ilimlerinde sahip olduğu zengin bilgi birikiminin yanında eylemci bir kişiliğe de sahipti. İbn Tûmert eğitimini tamamladıktan sonra bilgilerini geliştirmek için 1106(499) da Kurtuba'ya ardından Doğu İslam dünyasının başlıca ilim merkezlerine giderek on yıl süren bir seyahatten sonra hac farızasını yerine getirip yurduna döndüğünde Bicâye, Tilimsân, Fas (fez), Merakeş gibi uğradığı hemen her yerde islama aykırı uygulamalar gördü. "Menâkir diye vasıflandırdığı bu anlayış ve davranışlara, özelliklere Allah'ı insan şeklinde tasavvur eden Mücessimeakidesine karşı çıkmayı ve bunları ortadan kaldırmayı ilke edindi." (Özdemir, "Muvahhidler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, TDV İSAM, İstanbul 2006, s.410)

¹¹⁵Arif Aytekin, "İbn Tûmert", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, s.426

¹¹⁶ Buresi, s.10; Murâbıtlar döneminde ki kötüye gidiş Kur'an ve sünnetten uzaklaşma İbn Tûmert'in daha geçnik yıllarına nazarını celbetmiş ve toplumun ıslah edilmesi kanaati kendisinde hâsıl olmuştur. Öyle ki şark seferinden dönen Tûmert bulunduğu büyük şehirlerde sönmüş olan gelenekleri yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Yapmış olduğu vaazlarla her geçen gün kendisine katılanların sayısı artmıştır. (Lugan, s.95)

¹¹⁷ Aytekin, s.426; Kendisinin Rasûlullah'ın soyundan geldiğini hadislerdeki söz konusu (mehdilikle ilgili) alametlerin kendisinde olduğunu iddia eden Tûmert çok sayıda hadis rivayet ederek halkı Mehdi olduğuna inandırmıştır. (Ceran, Fas Tarihi, s.144)

itibaren Murâbıtlara karşı bir mücadele başlattı.¹¹⁸ İbn Tûmart kendisi de kaba elbiseler giyen her türlü lüksün düşmanı “Yanılmaz ve günahsız imam” misyonunu üstlenmiş örnek bir hayat yaşayan toplumun hem dini hem siyasi lideri olmuştur.¹¹⁹

Murâbıtlar (Almoravids) ve Muvahhidler (Almohads)’in birbirlerini takip eden dönemlerdeki iktidar esasları arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Murâbıtlar; Mağrib ve Endülüs üzerinde bir otorite talep etmiş ve Ulemaları kendi yetkilerini meşrulaştırmayı amaçlayan bir tutum içerisine girmişlerdir. Ancak Muvahhidler ümmetin evrensel yönünü iddia ederek Mehdi İbn Tûmart ve onun halefleri dışındaki herhangi bir örneği reddetmişlerdir.¹²⁰ Aynı zamanda Murâbıtlar Berberi kabilelerinden Lemtûne¹²¹ kabilesine dayanırken Muvahhidler de başlangıçta yine bir Berberi kabilesi olan Masmûde¹²² kabilesinin desteğiyle kurulmuş bir devlettir.¹²³

İbn Tûmert, Merakeş’i ele geçirmek için 1130 yılında büyük bir sefer başlatıp şehri altı hafta kuşattıysa da başarılı olamadı ve Buheyra yakınındaki savaşta yenildi ve onlar meclisi adı verilen meclisten beş kişi bu savaşta öldü.¹²⁴ Aynı şekilde İbn

¹¹⁸ Harekât, “Fas”, s.189

¹¹⁹ Lugan, s.98

¹²⁰ Buresi, s.10

¹²¹ “Lemtûne, Berberiler’in Berânis kolundan, Mağribu’l-Vustâ ve Mağribu’l-Aksâ’da, Sahra’ya kadar uzanan bölgede yaşamakta olan, Berberilerin büyük kabile topluluklarından Sanhâce grubuna mensup büyük bir kabiledir. Yan yana yaşadıkları, Heskûre’nin Sanhâcelilerle akrabalıkları vardır. Bu kabileler göçebe olarak yaşamakta ve yüzlerini bir örtü ile örtmekteydiler. Murâbıtların ana dayanağını oluşturan bu kabile, Muvahhidler’e mağlup olmalarından sonra Mağrib’ten tamamen silinmişlerdir.” (Adnan Adıgüzel, **Abdümü’min b. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2005, s.3n)

¹²² “Masmûde, Berberi Berânis kabilesinin önemli kollarından biridir. Mağrib’in en güneyinde yaşamışlar ve birlikte yaşadıkları Sanhâcelilerle buradaki Berberiler’in ana nüvesini oluşturmuşlardır. Muvahhidler’in öncelikle kendilerine dayandıkları bu kabile, o dönemde Akdeniz sahilinden Anti Atlaslara uzanan geniş ova, yayla ve dağlarda yaşamaktaydılar.” (Adıgüzel, İdris b. Yakup Me’mun Dönemi, s.2n); (Adıgüzel, Abdümü’min B. Ali Dönemi, s.3n); “İdris’i, Mağrib’e yerleşip bölgeyi mamur hale getiren ilk kabilenin Masmûde olduğunu ifade etmiştir. Bekri ise şöyle der: Ketame, Masmûde’nin bir koludur. Buna göre Masmûde toplumu hem Mağrib-i Aksâ hem Mağrib-i Evsat hem de ordusunun büyük kısmı Ketamelilerden oluşan Fatimiler zamanında Mısırda yayılmıştır.” (Ceran, Fas Tarihi, s.135n); Masmûde kabilesinin bazıları şunlardır: İbn Tûmert’in kabilesi Herga, Hintate, Tinmal, Cedmî, İlâne, Vezgit, Makir, Hezmire, Asarun, Dekkale, Racrâce, Verika. (İbn Haldun, Kitâbü’l-İber, cilt VI, s.465); (H. İbrahim, cilt V, s.355); Hatta Abdulah Ali Allam gibi bazı tarihçiler Sanhâce kabilesini Masmûdelilerin bir kolu olarak görmüşlerdir. (Abdullah Ali Allâm, **ed-Devletü’l-Muvahhidiyyebi’l-Mağrib fi ahdi’ Abdümü’min**, ez-Zehra li’l-ilâmil-Arabî, Kahire 1968, s.40)

¹²³ Adıgüzel, Abdümü’min B. Ali Dönemi, s.3

¹²⁴ Lugan, s.100

Tûmert'te bu mağlubiyetten birkaç ay sonra 21 Ağustos 1130 (14 Ramazan 524) tarihinde öldü ve yerine halefi Abdülmü'min geçti.¹²⁵

Başa geçtikten sonra art arda gerçekleştirdiği başarılı akınlarla Mûrabıtları (Almoravids) zayıflatan ve 1147'de de Mûrabıtlar'ın başkenti olan Merakeş'i ele geçirerek yine Merakeş başkent olmak üzere burada Muvahhidler devletini kuran¹²⁶ Abdülmü'min tarihteki önemli ve başarılı komutanlardan biridir. O, Muvahhidler'e liderlik yaptığı 34 yıllık dönemde, bölgenin en güçlü ve coğrafi olarak en büyük devletini kurmuştur.

1147 de Merakeş'in fethinden sonra yeni bir dönem başladı. İlk Muvahhid halifesi olan Abdülmü'min, Murâbıtlar'ın mirasını kullandı. Bu bakımdan hakimler hatta kabile ve çökmüş hanedanlara hizmet etmiş büyük devlet adamları gibi yöneticiler Muvahhid yönetimine entegre edildi. Bunun en güzel örneklerinden biri de Murâbıt liderlerinden Yusuf b. Taşfîn'in büyük kızı ile evli olan kâtip İbn Atiyya'dır. İbn Atiyya, Abdülmü'min'in en yakın danışmanı olmuştur. Benzer şekilde İbn Tûmart'a karşı galip gelinen ilk savaşta askeri birlikleri yöneten Yintan b. Umar da vezir olmuştur. Murâbıtlardaki hayati vazifesine rağmen O'nun vezirliğe atanması Muvahhid hükümdarının güvenini kazandığının göstergesidir.¹²⁷ Yeni devletin temellerini atmaya başlayan Abdülmü'min devleti teşkilatlandırmaya çalışarak elli kişilik bir meclis oluşturdu. Bunun yanı sıra yapılacak icraatlara dinen cevaz verecek bir şeyh atadı ve önem atfettiği görevlere de oğullarını getirerek hanedanının temelini attı.

Muvahhidler Fas'ın dini, kültürel ve ekonomik hayatında da derin izler bırakmışlardır. Nitekim İbn Rüşd ve İbn Tufeyl gibi ilim ve felsefe tarihimizin en önemli şahsiyetlerinden olan kişilerin hayat bulduğu ve saygı gördüğü şahsiyetler Muvahhidi hükümdarlarının himayesinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Yine bu dönemde Avrupa ile olan ticaret geliştirilmiş ve ülkenin tarım ve zânaat sektörünün de canlanması sağlanmıştır.¹²⁸

¹²⁵ Aytakin, s.426; İbn Tûmert'te Onlar meclisi adında devletin temelini atan ve bir nevi bakanları konumunda olan on kişilik bir meclis kurmuştur. Abdülmü'min b. Ali'de bu on kişiden biridir. (H. İbrahim, cilt V, s. 364-367)

¹²⁶ Harekât, "Fas", s.189

¹²⁷ Buresi, s.13

¹²⁸ Harekât, "Fas", s.189; Adıgüzel, İdris B. Yakup Me'mun Dönemi, s.129

1212(809) yılına gelindiğinde ise Muvahhidler genç hükümdarları Nâsır-Lidînillah döneminde, Papa III. İnnocent’in çağrısıyla oluşan Haçlı ordusu karşısında İspanya’da Ikab (Las Navas de Tolosa) savaşında mağlup olmuşlardır.¹²⁹ Bu mağlubiyetin akabinde XIII. Yüzyıl’ın ilk çeyreğiyle Muvahhidler’in gücünün zayıfladığını gören merkeze uzak bölgelerdeki kabileler de devletten kopmaya başladılar. Öncelikle 1229-1230 yıllarında ki bugünkü Tunus ve 1239’da da Bugünkü Cezayir toprakları Muvahhidler’in elinden çıktı. Daha sonra 1269’da Merînîler, Muvahhidler devletine son verip Merînîler devletini kurdular.¹³⁰

1.4.5. Merînîler Devleti

Muvahhidler’in askeri gücünün zayıfladığı, ülkenin isyanlar ve karışıklıklarla sarsıldığı dönemde Merînîler¹³¹ Mağrib-i Aksâ’da¹³² varlıklarını iyice hissettirmeye başladılar. Muvahhidler’in bu durumu aynı şekilde Abdülvadiler (Zeyyâniler)’in Mağrib-i Evsat’ı,¹³³ Hafsîler’in de Tunus’u ele geçirmelerine imkân sağladı.¹³⁴ Merînîler bu dönemde öncelikle yıkılmaya yüz tutmuş Muvahhidlerle uğraşmak yerine bölgede huzuru bozan Arap kabileleriyle mücadeleyle girişip kurtarıcı unsur olarak görünmeyi başardılar. Takvası, adeleti ve cömertliği ile bölgede istikrarı özlemiş halkın beğenisini kazanan Ebû Muhammed Abdülhak b. Mahyû¹³⁵ liderliğindeki Merînîler nüfuz bölgelerini genişletme çabası içerisine girince bu durumdan endişelenen Muvahhidler Merînîler üzerine 20.000 kişilik bir ordu gönderdiler. İki taraf arasında 1216 yılında “Ma’reketü Meş’ale” adı verilen savaşta Merînîler galip geldiler. Bu zaferin ardından iyice güçlenen Merînîler önce

¹²⁹İsmail Ceran, “Merînîler Devleti”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 2, February 2013, (Merînîler Devleti), s.226

¹³⁰Harekât, “Fas”, s.189; H. İbrahim, Cilt V, s. 280

¹³¹“Berberi Zenâte kabilesine mensup nüfuzlu, güçlü, büyük bir sülale olan Merînîler, Mağribü’l-Aksâ’ya yerleşmelerinden önce, Kayrevan’ın güneyinden Sudan sahrasına uzanan geniş bir bölgede hiçbir hükümdara bağlı olmadan göçebe hayatı yaşıyorlardı. Ticaret ve ziraattan anlamayan bu göçebeler’in bütün mal varlıkları, develeri, atları ve koyunlarından ibaretti. Gece baskınları ve düşmanlarıyla savaşta büyük maharet kazanmışlar ve cömertlikleriyle meşhur olmuşlardı.” Bkz: (Ceran, “Merînîler Devleti”)

¹³² İslam dünyasında Mağrib ülkelerinden el-Mağribü’l-aksâ veya Ceziretü’l-Mağrib, Batı dünyasında Atlas ülkelerinden Maroc (Morocco) isimleriyle tanımlanır. Bugün resmi adı el-Memleketü’l-Mağribiyye’dir (Fas Krallığı). (Erinç, s.186)

¹³³Bkz: Ülkü, s.125

¹³⁴Yiğit, *İslam Tarihi (Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal)*, c.IX, Kayıhan yay., İstanbul 1995, s.150

¹³⁵ Yiğit, Cilt IX, s.160; Merînîler Devleti’nin kurucusu olarak kabul edilir. (S. A. Salim, cilt II, s.870)

Tâze'yi (Tâzâ) akabinde 1223'de de Fâzâz'ı ele geçirerek Mağrib-i Aksâ'nın kuzeyine fiilen hâkim oldular.¹³⁶

Merînîler 1244'te Meknes, 1248'de de Fez şehirlerini ele geçirdiler.¹³⁷ 1255 yılına gelindiğinde ise Muhammed b. Abdülhak'ın ölümünden sonra yerine geçen Ebû Yahya Ebû Bekir b. Abdülhak 80.000 kişilik Muvahhid ordusunu Fez şehri yakınlarında mağlup ettikten sonra aynı yıl Vâdider'a (Der'a Vadisi) ve Sicilmase'yi hâkimiyetine aldı. Böylece Merînîler Mağrib-i Aksâ'nın güneyine de hâkim oldular. 1269 yılında ise Muvahhid hükümdarı Ebû Debbûs el-Vâsık-Billah'ı Merakeş civarında (Vadi Ğafu Savaşı) Mağlup ederek Merakeş'e girerek Muvahhid devleti'nin hâkimiyetine son verip Merînîler devletini kurdular.¹³⁸

İdari merkez olarak Fez şehrini seçen Merînîler kendilerinden önceki hanedanlardan miras olarak aldıkları demografik, sosyal ve idari yapıyı devam ettirmişlerdir. Bu dönemde tarım, endüstri ve ticarete önemli ilerlemeler elde edilmiş olmakla birlikte Afrika ve Avrupa ile ticaret bir hayli gelişmiştir. Fakat 1358 yılından itibaren Arap ve Berberi isyanları ve iç çekişmeleri dolayısıyla merkezi otorite zayıflamaya başlamıştır. Bu zayıflığın neticesi olarak da başkente uzak bölgeler teker teker elden çıkmıştır. Portekizliler'in 1415'te Sebte'yi, 1465'te Kasrüssagir'i ele geçirmeleri ve Sultan Abdülhak'ın ölümü ile Merînîler dönemi de sona ermiştir. Merînîlerden sonra 1472'de Vattâsîler ve 1524'te Sa'diler gibi birçok küçük devlet ortaya çıkmıştır. 1664'te Alevî şeriflerinden MevlayReşid liderliğinde Filâlî yönetimi kuruldu. Bu iktidar zamanında ticari hayat az da olsa canlandı fakat yine de önemli bir gelişme sağlanamadı. Sultanların güç kaybı kabileler arası çekişmelerin daha da yoğunlaşmasına yol açtı. Sonuç olarak Avrupa yayılmacılığının artmaya başladığı XIX. Yüzyılın ilk yarısında Fas kuvvetli bir merkezi otoriteden yoksun, yer yer kabilelerin hâkimiyet kurduğu ve iç çekişmelerin devam ettiği bir ülke durumundaydı.¹³⁹

¹³⁶ Ceran, "Merînîler Devleti", s.226

¹³⁷ Harekât, "Fas", s.189

¹³⁸ Ceran, "Merînîler Devleti", s.226

¹³⁹ Harekât, "Fas", s.190

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMDA EĞİTİM-ÖĞRETİM ve FAS'TA KURULAN İLK İSLAM EĞİTİM KURUMLARI

Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerîm pek çok ayetinde ilim tahsili üzerinde durmuştur. Nitekim Kur'an'ın ilk ayeti de bilginin önemi ve kaynağı hakkındadır.¹⁴⁰ Hatta “İlim” kelamı, Kur'an da en çok tekrar edilen kelimelerden olmakla birlikte Kur'an'ın kendisi de kelime olarak okumak anlamına gelen “Kıra'a” kelimesinden türemiştir. Bu bakımdan bilginin araştırılmasına ve aktarılmasına büyük önem veren İslâm dini ve müntesipleri dünyanın dört bir yanında ilimde daha yüksek seviyelere çıkmak adına çeşitli öğrenme merkezleri kurmuşlardır.¹⁴¹

Ölümle biten bu geçici yaşam ile ölümden sonra başlayan sonsuz yaşamı birbirinden ayırmadan insanların bütüncül bir yaşama hazırlanması gerektiği üzerinde duran İslâm'a göre eğitim; temel bilgilerin zorunlu, uzmanlık gerektiren bilgilerin ise isteğe bağlı olarak elde edilip beden, zihin ve ruhun eğitilmesidir. Bunun yanı sıra İslâm'da eğitim sadece entelektüel bilgi edinmek değil, aynı zamanda bireyin doğasıyla ve karakteri ile toplu olarak İslâmi değerleri temsil edebilmesi yani “Halifetullah fî el-arz” gibi davranabilmesi için onu şekillendirmenin bir aracıdır.¹⁴² Bu bakımdan İslâm da eğitimin nihai amacı; birey, toplum ve genel olarak insanlık düzeyinde yaratıcı olarak Allah'a tam teslimiyetin

¹⁴⁰“Yaratan rabbinin adıyla oku!” (Kur'an-ı Kerîm, Alak Suresi Ayet 1); Bu ve devamındaki âyetler Hz. Peygamber'e inen ilk vahiy olup ona ve onun şahsında bütün Müslümanlara okumayı emretmiş, onları kalemle yazmaya ve ilimde gelişip yetkinleşmeye teşvik etmiştir. İlk vahyin “oku” emriyle başlaması ve bu emrin iki defa tekrar edilmesi, okumanın ve bilmenin dinde ve insan hayatında ne kadar önemli olduğunu gösterdiği şeklinde yorumlanır. (Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş, **Kur'an Yolu Tefsiri**, Cilt:5, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, ss.651-653); İslam'da bilginin elde edilmesi (‘ilm), bilginin yayılması yanında önemli bir faaliyet olarak vurgulanmıştır. İlim öğrenmek ve yaymak, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin müntesiplerine farz kılınmıştır. Kur'an ve Peygamber (s.a.v.)'in sünnetinin emriyle ilim tahsili her Müslüman için farzdır. (Firdaus, ss. 1-18)

¹⁴¹Basheer, s.3

¹⁴²Syed Hussain Sajjad and Syed Ali Ashraf, **Crisis in Muslim Education**, King Abdul Aziz University, Jeddah, 1979, s. 2

gerçekleştirilmesidir.¹⁴³ Nitekim Nofal de; Gazzâlî'nin, "eğitimi, hayatın gayesi olan Allah'a yakınlaşarak saadete ulaşmak" olarak ifade ettiğini söyler.¹⁴⁴

İslâmi perspektifte eğitim terminolojisi ise genellikle Müslüman âlimler tarafından farklı kavramlara yansıyan üç farklı boyutta tanımlanır. Bunlar; Terbiye (bireyin fiziksel ve entelektüel gelişimine önem veren eğitim süreci), Te'dib (İslâm'ın onayladığı din bilgisi ve asil davranış/ahlâk bilgisi ile iyi ve adil insan yetiştirmeye önem veren eğitim süreci) ve Ta'lim (öğretme ve öğrenmeye dayalı eğitim süreci)'dir.¹⁴⁵

2.1. CAMİ, MESCİD VE KÜTTÂBLAR

Arapça cem' kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki câmi' kelimesi,¹⁴⁶ başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan el-mescidü'l-câmi' (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Mescid ise; yine Arapçada "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" manasına gelen sücûd kelimesinden türetilmiş bir mekân ismidir.¹⁴⁷ Bununla birlikte, "mescid" kelimesinin genel olarak Arap literatüründe herhangi bir

¹⁴³Ghulam Sarwar, "Islamic Education: its meaning, problems and prospects", **Issues in Islamic Education**, The Muslim Educational Trust, London July 1996, s. 8

¹⁴⁴Nabil Nofal, "Al-Ghazali (A.D. 1058-1111; A.H. 450-505)", **Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education**, Cilt: XXIII, Sayı: ¾, UNESCO: International Bureau of Education, Paris, 1993, s.563

¹⁴⁵Raudlotul Firdaus Binti Fatah Yasin and Mohd. Shah Jani, "Islamic Education: The Philosophy, Aim, and Main Features", **International Journal of Education and Research**, Volume: 1 Sayı: 10, October 2013, s.6

¹⁴⁶Jairazbhoy, İngilizce "cami" kelimesinin Fransızca "mosque'e" kelimesinden geldiğini ve bunun da İspanyolca "mezquita" kelimesinden türetildiğini açıklıyor. İspanyolca terim, Aramice "masqedha" kelimesinden gelen Arapça "mescid" kelimesinin bir çevirisidir. (R. A. Jairazbhoy, **An Outline of Islamic Architecture**, Asia Publishing House, London 1972, s.5); (Mohamad Tajuddin Haji Mohamad Rasdi, **The Mosque as a Community Development Centre: Programme and Architectural Design Guidelines for Contemporary Muslim Societies**, Skudai Johor Darul Ta'zim, Penerbit Universiti Teknologi Malaysia 1998, s.4); Cami kelimesi, Arapça'da 'secde evi' anlamına gelen Mescid kelimesinden türetilmiştir. Hem Müslümanlar için bir ibadethane olarak hizmet etmiş hem de İslâm'ın bir sembolü olarak tanımlanmıştır. (Martin Frishman and Hassan-Uddin Khan, **The Mosque History, Architectural Development&Regional Diversity**, Thames& Hudson Ltd Press., London 2002, s. 30)

¹⁴⁷Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami: Cami ve Mescid Kavramları", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss.56-90; Gazalba da Arapça'da "mescid" kelimesinin secde etmek anlamına geldiğini ifade eder. (Sidi Gazalba, **Masjid: Pusat İbadat Dan Kebudayaan Islam**, 3. Edition, Pustaka Antara Press, Jakarta 1975, s.110)

din ve herhangi bir ibadet yeri için kullanıldığına da dikkat edilmelidir.¹⁴⁸ Bu nedenle olsa gerek ki, “Mescidler Allah içindir. O halde Allah’ın yanı sıra başka bir kimseye çağrıda bulunmayın”¹⁴⁹ ayeti Kur’an da Mescidlerin işlevsel boyutunu ibadet edilen, Allah’a yalvarılan mekânlar olarak ifade etmektedir.¹⁵⁰ Fakat Camilerin işlevsel boyutuyla alakalı farklı yorumlar mevcuttur. Camii yöneticileri, mimarlar ve mimari tarihçiler arasında kabul gören görüşe göre; caminin bir mabet veya tanrı evi olarak görülmesi, asıl amacının İslâm’ın ihtişamını sembolize etmesi ve ibadet yeri olmasıdır. Ancak sözü edilen gruplar tarafından kabul edilen “Caminin kilise ve tapınakla birlikte gruplandırıldığı, Tanrı’nın evi, Tanrı ile sessiz bir meditasyon ve iletişim yeri ve dış dünyadan bir sığınak olarak kabul edildiği” tanımı Camilerin daha çok klişe görünümü ile ilgilidir. Camiye ilişkin ikinci görüş ise; Müslüman toplumun gelişmesi için bir nevi faaliyet merkezi olduğu yönündedir. Bu görüşün savunucuları da Hz. Peygamber (a.s.m.)’in yaşamı boyunca Mescid-i Nebvî’nin çok işlevli doğasını öne sürmektedirler.¹⁵¹ Camilerin/Mescidlerin bünyelerinde barındırdıkları manalar konumlarına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin; gayrimüslim bir ülkede inşa edilen camiler, Müslüman varlığını sembolize etme işlevini görürken, Müslüman bir ülkede ise camiler “İslâm milleti/Ümmet” kimliğini temsil etmek için bir araç işlevi görür.¹⁵²

Makdisi, İslâm dünyasının ilk eğitim kurumunun yedinci yüzyılın başlarında Hz. Muhammed (a.s.m.) ve ashabı tarafından Medine’de yaptırılan mescid olduğunu

¹⁴⁸“Masdjid”, **The Encyclopedia of Islam**, Volume 6, (Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, B. Lewis, and Ch. Pellah), E.J. Brill, Leiden 1991, s.645

¹⁴⁹Kur’an-ı Kerîm, Cin Suresi (72), 18. Ayet

¹⁵⁰ Cami, Müslümanların ibadet ettikleri ve çok amaçlı faaliyetler yürüttükleri mekânlardır. (Rasdi, s.1); Camiler, kent dokusundan soyutlanmış önemli ölçüde anıtsal ölçekte inşa edilmiş, İslami semboller referans alarak hareket eden, Peyzajda baskın bir form haline gelen Müslümanların simgesidir. (Alice Sabrina Ismail, **The Influence of Islamic Political Ideology on the Design of State Mosque in West Malaysia (1957-2003)**, Dissertation Doctor of Philosophy, University of Queensland Town 2008, s.55)

¹⁵¹Rasdi, ss. 19-23

¹⁵²Nangkula Utaberta and Mohd Arsyad Bahar, **Re-interpretation of sustainability in Islamic Architecture la Critical Analysis of The Innovation in Temporary Praying Platform Project of 2nd year Architecture Students in theUniversiti Kebangsaan Malaysia (UKM)**, Journal of Islamic Architecture Volume: 2, Issue: 4, 2014, ss. 5-13; Hz. Peygamber bir hadisinde “Yeryüzü bir mesciddir.” demiştir. (Fethi Ihsan, **“The Mosque Today,” in Architecture in Continuity**, Aperture Press., New York 1985, s. 54) Buna göre Müslümanlar temiz olan her yerde Ka’beye dönmek kaydıyla ibadet edilebilmektedirler. Bu durumda akla o halde camiler neden inşa edildi gibi bir soru gelmektedir. Cevap ise; Camilerin çok işlevli yönlerinden biri olan İslami ilkelerde Ümmet (topluluk) kavramına yaptığı katkıdır. Bazı tarihçilerin Sosyal Dayanışma (MeltemÖzçakı, “Yorumlanan Cami Mimarisi”. **Ulakbilge**, Cilt: 6, Sayı: 23, 2018, ss. 459- 483) olarak ifade ettikleri şey İslam da ümmet olma şuuruna tekabül etmektedir.

ifade eder.¹⁵³ Ashab-ı Suffe¹⁵⁴ adı verilen bazı sahabelerin ilim tahsillerinin merkezi olan bu mescid, Müslümanların yüksek eğitim-öğretim kurumu olan Medreselerin kökenini oluşturmuştur.¹⁵⁵

Hz. Peygamber’inde bizzat çalıştığı Mekke dışında ki ilk Mescid, Mescid-i Kubâ’dır. Fakat Hz. Peygamber burada çok kısa bir süre -dört gün veya on dört gece- kalmıştır.¹⁵⁶ Bu nedenle Kubâ Mescidi İslâm’ın ilk mescidi olarak kabul edilse de İslâm tarihinin eğitim-öğretim faaliyetlerinin de yapıldığı en eski mescidi olarak Medine’deki Mescid-i Nebevi kabul edilmektedir. Peygamber’in Medine’deki mescidi cemaat namazları için kullanılmakla beraber aynı zamanda eğitim merkezi, adliye binası, askeri kamp, hastane, evsizler barınağı ve kutlama yeri gibi birçok farklı işlev görmüştür. Bu açıdan bakıldığında camilerin o dönem Müslümanlarının yaşam merkezi konumunda olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵⁷ Camiler o zamandan beri, özellikle hukuk ve ilahiyat öğretimi için öğretim amaçlı kullanılmış ve toplum

¹⁵³George Makdisi, **The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West**, Edinburgh University Press, Edinburgh 1981, (The Rise of Colleges), s.10; Hüseyin Demir, “Eğitim Kurumu Olarak İslami Medreseler”, **Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume: 8, Sayı: 5, 2013, ss.165-171; Mubarakpuri “Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. İbrahim (İbrahim) ve oğlu Hz. İsmail (İsmail), Allah'ın emri ve yönlendirmesi üzerine Kâbe'nin temelini (MÖ 2130'da) yükseltmiştir” diyerek Müslümanların ilk ibadet yeri olan mescidlerinin Mekke'deki Mescidi-i Haram olduğu da iddia etmektedir. (Mubarakpuri and Shaikh Safiur-Rahman, “History of Makkah: A concise Book about Makkah specially for guidance of Hajj Pilgrims”, **Global Leader in Islamic Books**, Translated by Nasiruddin al-Khattab, Darussalam, Riyadh, Saudi Arabia 2002, ss. 34-47); ancak Kâbe ilk inşa edilirken bu maksat üzere inşa edilmiş kutsal bir mekân olsa bile uzun bir süre putlara tapınma yeri olmuştur. Bu nedenle Müslümanlar için tam olarak bir ibadet yeri olması durumu ancak Mekke'nin fethini (630) müteakip olmuştur.

¹⁵⁴ “Sözlükte “gölge” anlamına gelen suffe, Mescid-i Nebevî'nin giriş kısmında Medine'de evleri ve kalabilecek yakınları olmayan sahâbîlerin barınması için yapılan mekânın adı olmuştur. Burada kalan ve çoğunluğunu muhacirlerden oluşan topluluğa “ashâbü's-Suffe / ashâb-ı Suffe” veya “ehlü's-Suffe / ehl-i Suffe” denilmiştir. Ashâb-ı Suffe, ihtiyaçları Resûl-i Ekrem ve zengin sahâbîler tarafından karşılandığı için “adyâfü'l-İslâm” (müslümanların misafirleri), çeşitli kabilelere mensup olmaları dolayısıyla “evfâd” diye de isimlendirilmiştir. Hz. Peygamber, Medine'ye hicretinin ardından Mescid-i Nebevî'yi inşa ettirirken ailesine ait odaların yanı sıra mescidin güney tarafına düşen giriş kısmında kimsesiz fakir sahâbîlerin barınması için bir gölgelik yaptırmıştır.” Bkz: (Mustafa Baktır, “Suffe”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 37, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss., 469-470)

¹⁵⁵K. Mohammed Basheer, **Quality Enhancement in Madrasa Education: An Exploratory Study**, Cambridge Scholars Publishing, UK: Newcastle 2016, s.3

¹⁵⁶Hüseyin Algül, “Mescid-i Kubâ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss.279-280; Hz. Peygamber’in açıktan cemaatle namaz kıldığı ilk mescid olarak da kabul edilir. (Mubarakpuri, s. 109); Mescid-i Kûba İslâm'ın en önemli camilerinden biridir. Hz. Peygamber (a.s.m.): “Kim bu mescide, (Kuba mescidine) gelip orada namaz kılmışsa, bu umre yapmakla eşdeğerdir” veya bir başka hadiste “Kuba Mescidi'nde namaz kılmam, Beytü'l-Makdis'de kılmandan bana daha sevimlidir.” Diyerek Kuba Mescidi'nin İslam Tarihindeki yerini en iyi şekilde açıklamaktadır. (Mubarakpuri, s. 110)

¹⁵⁷Rasdi, s.8; İbrahim Abdul Ganiyu Jawondo, **The Place of the Mosque in the History of Ilorin Emirate, 1823-2000**, (Unpublished PhD thesis), UDUS, Sokoto, Nigeria, 2004, s. 71,77

geliştikçe sadece camilerde değil, saraylarda, sokaklarda ve hatta pazar yerlerinde dahi çalışma grupları oluşturulmuştur. Fakat yine de cami, öğrencilerin daire şeklinde öğretmen ayaklarının dibinde oturduğu ilahiyat ve fıkıh eğitimi için seçkin bir mekân olmaya devam etmiştir. Fıkıh eğitimi ise oldukça popülerdi. Örneğin, 997’de Nişabur’daki¹⁵⁸ bir Fıkıh müderrisinin 500’den fazla öğrenciden oluşan bir kalabalığa ders verdiği¹⁵⁹ yine İmâmü’l-Haremeyn Cüveynî’nin de günlük olarak 300’den fazla öğrenciye ders verdiği Mahmûded-DîB tarafından rivayet edilir.¹⁶⁰ Bu tarz sınıflar ve çalışma grupları özgür bir eğitim sistemi oluşturmuşlardır, çünkü öğretmenler herhangi bir özel kısıtlamaya veya yükümlülüğe tabi olmadıkları gibi öğrenciler de mevcut sınıflar, tartışma grupları ve çalışma çevreleri arasında seçim yapmakta özgürdü.¹⁶¹

Müslüman ülkelerdeki eğitim kurumları olan camilerde başlangıçta namaz arasında dersler olmaktadır. Zamanla camilerden ayrı fakat yine camiye bağlı günümüz kolejlerine benzeyen ayrı binalar inşa edilmeye başlandı. Bu husus da İslâm eğitim kurumlarının zaman içerisinde küttab, zaviye ve medrese olmak üzere çeşitli formlar alacak şekilde gelişmesini sağladı.¹⁶²

Küttâblar için ise Landau, Emeviler ve Abbasiler döneminden itibaren en yaygın temel eğitim kurumları olmakla birlikte tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığının belli olmadığını söyler.¹⁶³ Buna mukabil Bozkurt, Mektep kelimesi ile aynı anlama gelen Küttâbların yazının icat edildiği Sümer ve Akkadlara kadar dayandığını öyleki bu medeniyetlerin mabedlerin yanına “edubba” yani “tablet evi” denilen yerler inşa ettiğini ve din adamlarının burada dersler verdiğini ifade

¹⁵⁸ “İlk İslâmî devirde Ebreşehr (Eberşehr) ve İranşehradlredarıyla da anılan (Yâkût, V, 331) Nîşâbur (Nîşâpûr, Arapça Nîsâbur, Neysâbûr) Orta Çağ’da Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisiydi (diğerleri Merv, Herat ve Belh).” (Osman Gazi Özgüdenli, “Nişabur”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 33, TDV İSAM, İstanbul 2007, ss.149-151); Tuğrul ve Çağrı Beyler’in 1038 yılında adlarına Hutbe okutup bağımsızlıklarını ilan ettikleri şehirdir. (Nurullah Yazar, “Büyük Selçuklular Döneminde Nîşâbur’un Siyasi Durumu”, **Journal of Islamic Research**, 2016, Cilt: 27, Sayı: 2, ss. 134-147)

¹⁵⁹ Adam Mez, **The Renaissance of Islam**, Trans: Salahuddin Khuda Buksh and D. S. Margoliouth, Luzac&Co. Press, London 1937, s. 178

¹⁶⁰ Abdülazîm Mahmûded-DîB, “Cüveynî, İmamü’l-Haremeyn”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 8, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss.141-144

¹⁶¹ Mez, s. 178

¹⁶² Samuel Parsons Scott, **History of the Moorish Empire in Europe**, Cilt: 3, J.B. Lippincott Co., Philadelphia and London 1904, s. 469

¹⁶³ Jacop M. Landau, “Küttâb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, TDV İSAM, Ankara 2003, ss. 3-4

etmektedir.¹⁶⁴Yine Çelebi de İslâm öncesi Arap Coğrafyasında çocukların Arapçanın yanı sıra basit matematik hesaplarını da öğrendikleri mahalle mektebi şeklinde değerlendirilebilecek Küttâbların varlığından söz etmenin mümkün olduğunu söyler.¹⁶⁵ Ancak yazıdan çok sözlü geleneğe sahip cahiliye dönemi Arap toplumunda Küttâbların çok yaygın olmadığını da bilmekteyiz.¹⁶⁶

İslâmi dönem tarihçesi ise yaygın olmasa bile Cahiliye dönemi Arap toplumunda varlığı bilinen Küttâblar, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde miras olarak kalmıştır.¹⁶⁷Nitekim Yıldırım'ın ifade ettiği "Hz. Ali'nin 14 yaşında Küttâb'a gitmesi, Hz. Peygamber'in (a.s.m.) Abdullah b. Said b. As'a Medinede Küttâb öğretmeni olarak görev yapması talimatını vermesi ve yine Hz. Peygamber'in (a.s.m.) hanımlarından Ümmü Seleme'nin Küttâb öğrencilerinden bir kaçının yardımına gelmesi için Küttâb öğretmenlerinden birine haber göndermesi" gibi örnekler Küttâbların ilk örneklerine Hz. Peygamber (a.s.m.) döneminde rastlanıldığını göstermektedir.¹⁶⁸

Yıldırım'ın ifade ettiği bu örneklerden bilhassa Hz. Ali'nin Küttâb'a gittiği yaşı göz önünde bulunduracak olursak Makdisi'nin daha önce ele aldığımız İslam'ın ilk eğitim-öğretim kurumunun Mescid-i Nebevi olduğu tezi daha da kuvvetlenmektedir. Bu bakımdan Küttâblar, eğitim-öğretimin cami veya mescid dışında sistematikleşmeye başladığı ilkokul seviyesi mahalle mektebi olarak değerlendirilebilir.

2.2. MEDRESELER

Abbasiler döneminde (750-1258) din eğitimi, bazı hocaların Kur'an, teoloji ve fıkıhta uzmanlaşması, diğerlerinin ise Arap dili, edebiyatı ve tarihi konularında uzmanlaşmasıyla başlı başına bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu dönemde çalışma çevrelerinin sayı ve nitelik olarak büyümesi, camilerde artan sayıya hitap edebilecek

¹⁶⁴Bozkurt, "Mektep", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss. 5-6

¹⁶⁵Ahmet Çelebi, **İslamda Eğitim-öğretim Tarihi**, Tercüme: Ali Yardım, Damla Yay. İstanbul 1983, s.32

¹⁶⁶Şakir Gözütok, "İslam Eğitim Tarihinde Müesseseleşme", **Dini Araştırmalar**, Cilt: 9, Eylül-Aralık 2006, s.25

¹⁶⁷Gözütok, s.26

¹⁶⁸Kadri Yıldırım, "İslam Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", **Diyanet İlmi Dergi**, Diyanet İşleri Başkanlığı-Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Cilt 45, Sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2009, s.128

uygun çalışma alanlarının olmaması gibi nedenler ilköğrenimlerini almış yetişkinlere yönelik medreselerin çekirdeğini oluşturmuştur.¹⁶⁹ Medreselerin doğuş nedenlerine dair farklı kanaatler mevcuttur. Örneğin Taşdemirci: “Çeşitli nedenlerden dolayı mescid ve camilerden ayrılmış olan müderrisler evlerinde bir bakıma özel kolej sayılabilecek medrese faaliyetlerine başlamışlardır. Bunun yanı sıra Şîî mezhebinin propaganda merkezi konumunda olan Darü’l-İlimler ve Sünni İslâm dünyasında yaygın olan Zaviye okulları da ilk medreselerin ortaya çıkış nedenleridir” demektedir.¹⁷⁰ Köymen ise, Selçuklularda medreselerin kuruluş sebeplerini izah ederken iki seçenekten biri olarak Sünni olmayan ideolojilere karşı savunma tedbiri diye ifade etmektedir.¹⁷¹ Nitekim Turan da; Selçukluların medreseler yoluyla vücuda getirdiği büyük irfan ordusu Sünni aleyhtarlığı olan Şîî propagandasına karşı İslâm dünyasını kuvvetlendirmiştir diyerek¹⁷² köymen ile benzer neden üzerinde durmaktadır.

Her hâlükârda Medreseler, onuncu yüzyıla gelindiğinde, camilerden ayrı ve bağımsız olarak -en azından ilk günlerde- ya tek bir hukukçu için ya da belirli bir hukuk okulunun ilkelerini öğretmek için kurulmuştur. Ancak daha sonraki yüzyıllarda İslâm dünyasında din ve fen ilimlerinin tedris edildiği bir eğitim merkezi ve hem resmi sınıf temsilcilerinin hem de halkın eğitildiği yeni bir tür eğitim kurumu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷³

Sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen ders (dirâse) kökünden türeyen¹⁷⁴ medreselerin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bilgiler olmamakla birlikte bazı

¹⁶⁹A.K. Mirbabaev, P. Zieme and WangFuren, “The Development of Education: Maktab, Madrasa, Science and Pedagogy”, **History of Civilizations of Central Asia**, (Ed. Ahmad Hasan Dani, Vadim Mikhailovich Masson), UNESCO Published 2000, s.38

¹⁷⁰Ersoy Taşdemirci, “Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2, 1989, s.269

¹⁷¹Mehmet Altay Köymen, **Alpaslan ve Zamanı-II**, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1983, s.272

¹⁷²Osman Turan, **Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi yay., İstanbul 1993, s.272

¹⁷³Mirbabaev, s.38; Çelebi, ss.107,111

¹⁷⁴Bozkurt, “Medrese”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 28, TDV İSAM, Ankara 2003, ss. 323-327; Arapça medrese (çoğul: madaris) kelimesinin genel olarak iki anlamı vardır: 1-Daha yaygın olan gerçek ve günlük kullanımında, basitçe “okul” anlamına gelir; 2- İkincil anlamıyla ise medrese, Kur’an, Hz. Muhammed’in (a.s.m.) hadisleri, fıkıh ve hukuk gibi islami konuları içeren fakat bunlarla sınırlı olmayan bir eğitim kurumudur. (Johannes Pedersen, George Makdisi, Munibur Rahman and Robert Hillenbrand, “Madrasa”, **Encyclopaedia of Islam**, Second Edition, (Eds. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs), https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/madrasa-COM_0610, (04.11.2021)

araştırmacılar ilk medreselerin 9. yüzyılın sonlarına doğru Horasan ve Türkistan bölgelerinde ortaya çıktığını iddia etmektedir.¹⁷⁵ Unat, İslâm dünyasındaki ilk medresenin Nizamülmülk tarafından açılan “Nizamiye Medreseleri” olduğunu ifade etmekle beraber devlet eliyle resmi bir teşekkül olarak Medreselerin kuruluşunu ise X. yüzyılda Karahanlılar zamanına dayandırmaktadır.¹⁷⁶ Unat’a mukabil Sakaoğlu ise ilk medresenin kurucusu olarak Nişabur hâkimi Emir Nasır b. Sebüktekin’i göstermektedir.¹⁷⁷ Ancak şu anki tarihi kayıtlar ve UNESCO dünya mirasları listesine göre dünyanın varlığını devam ettiren en eski eğitim müessesesi, Fas’ın Fez şehrinde 859 yılında Fatima el-Fihri tarafından kurulmuş olan El-Karaviyyin Camiisidir.¹⁷⁸ Bu bakımdan İslâm dünyasının en eski medresesi de şüphesiz El-Karaviyyin Camiisidir.

İlk medrese her ne kadar Karaviyyin Camiisi olsa da şüphesiz İslâm tarihinde medrese teşkilatının gelişmesinde Karahanlılar ve Selçuklular büyük hisse sahibidir.¹⁷⁹ Özellikle İslâm dünyasında Şîi ve Bâtınî gibi aykırı fikir akımlarına karşı ilk olarak 1066-67 de Bağdat’ta daha sonra Belh, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Taberistan ve Musul gibi yerlerde inşa edilmiş olan Nizamiye Medreseleri tarih araştırmacıları tarafından İslâm tarihinde bir otorite olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁰ Hatta Selçuklular sadece Horasanda 70’e yakın Medrese kurmuşlardır. Bu nedenle yazılı kaynaklar Medreselerin doğum yerinin Horasan ve Maverâünnehir olduğunu gösterme eğilimdedirler.¹⁸¹ Ancak bu eğilimin nedeni sadece Nizamiye Medreseleri’nin zikredilen hususiyetleri değil aynı zamanda İslâm eğitim-öğretim tarihine ait araştırmaların çoğunlukla doğu merkezli olmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁷⁵Taşdemirci, s.270

¹⁷⁶F. Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, M.E.B. yay., Ankara 1964, s.2

¹⁷⁷Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim yay. İstanbul 1993, s.15

¹⁷⁸Mustafa Şahin, “Doğumunun 1000. Yılında Nizamülmülk ve Nizamiye Medreseleri: Geçmişten Günümüze Yükseköğrenim”, **YÖK Yüksek Öğretim Dergisi**, Sayı 6, 2017, ss.27-32

¹⁷⁹Ziya Kazıcı, **Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., İstanbul 1995, s.77

¹⁸⁰Sakaoğlu, s.17; Mirbabaev, s.39

¹⁸¹Mirbabaev, s.39

2.3. FAS'TA KURULAN İLK İSLÂM EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

Fas'ta da sair İslâm coğrafyasında olduğu gibi İslâmi eğitimin felsefi temeli bireyin fiziksel, entelektüel, ahlaki ve ruhsal boyutlarıyla bütünsel olarak gelişiminin sağlanmasıdır.

Eğitimin amacı olarak sair İslâm memleketleriyle paralel olan Fas'ta kurumsal olarak paralellik bulunmaktadır. Bu cümleden olarak var olan okul türleri ise, günümüzde hâlâ var olan Küttâblar, Medreseler ve Cami-Üniversiteler'den teşekkül etmektedir.¹⁸²

Küttâblar veya Mesidler¹⁸³:İslâm dünyasının sair coğrafyalarında olduğu gibi Fas'ta ilk Eğitim-Öğretim kurumları olarak günümüz ilkökul seviyesindeki Küttâblar nazara çarpmaktadır. Özellikle Sa'diler Devletinin kurulduğu yıllarda eğitim ve öğretimin son derece yaygınlaştığı Fas'ın Fez şehrinde 200 küttâb (ilkokul) bulunuyordu. Şehirde bu kadar çok ilkökul seviyesinde mektebin bulunması eğitim ve öğretime atfedilen önemin mühim bir göstergesidir. Yiğit:“İbnu'l-Vezzan'ın verdiği malumata göre:Şehirde bulunan bu 200 küttâb da sınıflar büyük bir odadan teşekkül edilmiş çocukların oturması için sıralar konulmuş okuma yazma ise bir yazı tahtası üzerinde uygulamalı olarak öğretilmiştir. Sabah namazından sonra başlayıp ikinci vaktine kadar devam eden derslerde okuma-yazma öğretiminde herhangi bir telifat kullanılmamaktaydı. Bunun yanı sıra Kur'an-ı Kerîm'den günlük birkaç ayet okuyarak iki-üç yılda hatim tamamlatılırdı. Hafızlığa devam edeceklerin ise eğitimleri devam ettirilirdi” demektedir.¹⁸⁴Sömürge öncesi ve sömürge dönemlerinde, hem kırsal hem de kentsel Küttâblar, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere küçük çocuklara ilk eğitim kurumu olarak hizmet etmiş ve genellikle bir çocuğun alacağı tek resmi eğitimi oluşturmuştur. Müfredat ise büyük ölçüde Kur'an ezberine dayanmaktaydı.¹⁸⁵

Medreseler: Daha evvel hakkında tafsilatlı malumat verdiğimiz ve Fas Coğrafyasında büyük ölçüde sadece şehirlerde bulunan Medreseler genellikle

¹⁸²Helen N. Boyle and Abdenour Boukamhi, “Islamic Education in Morocco”, in **Handbook of Islamic Education** 7,(Eds. Holger Daun and Reza Arjmand), Springer International Publishing, AG 2017, s.2

¹⁸³“El-Mesid”, Mağribte mescid kelimesinden bozulmuş aynı anlama gelen bir kelimedir.

¹⁸⁴Yiğit, İslam Tarihi (Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal), ss. 420-425

¹⁸⁵N. Boyle, s.2

kendilerini Küttâb'da öne çıkaran veya ebeveynleri onları şehre gönderecek ve eğitimlerini destekleyecek kadar zengin olan biraz daha büyük çocuklara hizmet ederdi. Burada da müfredat; dilbilgisi, fıkıh, tefsir gibi nakli ilimlere dayanmaktaydı.¹⁸⁶

Cami-Üniversite: N. Boyle tarafından Cami-Üniversite diye tesmiye edilen kurumlar ise; Medreselerde ders verilen konularda Yükseköğretim yerleri olmakla birlikte Felsefe, Tarih, Matematik, Tıp, Astronomi gibi akli ilimlerinde ders verildiği yerlerdi.¹⁸⁷Ki Fas'ın Fez kentinde kurulan El-Karaviyyin Camii'de bu kısma örnek verilebilecek Yükseköğretim kurumlarından biridir.

N. Boyle'nin yaptığı tasnife göre hareket edecek olursak Mağrip'te Cami kelimesine doğu İslâm dünyasından farklı bir anlam yüklenmiş demektir. Nitekim Mağrip'te camide icra edilen ilim faaliyetleri doğu İslâm dünyasında medreseler ile icra edilmiştir. Öyle ki el-Karaviyyin'e de medrese değil de cami denmesi N. Boyle'nin tasnifinde isabet ettiğini göstermekle beraber bizim de kanaatimizi teyit etmektedir.

2.4.EL-KARAVİYYİN CAMİİ (MEDRESESİ)

El-Karaviyyin Camii bin iki yüz yılı aşkın süredir, İslâm dininin hayati değerlerini ve İslâm medeniyetinin nasıl oluştuğunu öğreten tipik bir kurum olarak, Müslüman Dünyasının manevi ve eğitici merkezlerinden biri olmuştur.

Cami'nin kuruluş hikâyesi de ayrıca anlamlıdır. Bu cami, babası Muhammed El-Fihri ile birlikte Kayravan'dan¹⁸⁸Fez'e göç eden Fatıma el-Fihriyya adında genç bir kadın tarafından 9. yüzyılın ortalarında 859 yılında kurulmuştur.

¹⁸⁶N. Boyle, s.3

¹⁸⁷ N. Boyle, s.3

¹⁸⁸“*Kayrevân / Kayruvân adı Farsça kârîvân / kârbân / kârvân (kervan, kafile) kelimesinin (Steingass, s. 947, 1003) “ordu, ordugâh” anlamını da kazandıktan sonra Arapçalaşmış şeklidir. Şehre bu adın verilmesi, Emevîler'inİfrîkiye valisi Ukbe b. Nâfi 'tarafından 670yılında, bölgede yaşayan halkı kontrol etmek ve gerçekleştirilen fetihlerin kalıcılığını sağlamak için ordunun bir hareket ve ikmal üssü olarak kurulması sebebiyledir. Günümüzde tahıl ve hayvan ticareti yapılan, ayrıca halıcılık, el sanatları ve turizm merkezi olan Kayrevan, Tunus Cumhuriyeti'nde ve başşehir Tunus'un yaklaşık 156 km. güneyinde bulunmaktadır.*” (Özkuyumcu, “Kayrevan”, s. 88); El-İdrîsî'ye göre Kayravan; şehirlerin annesi, bir başşehir ve batı Arap dünyasının en kalabalık, en görkemli ve kusursuz yapılarla gelişen en büyük şehridir. (Salah Zaimeche, “Al-Qayrawan (Tunusia)”, **Foundation for Science Technology and Civilisation**, September 2004, s.2)

Bu dikkat çeken hikâye aynı zamanda İslâm medeniyetinde kadının rolüne ve İslâm medeniyetine kadının katkısına biraz ışık tutan ve yaygın yanlış anlaşılımları düzelten örnek ve öznelerden biridir.

Fas'ın eski şehirlerinden Fez'de kurulmuş merkezi bir cami olan bu mabet konumu dolayısıyla zaman içerisinde kasaba halkının Merkezi Camisi anlamına gelen “Cami el-Karaviyyin” yani Karaviyyin Camii olarak da bilinir.

El-Karaviyyin Camii; Hadis, Tefsir, Fıkıh gibi geleneksel İslâmi ilimlerin öğretilmesinin yanı sıra yapısal olarak da koridoru, avlusu, minare ve ibadet edilen alanıyla birlikte herhangi bir caminin dini işlevine de sahipti. Fakat bu Camii'nin tarihsel olarak rolü sadece dini değildir. Kültürel, toplumsal ve siyasal konuların yanı sıra, Müslüman toplum dünyasını eğitme, yönetme ve bireysel yaşamlarını reforme etmede de önemli rol oynamıştır. Ayrıca El-Karaviyyin Camii'nin hâlihazırda varlığını devam ettiren dünyada kurulmuş ilk Üniversite¹⁸⁹ olduğu da ileri sürülmektedir ki¹⁹⁰ bu iddiaya göre, El-Karaviyyin, Mısır Kahire'deki El-Ezher Üniversitesiyle yarışır.

El-Karaviyyin sadece Müslüman bilim adamları yetiştirmekle kalmamış aynı zamanda büyük “Hukukçular”, “Hadis uzmanları”, “Tarihçiler”, “Matematikçiler”, “Zaman Gözlem Uzmanları”, “Astronomlar”, “Doktorlar”, “Sofular”, “Edebiyatçılar”, “Dil Bilimciler” ve “Şairler”de yetiştirmiştir. Buna ek olarak sınıflar sadece kayıtlı öğrencilerle de sınırlı değildi. Cami bünyesinde tüccarlar, ustalar, çiftçiler, işçiler ve çeşitli el sanatları ile diğer sanatlar hakkında bilgi sahibi olmayı hedefleyenlerde mevcuttu.

Fas'ın Fransız işgali altındaki en zor yılları boyunca sözde hamilik (Manda ve Himaye) kaldırılana kadar halkın bilinçlenmesini sağlayıp işgale direnmek için safları birleştirenler de El-Karaviyyin Camiisinin öğrenci ve profesörleri olmuştur.¹⁹¹

¹⁸⁹Arapçada Üniversite, Camii'nin dişil formu olan Camiah ile ifade edilmektedir. (Al-Hassani, s.55)

¹⁹⁰Tâzî'ye göre; bazı tarihçiler ve müsteşrikler tarafından kabul edildiği gibi dünyanın ilk üniversitesi Avrupa da değil Fas'taki El-Karaviyyin Camiidir. (Abdu'l-Hâdî et-Tâzî, **Fi Tarihi'l-Mağrib Camiu'l-Karaviyyin**, el-mücellledü'l-evvel, Dar'ul-Kitab el-Lübnani, 1972, (Tarihi'l-Mağrib I) s.114)

¹⁹¹XV. ve XVI. yüzyıllar da Portekizliler ve İspanyolların Mağrib sahillerini işgal ettikleri dönemde de bölgede İslâmi uyanış ve kalkınma hamlesi başlamıştır. Mağrib'te bu dini uyanışın fikri ve ilmi sahada ana unsurunu ise Karaviyyin Camii oluşturmaktadır. (Provençal, s.10)

Fas'ın 1956 da siyasal bağımsızlığını kazanmasının ardından El-Karaviyyin'in rolü de değişmeye başlamıştır. O'nun adı; Fez, Titvan, Merakeş ve Agadir'deki branşlarıyla birlikte batı tarzı Üniversiteler ile ilişkilendirilmiştir.

Daha sonra geleneksel okul, merkezi cami olarak düzenlenince Kral II. Hasan¹⁹² dönemine kadar kapalı kalmıştır. İlk olarak 1988'de 20 yıl gibi kısa bir süre araştırmalara yeniden açılmış ve 2000 yılında ilk mezunlarını vermiştir. Fakat tüm bunlara rağmen çoğu Müslüman dünyasındaki gibi Fas'ta da İslâmi Bilim adamlarının elde ettikleri geleneksel rol, katı bir şekilde, aile hukuku ve İslâm'ın beş şartı ile ilgili konular üzerine hükümet avukatlığını yapmakla sınırlandırılmıştır. Bunun yanı sıra Onların ceza hukuku, ticaret hukuku, hükümetin genel işleyişi ve ülkenin ulusal istikametini belirleme ile ilgili şeylerde malumatları istenmiyordu. Sınırlı işlevlerden kazandıkları çok düşük ücretler ve Müslüman halkın; batı felsefesi, materyalizm ve âlimleri küçük gören öğretiler tarafından istila edilmiş olması dolayısıyla Âlimlerin rolü giderek azalmıştır. El-Karaviyyin'deki İslâmi müfredat da hükümet tarafından standardizasyona maruz bırakılmıştır. Müslüman kitleler ise herhangi bir zarar algılamadıkları veya geleneksel İslâmi eğitime herhangi bir önem atfetmedikleri için böylesi bu duruma itiraz etmemişlerdir. Bu durum ise; üniversite ve bilim adamlarının geleneksel rolünün zarar görmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Merkezi istihbarat Teşkilatı Federal Araştırma Dairesi (FRDCIA) ve diğer birkaç Amerikan güvenlik ve bilim dairesi tarafından hazırlanan bir raporda, dünyada yarım milyardan fazla kadının Müslüman olduğu belirtilmiş ve Müslüman kadınların monolitik klişelerinin, varlık ve statülerinin Batıda uzun süredir çarpıtıldığı da vurgulanmıştır.¹⁹³ Müslüman kadınların durumu birçok tartışma ve ihtilaf ile birlikte

¹⁹²Bordeaux üniversitesi mezunu olan II. Hasan, 1955 yılında başkumandan olmuş (Öztuna, s.261); daha sonra 1961'de deSevgili ve kurtarıcı Sultan olarak anılan babası V. Muhammed'in vefatından sonra Filâlî sultanı olarak yerine geçmiştir. (Lugan, s.285); (Razûk, "Filâlîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 13, TDV İSAM, İstanbul 1996, ss. 71-73); Tahta geçtikten sonra devrin şartlarına uymadığını düşünerek Sultan unvanını bırakıp yerine kral unvanı kullanmaya başlayan II. Hasan; Fas'ı, gelenek ve köklerini koruyarak modern dünyaya adapte etmiştir. Hem Batı hem de İsrail ile yakın ilişki içerisinde olan II. Hasan aynı zaman da "emirü'l-mü'minin" unvanını da kullanarak Müslümanlar üzerindeki tesirini de korumaktaydı. Kral Hasan yönetimi altındaki Yahudi azınlığa ve İsrail'e özel bir muhabbet duymaktaydı. Öyle ki fikir babalığını İsrail eski başbakanı ŞimonPerez'in yaptığı "Ekonomik Yönden Büyük İsrail" projesinin pratiğe geçirilmesinde de yardımcı olduğu söylenmektedir. (Ceran, Fas Tarihi s.938)

¹⁹³Priscilla Offenhauer, **Woman in Islamic Societies: A Selected Preview of Scientific Literature**, Library of Congress, Washington, D.C. November 2005, s.1

her zaman provoke edilen hassas bir konu olmuştur. Batılı ve batılı olmayan Feministler, bilgin aktivistler, akademisyenler arasındaki yaygın görüş; İslâm dünyasının çoğunda Müslüman kadınların ezildiği ve sistematik bir şekilde ayrımcı ataerkil cinsiyet sistemi ve erkek egemen kültüründen muzdarip oldukları iddiasıdır.

Bu iddianın aksine muhafazakâr Müslüman eylemciler, din bilginleri, bazı Avrupalı seyyahlar¹⁹⁴ ve hatta Müslüman Feministler; Müslüman kadınlar için kabul edilen her türlü kötü muamele ve baskıyı reddetmiş ve İslâmın erkekleri ve kadınları potansiyel olarak eşit şekilde tanımladığını iddia etmişlerdir.¹⁹⁵ Nitekim en önemli Müslüman feminist yazarlardan Fatima Mernissi de bu iddiasına Kur'an'dan [Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, Mü'min erkekler ve Mü'min kadınlar, taata devam eden erkekler ve taata devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, mütevazı erkekler ve mütevazı kadınlar, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve ırzlarını koruyan kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkekler ve Allah'ı çok zikreden kadınlar var ya; işte Allah, bunlar için bir mağfîret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.]¹⁹⁶ Ayetini delil olarak göstermektedir.¹⁹⁷ Genel tarih kitapları, soy bilim ve kronikler, kadınları aktif katılımcılar olarak tanımlamış ve kadınlar İslâm'ın ortaya çıkışı da dâhil olmak üzere tarihsel olaylara tamamen dâhil olmuşlardır.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Bir İngiliz Konsolosunun eşi, yazar ve çiçek hastalığına karşı aşı uygulamasına ilk olarak Osmanlılarda şahit olan Lady Mary Wortley Montagu arkadaşlarına yazdığı bir mektupta; daha önceki seyahatname yazarlarının Osmanlı kadınlarına dair; tesettürlü, baskı altında ve zavallı durumda oldukları gibi tasvirlerinin cehalet ve apaçık bir çarpıtmaya dayandığını ifade etmektedir. Bununla beraber, Müslüman kadınların Avrupalı kadınlardan çok daha fazla özgürlüğe sahip olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: *"Tesettürlü bir kadının sokakta çok seçkin bir hanımefendi dahi olsa kölesinden farkı yoktur ve kocasının dahi karşılaştığında karısını tanıması mümkün değildir. Ve yine hiçbir erkek sokakta bir kadına ne dokunmaya nede takip etmeye cesaret edebilir. Sanırım kadınların tüm kınamalardan azade oldukları ve bu derece özgürlüğe sahip oldukları başka bir ülke görmedim."* (Billie Melman, **Women's Orients: English Women and the Middle East 1718-1918**, University of Michigan Press, Ann Arbor 1992, s.87)

¹⁹⁵ Shazia Malik, "Towards a Feminist Interpretation of İslam: Faith and Gender in the Work of Fatima Mernissi," **IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)**, Volume 19, Issue 3, 2014, s. 26

¹⁹⁶ Kur'an-ı Kerîm, Ahzâb Suresi (33), 35. Ayet

¹⁹⁷ Cengiz Koc, "Fatima Mernissi and Amina Wadud: Patriarchal Dominance and Misinterpretation of Sacred Texts in Islamic Countries", **International Journal of Humanities and Social Science**, Vol.6, No:8, 2016, s.176

¹⁹⁸ Fatima Mernissi, **Woman in Muslim History: Traditional Perspectives and New Strategies. In Woman and Islam: Critical Concepts in Sociology**, 1ed. (Ed. Haideh Moghissi), Routledge Publishing, London and New York 2005, s. 37

Mağrib dikkate alınmadan İslâm dünyasından bahsetmek konuyu eksik bırakır. Yine Fas şehrinden bahsetmeden de Mağrib'i ele almak dış görünüşle uğraşmak ve sırrı göz ardı etmek olur. Özellikle Karaviyyinlileri göz ardı ederek Fas'tan bahsetmek ise ne olduğu belirsiz bir nesneden bahsetmek gibidir.¹⁹⁹ Aynı şekilde Karaviyyin Camiinden bahsetmeden öncede kurucusu Fatıma el-Fihri'den söz etmemek konuyu eksik bırakacaktır. Bundan dolayı Fas hakkında duyduğumuz güzel menkıbelerin neredeyse tamamının kaynağı olan bu İslâmi Kültür Merkezi'ne değinmeden önce kurucusunun biyografisine kısaca yer vereceğiz.

2.4.1. Fatıma el-Fihri

Ümmü'l-Bânin yani bina edenlerin annesi²⁰⁰ lakabı verilen Fatıma el-Fihri'nin künyesi Fatımahbint Muhammed el-Fihri el-Kayravani'dir. Kaynaklara göre; Fatıma, babası Muhammed el-Fihri ile birlikte Kayravan'dan Fas'ın Fez şehrine göç etmiştir.²⁰¹ Zengin ve eğitilmiş Müslüman bir ailenin ferdi olan Fatıma'nın hayatı hakkında kaynaklar ayrıntılı bir bilgi sunmasa da Fatıma'nın kız kardeşi ile büyüdüğünü, daha sonra fıkıh, içtihat ve hadis gibi dersler tedris ettiği belirtilmektedir.

Fez'de evlendiği düşünülen Fatıma'nın; babası, kocası ve ağabeyinin vefatlarından sonra kendisine ve kız kardeşi Meryem'e babasından önemli miktarda miras kalmıştır.²⁰² Toplumlarının ilerlemesi için onlara katkıda bulunmak isteyen bu iki kız kardeş kendilerine kalan bu mirası bu doğrultuda harcamaya karar verdiler. Meryem, aynı yıl mirasını büyük el-Endülüs Camii inşa etmek için kullanırken,²⁰³ Fatıma da Kuzey Afrika'nın en büyük camisini, Fez kentini hem İslâm dünyası hem de Batı Hristiyan dünyası için entelektüel, kültürel ve ruhsal bir merkez yapacak

¹⁹⁹Tâzî, **fi Tarihi'l-Mağrib Camiü'l-Karaviyyin**, el-Mücelledü's-Sani, Dar'ul-Kitab el-Lübnani, 1972, (Tarihi'l-Mağrib II) s.320

²⁰⁰Hayrunnisa Turan, "Fas'ın Fez Şehrindeki Karaviyyin Camii", **Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, Sayı: 37, 2015, s.487

²⁰¹Salim al Hassani. "Women's Contribution to Classical Islamic Civilization: Science, Medicine and Politics". **Muslim Heritage** retrieved from <http://www.muslimheritage.com/article/womens-contribution#sec8> (14.05.2018)

²⁰²Sumara Khan, "Fatima al-Fihri: Founder of World's Very First University", <http://www.whyislam.org/social-values-in-islam/fatima-al-fihri-founder-of-worlds-very-first-university/> (15.05.2018)

²⁰³Henri Terrasse, **La mosquée des Andalous a Fès**, Les Éditions d'art et d'histoire, Paris 1942, (Andalous a Fès), s.50

olan el-Karaviyyin Camii'ni inşa ettirmiştir.²⁰⁴ Bu cami daha sonra günümüze kadar mevcudiyetini ve çalışmalarını devam ettiren bir üniversiteye dönüşmüştür.²⁰⁵ Ayrıca kaynaklar, Ümmü'l-Bânin'in yanı sıra girişimci²⁰⁶ olarak da anılan Fatıma'nın, caminin inşası tamamlanıncaya kadar işi devraldığını da bildirmiştir.²⁰⁷

880 yılında vefat eden Fatıma el-Fihri'nın çabaları ve çalışkanlığı sayesinde vücuda gelen el-Karaviyyin Camii ile kültürleri ve toplumları yeniden yönlendiren kitle eğitimi dünyaya yayılmıştır.²⁰⁸

2.4.2. Karaviyyin Camii'nin Kuruluşu

Qarawiyyin, Qarawiyyin, Karaween, Karveein veya Karouiine şeklinde de yazılan,²⁰⁹ kurulduğu ilk zamanlarda Fatıma el-Fihri adı ile tesmiye edilen fakat daha sonra Zenâteler'in hâkimiyetinin ardından Karaviyyin olarak anılmaya başlanan²¹⁰ Karaviyyin Camii, zengin bir tüccarın kızı olan Fatıma el-Fihri'nin katkılarıyla 859 yılında Fas'ın İdrîsî hanedanlığı döneminde başkent haline gelen Fez şehrinde kurulmuştur.²¹¹

²⁰⁴Farida Ahmed vd., ed., "Leadership and Legacy: Muslim Women Remembered", Ribat Academic Program, Daybreak pres, s.49 <http://www.rabata.org/wp-content/uploads/2017/05/Upper-Level-Rabata-Muslim-Women-in-History-Units.pdf>(15.05.2018)

²⁰⁵ 1963 yılında Fas'ın Modern Devlet üniversitelerine dâhil edilen Karaviyyin Camii, iki yıl sonra Karaviyyin Üniversitesi olarak yeniden isimlendirilmiştir. (Y. G-M. Lulat, **A History Of African Higher Education From Antiquity To The Present: A Critical Synthesis**, Greenwood Publishing Group, USA 2005, ss.154-157); Mağrib'te Medreseler önemli ölçüde kurumsal düzenlemelere tabi tutulmuştur. Örneğin Fas'taki Karaviyyin Medresesi 1963'te Maarif Bakanlığının denetiminde bir üniversiteye dönüştürüldü. (Zakia Belhachmi, "Gender, Education, and Feminist Knowledge in al-Maghrib (North Africa) – 1950–70", **Journal of Middle Eastern and North African Intellectual and Cultural Studies**, Cilt: 2–3, 2003, s.65; Shillington Karaviyyin'in 1947'de devlet üniversitesinin bir parçası olduğunu ifade eder. (Kevin Shillington (Ed.), **Encyclopedia of African History**, Vol 2, Routledge Press, New York City 2004, s.1025)

²⁰⁶Merah Souad, Tahraoui Ramdane, Mariya Senim Khan, "Fatimâh Al-Fihriand Religious Fraternity in Al-Qarawiyyin University: A Case Study", **Kulliyah of Education, IIUM, International Journal of Humanities and Social Science**, Volume 7, Number 10, October 2017, s.178

²⁰⁷ Souad, s. 178

²⁰⁸ Ahmed, s.51

²⁰⁹The Editors of Encyclopedia Britannica, "Qarawiyyin Mosque and University, Fes, Morocco" <https://www.britannica.com/topic/Qarawiyyin>(15.05.2018)

²¹⁰Tâzî, "Karaviyyin Camii", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss.478-479; Yapımına İdrîsîler Döneminde başlanan Câmîu Fâtıma'nın adı daha sonra Zenâteler tarafından Karaviyyin olarak değiştirilmiştir. (Razûk, "İdrîsîler", s.497)

²¹¹Hayrunnisa Turan, s.487; Andrew Petersen, **Dictionary of Islamic Architecture**, Routledge Press, London and New York 1996, s. 87; Jonathan M. Bloom, **Architecture of the Islamic West: North Africa and the Iberian Peninsula, 700-1800**, Yale University Press, Connecticut: New Haven 2020, s. 40: Abun-Nasr, II. İdris'in ölümünden sonra en büyük oğlu Muhammed'in iç çekişmelerden kaçınmak için devleti kardeşleri arasında dokuz beyliğe böldüğünü Fez şehrindeki

UNESCO ve Guinness Dünya Rekorları gibi bazı kaynaklar, El-Karaviyyin'i, kuşkucu batı anlatıları ve bu kurumun ilk inşa edilen üniversite olduğunu savunan tarihçiler²¹² arasındaki tartışmadan bağımsız olarak, dünyanın en eski üniversitesi veya sürekli olarak faaliyet gösteren en eski yükseköğrenim kurumu olarak belirtmektedir²¹³ ki bu kurumun İslâmi yükseköğrenim kolejleri olan Medrese geleneğinde çalışan en eski ve önde gelen eğitim-öğretim kurumlarından biri olduğu şüphesizdir.²¹⁴

İdrîsî hanedanının çöküşünden sonra Fez, Fatımî ve Emevi halifeleri arasındaki çekişmenin ortasında kaldı.²¹⁵ Fatımî hâkimiyetinden önce Karaviyyin

Karaviyyin Camii'nin de bu kardeşlerden Yahya b. Ömer (849-863)'in hükümranlılığı döneminde gerçekleştiğini iddia etmektedir. (Jamil M. Abun-Nasr, **A History of the Maghrib in the Islamic Period**, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s.52) Ancak tetkik edebildiğimiz kaynaklarda İdrîsîler döneminde böyle bir hükümdar ismine rastlayamadık. Yiğit; Yahya b. Ömer'i, önce Cüdâle, ardından Lemtûne kabilesinin yurduna giden Mâlikî fakihi Abdullah b. Yâsîn'i destekleyen Lemtûne liderleri arasında zikreder. Onun Murâbitlar'a adını veren meşhur Ribât'ı inşa eden sekiz kişiden biri olduğu söylenir. (Yiğit, "Yahyâ b. Ömer el-Lemtûnî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2, TDV İSAM, Ankara 2019, s.663) Bu durumda Yahya b. Ömer Murâbit liderlerinden biridir ki Karaviyyin'in inşası ondan çok önce olmuştur. Ayrıca Abun-Nasr'ın Yahya b. Ömer'e hükümranlılık attettiği 849-863 tarihleri nazara alınınca ise sözü edilen hükümranın I. Yahya b. Muhammed olması gerekmektedir. (Lugan, s.42); (Bosworth; s.25); (Razûk, "İdrîsîler", s.496)

²¹² Attilio Gaudio, **Fés: Joyau de la Civilisation Islamique**, Les Presses de L'Unesco: Nouvelles Editions Latines, Paris 1982, s.137; Yahya Sergio Yahe Pallavicini, "Islamic Knowledge in Italy", **Islamic Education in Europe**, (Ed. Ednan Aslan), volume 1, Wiener islamisch-religionspädagogische Studien, Böhlau Verlag Wien 2009, ss. 220–221; Glenn Hardaker and A'ishah Ahmad Sabki, "An insight into Islamic Pedagogy at the University of al-Qarawiyyin", **Multicultural Education & Technology Journal**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2012, ss. 106–110; Maryam Fourtassi, Naima Abda, Yassamine Bentata and Abderrazak Hajjioui, "Medical Education in Morocco: Current Situation and Future Challenges", **Medical Teacher**, Cilt: 42, Sayı: 9, 2020, ss. 973–979; Prem Gathiram and Osmo Hänninen, "Medicine and medical sciences in Africa" **Pathophysiology**, Cilt: 21, Sayı: 2, 2014, ss. 129–133; Frederic Hanusch and Frank Biermann, "Deep-time organizations: Learning institutional longevity from history", **The Anthropocene Review**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, ss. 19–41

²¹³ <https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/oldest-university> (30.07.2022); <https://whc.unesco.org/en/list/170/> (30.07.2022)

²¹⁴ Souad, s.178; Makdisi, Hristiyan ilahiyat okullarının üniversite olarak sınıflandırılmamasından yola çıkıp Medreselerin de Üniversite olarak adlandırılmasının yanlış olduğunu ifade etmektedir. (Makdisi, "Madrasa and University in the Middle Ages", **Studia Islamica**, Sayı: 32, 1970, (Madrasa and University), ss. 255–264); Ancak Medreseler, bünyesinde sadece dini ilimlerin değil aynı zamanda akli ilimlerinde okutulduğu bir yer olduğu için bu tarz bir kıyas çok makul görünmemektedir.

Makdisi ile aynı kanaatte olan Verger'de terim olarak Üniversitelerin şimdi genel olarak anlaşıldığı anlamda ilk kez 12. ve 13. yüzyıllar arasında ortaya çıktığını söylese de (Jacques Verger, "Patterns", **A History of the University in Europe: Universities in the Middle Ages**, (Ed. Hilde de Ridder-Symoens), Cilt: I, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 35; söz konusu yapıya üniversite diyenler ise, meseleye sadece bir kelimenin terim anlamı olarak bakmamışlar onun ihtiva ettiği mananın o günün şartlarında Karaviyyin Camii'nde de bulunduğunu ifade etmeye çalışmışlardır.

²¹⁵ Abun-Nasr, s. 65

Camiinde sadece vakit namazları kılınmış Cuma namazı hutbeleri ise Câmîu's-şürefâ'da²¹⁶ okunmuştur. Fatımî hâkimiyetiyle ise hutbeler daha geniş olan Karaviyyin Camii'inde okunmaya başlamıştır.²¹⁷ Fakat bir hâkimiyet alameti olan Hutbenin okunmaya başlanmasıyla Karaviyyin Camii'nin minberi siyasi mücadelelerin ve fikri tartışmaların merkezi haline gelmiştir. 997 yılında Fas'ın Emevi hâkimiyetine girmesinden sonra da bu durum pek değişmemiş camii mevcut fonksiyonunu korumaya devam etmiştir. Daha sonra hüküm süren Murâbitlar ve Merînîler döneminde de Karaviyyin Camiindeki vaziyet muhafaza edilmiştir. Hatta Merînîler döneminde Karaviyyin Camii'nin minberi hükümet tebliğlerinin okunduğu bir mekân olmuştur.²¹⁸

İslâm dünyasında eğitim projelerine yönelik harcamalarla ilgili doğrudan veya açık hiçbir dini metin bulunmamasına rağmen, Müslüman yasal makamlar bu projeleri Müslüman ümmetin üstleneceği öncelikler olarak sınıflandırmışlardır. Bu bakımdan İslâm'da eğitimin finansmanlığı genelde iki şekilde gerçekleşir.

- a. Dinsel güdüler tarafından yönlendirilen bireysel ve gönüllü sponsorluk
- b. Halife yâda halifenin eyaletlerdeki valileri tarafından denetlenen devlet temelli finansman.

Bu açıdan bakılınca İslâmî tarih boyunca vakıflar ve hayırsever bağışçılar, Müslüman toplumun küttâb, kuyu, mezarlık ve en önemlisi mescidler gibi genel hizmet projelerini finanse etmede önemli bir rol oynamıştır.²¹⁹

Aynı şekilde Karaviyyin Camii'nin de bakım, onarım ve yürütülen faaliyetlerdeki masrafların temini noktasında daha kuruluşundan itibaren vakıflar²²⁰ kurulmuştur. Fatıma el-Fihri üniversitenin yapılışı zamanı sadece inşaatı denetlemekle kalmamış aynı zamanda caminin gelecekte masraflarını nasıl

²¹⁶“Mescidü's-Şürefâ” yani Şerifler mescidi, günümüzde ise “Mevlay İdrîs Camii” olarak bilinen bu Camii, II. İdris zamanın da inşa edilmiştir. Camii bittikten sonra II. İdrîs burada Hutbe okumuştur. (Ceran, Fas Tarihi, s.64); İdrîsiler zamanında Fas şehrinde Câmîu'l-eşyâh (808), Câmîu's-şürefâ (809), Câmîu'l-Endelüs (859), Camiu Fatıma (857) ve birçok han-hamam inşa edildi. (Razûk, “İdrîsîler”, s.497)

²¹⁷ Terrasse, La Mosquée al-Qaraouiyyin, s. 12

²¹⁸Tâzî, “Karaviyyin Camii”, s.478

²¹⁹Souad, s.178

²²⁰“Sözlükte “durmak; durdurmak, alıkoymak” anlamındaki vakıf (vakf) kelimesi terim olarak “bir malın sahibi tarafından dinî, içtimâî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi” şeklinde özetlenebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade eder.”(Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 42, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss. 479-486

karşılacağını da tasarlamıştır. Bu bakımdan Kuzey kısmındaki yeri vakıf olarak tahsis etmiştir.²²¹ XII. yüzyılda Karaviyyin vakıflarının yıllık geliri 60.000 dinara ulaşmıştır. İbnu'l-Vezzan (Afrikalı Leo)'ın anlattıklarına göre savaşlarda devletin Karaviyyin vakıflarından borç aldığını düşünecek olursak Vakıf'ın geliri azımsanacak gibi değildir. Bu hususta Müslüman toplumunun ilim, irfan konusundaki hassasiyetini göstermektedir. Fakat siyasi mücadeleler bu vakıfların talan edilmesine yol açmış. Daha sonra 1323'te çıkan bir yangında da vakıf kayıtlarının önemli bir kısmı yok olmuştur. Mevlay Reşîd²²² döneminde talan edilen vakıf kayıtlarının bir kısmı toplanmaya çalışıldıysa da Karaviyyin'e ait vakıfların bir kısmının elden çıkışının önüne geçilememiştir.

Fas'taki bütün camilere örnek teşkil eden Karaviyyin Camii, inşasından itibaren eğitim ve kültür merkezi olmuştur. Öyleki Fas'taki diğer tüm camiiler ezan zamanlamasını Karaviyyine göre belirlemişlerdir.²²³

Murâbitlar döneminde ise Karaviyyin Camii sadece Karaviyyin halkının veya Fas'ın değil İslâm dünyasının en önemli kültür merkezi haline gelmiştir.²²⁴ Bunun en önemli göstergelerinden biri -çoğunluğunun Murâbitlar döneminde olduğu genişletme faaliyetleri neticesinde- camiinin içerisinde 20.000 kişinin ibadet edebilmesidir.²²⁵

Karaviyyin Camii'nin aynı zamanda bir üniversite olarak zikredilmesindeki en önemli faktör salt ibadet alanı değil aynı zamanda ilim tahsil edilen bir öğrenme merkezi olmasıdır. Bu bakımdan Karaviyyin Camii'nde; Kur'an, Hâdis, Fıkıh gibi dini derslerin yanı sıra Astronomi, Teoloji, Retorik, Tıp, Kimya, Matematik, Coğrafya, Aritmetik, Mantık, Hukuk ve İslâm Tarihi gibi derslerde tedris ettirilmiştir. Bu husus Karaviyyin'i sadece yerel öğrenciler için değil aynı zamanda

²²¹Souad, s.179

²²²Aleviyye (Aleviyyûn) adıyla da anılan Filâlî (Razûk, "Filâlîler", ss. 71-73) sultanlarından biri olan Mevlay Reşîd 1630-31 de Sicilmâse'de doğdu. Eğitimini burada tamamladı ve babası Mevlây Muhammed eş-Şerîf'in (1659) vefatına kadar bu şehirde kaldı. Fas tarihçilerinin zeki, merhametli, ilim sevgisiyle dolu, mütevazı, cömert, sabırlı ve ihtiyatlı diyerek övgüyle andıkları Mevlây Reşîd, Karaviyyin Camii'nin vakıfları arasında yer alan ancak başkalarınca sahiplenilen mülkleri tekrar asli konumuna iade ettiği söylenir. (Ceran, "Mevlây Reşîd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss. 460-461)

²²³Gaudio, s. 138

²²⁴Tâzî, "Karaviyyin Camii", s.478

²²⁵Marvine Howe, **Morocco The Islamist Awakening and Other Challenges**, Oxford University Press, New York 2005, s.35; HayrunnisaTuran, s.488

uluslararası öğrenciler için de bir cazibe merkezi haline getirmiştir.²²⁶ Aynı şekilde Merînîler döneminde Karaviyyin Camiisinin etrafına medreseler ve kütüphaneler inşa edilmesi de Fez'in İslâm dünyasından ve İspanya'dan yoğun bir talebe göçüne zemin hazırlamıştır.²²⁷ Bu hususlardan dolayı Merînîler dönemi, Karaviyyin Camii'nin entelektüel ve müfredat zenginliği bakımından zirve döneminin yaşandığı dönem olarak ele alınmıştır.²²⁸ Ayrıca Merînîler döneminde Karaviyyin Camii'nin etrafına Saffarin, El-Attarin ve Misabahiyye adlı medreseler kurulmuştur.²²⁹ Bu Medreselerde her ne kadar kendilerine göre bir eğitim-öğretim faaliyeti içerisinde olmuşlarsa da daha dar müfredatları ve uzmanlık sahaları olduğu²³⁰ için genellikle buraların en önemli işlevi Karaviyyin'de okurken kalacak bir yere ihtiyacı olan diğer kasaba ve şehirlerden - çoğu fakir - öğrencilere barınma sağlamaktır.²³¹

Karaviyyin Camii, Fas'ın hem Fâtımî hem de Endülüs hâkimiyetinde bulunmasından dolayı Sünnî ve Şîî öğretilerden etkilenmişse de "Karaviyyin Ekolü"

²²⁶ Hayrunnisa Turan, s.487

²²⁷ Merînî sultanları, şehirlerde yeni camiler kurmakla birlikte mevcut bulunan Camilerin onarımı hususunda da herhangi bir masraftan kaçınmamışlardır. Öyle ki Yûsuf en-Nâsır, Karaviyyin Camii'nin onarımı için kendi malından 500 dinar ağırlığında altın bir halhal vermiştir. (Yiğit, **Endülüs Gırnata Sultanlığı ve Kuzey Afrika İslam Devletleri**, Kayıhan yay. İstanbul 2017, s.261); Merînîlerden önce eğitim öğretim faaliyetleri Camilerde icra edilmekteydi. Bu husus bölgede ilmi faaliyetlerin merkezi olan Karaviyyin Camiinde vuku buluyordu. Merînîler döneminde ilk defa diğer islam ülkeleri örnek alınarak yükseköğrenime mahsus medreseler inşa edilmiştir. (Yiğit, s.262); Mağrib ve Fas'ta ilmi hareketin canlanması hususunda Merînîler döneminde ülkenin önemli merkezlerinde inşa ettirilen medreselerin etkisi büyüktür. Nitekim Kurtuba ve Kayravan'daki eğitimin sekteye uğramasıyla birlikte Fas veya Mağrib'in sair yerlerinde iyi bir eğitimden söz etmek pek mümkün görünmüyordu. Öyle ki Mağrib'ten şarka ilim tahsil etme gayesiyle hareket edenler şöyle bir kanaate varmışlardır. "Umumiyyetle şark insanının aklı Mağrib insanının aklından daha kâmilidir." Oysa şarktaki insanların üstün olmalarının nedeni zekâvet hususundan ziyade ellerindeki eserler ve talimden kaynaklanmaktaydı. (İbn Haldûn, **Mukaddime**, Cilt II, çev: Süleyman Uludağ, Dergâh yay. İstanbul 1982, (Mukaddime), ss. 1014,1018); Geleneksel olarak camii ve mescidlerde yürütülen ilmi faaliyetler Merînîler döneminde inşa edilen medreseler vasıtasıyla daha fazla zenginleşmiştir. Bu medreselerin bütün masrafları devlet tarafından karşılandığı için şehirli öğrencilerin yanı sıra dışarıdan gelen öğrenciler tarafından da oldukça rağbet görmüştür. İlmi faaliyetleri oldukça destekleyen Merînî sultanları medreselerin yanı sıra kütüphaneler de inşa ederek kitaplar getirmeye başlamışlardır. Öyle ki Merînî sultanlarından Ebu Yûsuf Yakub b. Abdülhah (1258) Kastilya hükümdarı Don Sanche ile yaptığı bir anlaşma neticesinde 13 yük ağırlığında kitap getirtmiştir. (Ceran, s.297); Abdelaziz Touri, Mhammad Benaboud, Naïma Boujibar El-Khatib, Kamal Lakhdar and Mohamed Mezzine, "Il.l.k Bibliothèque Qaraouiyyine", **Le Maroc Andalou: à la découverte d'un art de vivre**, 2. Edition, Ministère des Affaires Culturelles du Royaume du Maroc & Museum With No Frontiers 2010

²²⁸ Gaudio, s. 138

²²⁹ Natascha Kubisch, "Maghreb-Architecture", **Islam: Art and Architecture**, (Eds. Markus Hattstein and Peter Delius), h.f. ullmann Publishing, Brandenburg: Potsdam 2011, ss. 312-313

²³⁰ Gaudio, s. 141

²³¹ Richard Bordeaux Parker, **A practical guide to Islamic Monuments in Morocco**, VA: The Baraka Press, Charlottesville 1981, s. 137; Gaudia, s. 110;

adı verilen bir özgünlükten de bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda Camii binasının kendisi de Fas tarihinin birçok farklı döneminden unsurlar içeren önemli bir Fas tarihi ve İslâm mimarisi kompleksidir.²³²

İlim adamları Karaviyyin'in, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar etkin bir şekilde bir medrese olarak yönetildiğini düşünürler.²³³

1912'de Fransız himayesi yani sömürge idaresi yıllarında ise Karaviyyin Camii'nin orta çağdaki başarılarından eser kalmamış sadece din ilimlerinin tedris edildiği bir yer haline gelmiştir. Öğrenciler etnik köken, sosyal statü, kişisel zenginlik ve kırsal-kentsel gibi sosyal katmanlara katı bir şekilde bölünmüştür. Fransız idaresi 1914 ve 1947 yılarında öğretmenlerin atanması, maaşlar ve genel yönetim gibi hususlarda düzenlemelere gitmişlerse de öğretimin içeriğini modernize etmemişlerdir. Aynı zamanda, Faslı seçkinlerin çocuklarını ülkenin başka yerlerinde yeni kurulan Batı tarzı kolejlere ve enstitülere göndermesiyle de 1922'de Karaviyyin'in öğrenci sayısı 300'lere kadar düşmüştür.²³⁴ 1931 ve 1933'te ise V. Muhammed'in emriyle öğretimin içeriği ilk, orta ve yükseköğretim olarak yeniden düzenlendi.²³⁵ Yine sömürge idaresi yıllarında Karaviyyin Camii, Mağrib'te Selefi²³⁶ zihniyetinin gelişip yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Fas'ın

²³²Terrasse, *La Mosquée al-Qaraouiyyin à Fès; avec une étude de Gaston Deverdun sur les Inscriptions Historiques de la Mosquée*, Librairie C. Klincksieck, Paris 1968, (La Mosquée al-Qaraouiyyin) s.50

²³³Lulat, s.70

²³⁴ Lulat, ss.154-157

²³⁵John L. Esposito, "Fasi, Muhammed Allal al-", *The Oxford Dictionary of Islam*, Oxford University Press, 2003, s. 83; Tibawi, "Reviewed Work: Jami' al-Qarawiyyin: al-Masjid wa'l-Jami'ah bi Madinat Fas (Mausu'ah li-Tarikhha al-Mi'mari wa'l-Fikri). Al Qaraouiyyine: la Mosquée-Université de Fès (histoire architecturale et intellectuelle) by Abdul-Hadi at-Tazi" *Arab Studies Quarterly*, Cilt: 2, No: 3, 1980, (Jami' al-Qaraouiyyine), ss. 286-288

²³⁶"*Selef kelimesi İslâmî terminolojide genellikle sahabe ve tâbiûndan oluşan ilk iki nesli ifade etmek için kullanılır. Geniş çapta kabul gördüğü üzere, bu iki nesil İslam'ın nasıl yaşanması gerektiği hususunda örnek addedilir. Nitekim İmam Gazâlî (ö. 505/1111) İlcâmu'l-Avâm adlı eserinde bunu kaydetmiştir: "Selef yolu sahabe ve tâbiûnun yoludur. Bu yolun yedi temel prensibi vardır". Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Mâlik b. Enes gibi erken dönem selefler Ehl-i hadis diye de anılır. Diğer bir deyişle, Ehl-i hadis ve Selefiyye kavramları sıklıkla birbirinin yerine kullanılır. Geç dönemlerde İbn Teymiyye ile talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye tarihsel süreçte mütekaddimûn ve müteahhirûn seleflik şeklinde ikiye ayrılan selefliği geliştirip güçlendirme yolunda çaba sarfetmişlerdir. İlk selefler Allah'ın sıfatları konusunda ayrıntıya girmezken geç dönem selefler bu konu üzerinde etraflıca durmuşlardır. Erken dönem seleflikte ne Allah'a antropomorfik bir sıfat atfetmek ne de Allah'ın Kur'an'da kendine atfettiği sıfatları nefyetmek şeklinde bir tutum benimsenmiştir. Seleflere göre Allah'ın bir sıfatını ispat/kabul etmek, O'nunla mahkukatı arasında benzerliği gerektirmez. Sözelimi, "Allah'ın eli vardır" demek, bunun keyfiyetini ispat anlamına gelmez. Yine Seleflere göre ilâhî bir sıfatın keyfiyeti hakkında nasıl sorusu sorulmamalı ve söz konusu sıfat, Allah'ın şanına yaraşır nitelikteki asıl manasından soyutlanarak çarpıtılmamalıdır." Hiçbir mahlûk hiçbir şekilde Allah'a benzemediği halde bazı ayetler de*

bağımsızlığını kazandığı 1956 yılından²³⁷sonra da Merakeş, Titvân ve Agâdir şehirlerindeki fakülteleriyle birlikte modern bir üniversite olarak İslâmi öğretime devam etmektedir.²³⁸

Fas'ın, Fransız sömürge rejimine karşı protestolarda da Karaviyyin Camii büyük rol oynamıştır. Nitekim birçok Fas milliyetçisi eğitimlerini burada almış ve gayri resmi siyasi ağlar kurmuşlardır.²³⁹

2.4.3. Karaviyyin Camii'nde Eğitim Öğretimin Başlaması

Karaviyyin'de eğitim öğretimin başladığı tarih olarak diğer tüm Mescidler de olduğu gibi namazın kılındığı tarih ele alınabilir. Çünkü Mescidlerde yapılan namaz ibadeti ve eğitim-öğretim aynı zamanda başlar. Nitekim Mescid tarihi araştırmaları

Allah'a el vb. vecihler atfedilir. İşte Malik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel gibi Selef âlimlerine göre bu tür ayetlerin tefsir ve te'vilini bilmek zorunda değiliz. Bize düşen Allah'ın hiçbir şeye hiçbir şeyinde Allah'a benzemediğine iman etmektir. İsimleri geçen ve onların takipçileri olan diğer selef âlimleri te'vil den uzak durmakla birlikte teşbih fikrini de kabul etmemişlerdir. (Mustafa Öztürk, "Selefilik ve Te'vil Üzerine" **Marife**, Cilt: 9, Sayı: 3, 2009, ss. 85-110); Selefilik, itikadî konularda Kur'an ve Sünnet'in lafzına bağlı olan ve te'vili kabul etmeyen bir ekoldür. Bu nedenle bu ekolün mensupları kendilerini "ehlü's-sünne, ehlü'l-hadisve's-sünne, ehlü'l-hak" gibi terkiplerle anarken muhalifleri onları Eseriyye, Haşviyye, bazan da Müşebbihe diye nitelendirmişlerdir. (M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 36, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss. 399-402)

²³⁷ Fas, XX. Yüzyılın başlarında aralarında anlaşmış olan Fransa ve İspanya'nın saldırılarına maruz kaldı. 1912' de de Fransa'nın dayattığı Protektora antlaşmasını kabul ederek Fransa himayesine girdi. Fakat Fas'lılar, ülkelerinde kurulan bu yeni rejime (Protektora) karşı silahlı direniş göstermeye başladılar. 1927 yılında Fransızlar yarı sömürgeleri olan Fas'da tam sömürgeleştirmeye sağlamak niyetiyle Filâlî Sultanı Mevlay Yusuf'un yerine V. Muhammed'i krallığa getirdiler. Ancak V. Muhammed himaye idaresinin ilan ettiği Berberîler ile ilgili kararı kabul etmemiş ve Fransızlarla sürekli uzlaşmaz bir tavır içerisinde olmuştur. Bunun üzerine 1953'te Fransızlar Berberî halkın yönetimden memnun olmadığı bahanesiyle V. Muhammed'i tahttan indirip önce Korsika ardından Madagaskar'a sürgüne gönderdiler. (Charles André Julien, **Et la Tunisie Devint Indépendante (1951-1957)**, Paris 1985, s.114); Fakat V. Muhammed'in tutsak edilmesinden sonra olayların ardı arkası kesilmemiş Fas'lı milliyetçiler Kahire de toplanıp Fransızlara karşı mücadele kararı almışlardır. Mısır idaresi de gerekli silah vb. yardımı yapacağına dair söz vermiştir. (Davut Dursun, "Fas-Himaye Dönemi ve Bağımsızlık", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 196-199); 1954'te Cezayir'de de sömürge idaresine karşı ayaklanma başlayınca Fransa netice olarak V. Muhammed ile anlaşmak zorunda kaldı. Ve 1956'da Fransa ile Fas arasında Fas'ın birlik ve bağımsızlığının resmen tanındığı bir bağımsızlık anlaşması imzalandı. (Ceran, **Fas Tarihi**, s.935); Jonathan Wyrzten, **Making Morocco: Colonial Intervention and the Politics of Identity**, Cornell University Press, New York: Ithaca 2016, s. 144; David M. Hart, "The Berber Dahir of 1930 in Colonial Morocco: Then and Now (1930-1996)", **The Journal of North African Studies**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1997, ss. 11-33

²³⁸ Tâzî, "Karaviyyin Camii", s.478; şehir içinde ve dışında dört fakülte kuruldu: Fez'de İslam hukuku fakültesi, Marakeş'te Arap çalışmaları fakültesi, Titvân ve Agadir yakınlarında da iki ilahiyat fakültesi kuruldu. Modern müfredat ve ders kitapları tanıtılarak öğretmenlerin mesleki eğitimleri iyileştirildi. (Lulat, ss. 154-157); (Thomas K. Park and Aomar Boum, **Historical Dictionary of Morocco**, 2nd Edition, Scarecrow Press, Lanham, Maryland 2006, s. 348)

²³⁹ Wyrzten, ss. 140,146

ile alakası olanların bildiği gibi ilk günlerden itibaren adet olduğu üzere namazların kılındığı Camiler ve Mescidler aynı zamanlarda bir eğitim ve kültür merkezi olmuştur. Aynı şekilde daha önce de ifade ettiğimiz gibi mescidler siyasi tartışmalar için bir meclis, hukukun yerini bulması için de bir mahkeme olmuştur.

Bütün bunlara ilaveten tarihi belgeler Karaviyyin'in ilk günlerinden itibaren ilim halkalarıyla tanıştığını göstermektedir.²⁴⁰ Öyle ki Kurtuba²⁴¹ ve Kayrevan'da²⁴² var olan ilim halkalarının Fas'ta yani Karaviyyin de olmaması düşünülemez. Nitekim Ali el-Cüznâi²⁴³ Endülüs Camisi'ndeki eğitimin Karaviyyin Camii'ndeki ile eş özelliklerde olduğunu ifade etmekle birlikte Endülüs Camisindeki eğitimi şöyle anlatmaktadır: “Bir grup Fakih bu caminin bazı bölümlerinde ders vermekte idi. Bu insanlar Şura ehli idiler. Ülkenin her tarafından insanlar onlara gelmekteydi. Bunların bir kısmı müderris, bir kısmı herhangi bir bilim dalında ilim tahsil eden insanlardı. İnsanlar değişik meclislerde bunlara fetva ve ilim talebi için gelirlerdi.”

Bazı tarihçiler Karaviyyin'de eğitim-öğretim faaliyetini Murâbıtlar dönemine dayandırırken²⁴⁴ bazıları da en parlak dönemi olan Merînîler döneminden itibaren başlatır.²⁴⁵ Ancak rastladığımız en eski rivayette Karaviyyin'in doğusunda, batısında, güneyinde ve kuzeyinde ders için oluşturulan ders halkaları²⁴⁶ hakkında şunlar anlatılır: el-Ceyyânî²⁴⁷ Karaviyyin'in batı tarafında ders veriyordu. Hatta bazı rivayetler de erken tarihten itibaren Endülüs âlimlerinden bir grubun Fez şehrine bazı

²⁴⁰ Tibawi, Jami' al-Qaraouiyyine, s. 287; Lulat, s. 70

²⁴¹ Kurtuba hilafet döneminin başlarında tüm ilimlerde ileri bir seviye yakalamış hatta ilmi hüviyeti bakımından islamın ilim başkenti sayılan Bağdat ile yarışır hale gelmiştir. Hatta siyasi çöküşün yaşandığı Mülûkû't-Tavâif döneminde bile emirlerin şairleri kendi safına çekme rekabeti dolayısıyla ilmi ve edebi hayat canlanmıştır. (Şahabettin Ergüven, “X. ve XI. Yüzyıllarda Endülüs'ün İlmî ve Edebî Panoramasına Genel Bir Bakış”, **İSTEM**, Sayı:15, 2010, ss. 19-27)

²⁴² Mağrib'deki önemli ilim merkezlerinden olan Kayrevana sadece Mağrib'den değil Endülüs ve Sicilya'nın da çeşitli şehirlerinden ilim tahsili için öğrenciler gelirlerdi. Böylece Kayrevandan aldıkları ilmi gittikleri yerlere taşıyan pek çok âlim, edip, şair, hekim ve filozof yetişmiştir. (Özkuyumcu, “Kayrevan”, s.90)

²⁴³ Merînîler döneminin meşhur tarihçilerinden Ali el-Cüznai, “Zühretü'l as fi binâ-i medîneti Fas” adlı eserin yazarıdır. (Yiğit, Endülüs Gırnata Sultanlığı, s.274)

²⁴⁴ Gaston Deverdon, "al-Ķarawıyyın", **Encyclopaedia of Islam**, Second Edition, Brill, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-de-l-islam/*-COM_0446 (03.08.2022)

²⁴⁵ Provençal, s.9

²⁴⁶ Bakınız EK 23

²⁴⁷ İbn Ferec el-Ceyyânî, Kurtubanın 85 km doğusundaki Ceyyân (Jaén) şehrinde doğan kültürlü bir ailenin çocuğudur. Öğrenim hayatı hakkında yeteri kadar bilgimiz olmadığı halde Kurtuba Emevi halifesi II. Hakem el-Müstansır-Billâh'ın saray şairliğine kadar yükselmiştir. Bu hususta O'nun iyi bir öğrenim gördüğünü göstermektedir. (Mehmet Yavuz, “İbn Ferec el-Ceyyânî” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, s.491)

ilimlerde ihtisas için geldiklerini yazar.²⁴⁸ Sadece el-Ceyyânî nezdinden bile meseleye bakacak olursak ki bu zatın her ne kadar doğumunu net olarak bilmesek bile 961-976 yılları arası II. Hakem el-Müstansır-Billâh'ın saray şairliğine kadar yükseldiğini²⁴⁹ nazara alacak olsak yine de Murâbıtlar veya Merînîler'den daha evvel tedrisatın başladığı kanaatine varırız. Nitekim el-Cüznâi de Karaviyyin de eğitim-öğretimin kendisinden önce başladığını ifade etmiştir.²⁵⁰

2.4.4. Karaviyyin Camii'ne Kayıt Şartları ve Öğrenim Süresi

Karaviyyin Camiine “Camia=Üniversite” diyenler aslında hakkını vermektedirler. Çünkü buradaki eğitim seviyesi üst düzeydir.

Fez şehrindeki Küttâb veya Mesidlerde -ki daha önce ifade ettiğimiz gibi İbnü'l-Vezzan bunların sayısının kendi zamanında iki yüze kadar ulaştığını söylemektedir- yazı ve diğer konularda çocuklar ilk eğitimlerini almaktadırlar. İlk eğitimden kastımız çocukların burada Kur'an-ı Kerîm'i tanımaya, ezberlemeye ve okuma farklılıklarını anlamaya çalışmalarıdır.

İlk aşama tedrisini tamamlayan bir kişi bundan sonra, telaffuz ve dilbilgisi bakımından dilini düzeltmek, Fıkıh ve Tevhid ilminde bilgilerini iyileştirmek için küçük mescidlerde âlimlerin ve fakihlerin yanına gitmeye başlar. Bu aşamalardan sonra Karaviyyin müderrislerinden ders almaya başlayabilir ki bu aşamalar öğrencinin Karaviyyine intisap etmesinin temel şartlarıdır.

Üniversiteye kabulde yaşın da genellikle önemli bir rolü vardır. Çünkü evden uzak kalmak ve hocaların heybeti; öğrencileri ilim meclislerine ve ders halkalarına katılma hususunda zorluyordu. Bu bakımdan çocuklar ancak ilk aşamadaki medreselere kabul edilmiş başka yerlerde onların bulunması doğru görülmemiştir.

Karaviyyin Camii ve Medreselerindeki eğitim süresi ve zamanları için ise İslâmi bilincin şu öğretisine: “Beşikten mezara kadar ilim talep ediniz” dikkat etmemiz gerekir.²⁵¹ Çünkü bütün ilmi tabakalarda hüküm süren düşünce buydu.

²⁴⁸ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, ss. 112,113

²⁴⁹ M. Yavuz, s.491

²⁵⁰ Al-Jaznaî, **Zahrât al-Âs**, Çev. Alfred Bel, Publications de la faculté des lettres d'Alger, fascicule 59, Algérie 1923, s. 175

²⁵¹ Bu söz ilim tahsisine atfedilen önemin bir ifadesidir ki İslam da ilke olarak kabul edilmiştir. Nitekim hem Kur'an-ı Kerîm'deki; “Allah içinizden (gerçekten) iman etmiş olanları ve ilim sahibi olanları yüksek derecelere çıkarsın.” (Kur'an-ı Kerîm, Mücadele Suresi (58), 11. Ayet); “De ki:

Bundan dolayı şurada veya burada falanca müderrisin aynı zamanda öğrenci de olduğunu ve hayatı boyunca ders halkalarına ilim meclislerine öğrenci olarak da devam ettiğini görmemiz bizi şaşırtmayacaktır.

Bununla beraber Karaviyyinlerde eğitim süresi 7 veya 8 yıldır bazen bu süre öğrencinin kabiliyetine ve uzmanlaşmak isteğine göre daha kısa ya da daha uzun olabilmekteydi. Ayrıca 4 veya 5 yıldan sonra ayrılanlar olduğu gibi 10 yıla kadar devam edenler de vardı. İbn-i Haldun'un dediğine göre öğrencinin 16 yıl kadar medreseye devam ettiği durumlar da söz konusu olmuştur. Mesela İbn-i Meymûn bu medresede 7 yıl kalmış ve bu süre zarfında çeşitli ilimler tahsil etmiştir.²⁵²

2.4.5. Okutulan Dersler

İslâm düşünce geleneğinde ilimler genellikle Naklî-Aklî, Şer'i-Vaz'i, Arabî-Acemî Dini-Aklî şeklinde tasnif edilmiştir.²⁵³ Bu bağlamda Karaviyyin de okutulan dersleri de Dini İlimler²⁵⁴, Edebi İlimler²⁵⁵ ve Temel İlimler/Fen İlimleri²⁵⁶ olarak üç

Bilenlerle bilmeyenler hiçbir olur mu?" (Kur'an-ı Kerîm, Zümer Suresi (39), 9. Ayet). vb. ayetlerde hem de Hz. Muhammed (a.s.m.)'in; *"Herhangi bir gün ki, ilim noktasından eğer beni Allah'a yaklaştıracak bir bilgiye beni sahip kılmamışsa, o gün güneşin doğmasında benim için bir bereket bulunmamıştır demektir."* *"Kıyamet gününde âlimlerin kalemlerinin mürekkebi, şehitlerin kanıyla tartılır."* *"Kıyamet gününde üç sınıf kimse şefaatte bulunacaklardır: Peygamberler, bunlardan sonra âlimler ve bunların peşinden şehidler (şefaatte bulunacaklardır)."* *"Âlimler peygamberlerin varisleridirler."* (İmam-ı Gazali, **İhyâü Ulûmi'd-Din**, (Tercüme: Harun ünal), Çelik yayınevi, İstanbul 2015, ss. 18,22,24,25) benzeri Hadis-i şerifler de ilim tahsili için son derece teşvikatta bulunulmuştur. Burada ifade ettiklerimiz ayet ve hadislerdeki ilim teşvikatına dair cüz'î örneklerdir. Zira Kur'an-ı Kerîm de ilim ve bu kökten türeyen kelimeler yaklaşık 750 yerde geçmektedir. Bu da bilginin ve bilme faaliyetinin Kur'an bakımından önemini göstermektedir. (İlhan Kutluer, "İlim", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.109-114);

"Cümle meçhûlî ide gör ma'lûm

'İlme sarf eyle var 'ömrünü heb

Dime geçdi zamânı tahsîlün

Mehden lahde dek kıl anı tâleb" (Serkan Akdeniz ve Talip Avcı (Ed.), **Hazreti Peygamberi Sanatla Anlatmak**, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Sakarya Kitaplığı, Yayın No:42, Adapazarı 2018, s.309)

²⁵²Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.420; ancak ileride de göreceğimiz üzere İbn Meymûn'un Fez'de beş yıl kalmış olması bu bilgiye şüpheyile yaklaşmamızı gerektirmektedir.

²⁵³Murteza Bedir, "İslam Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldun", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı: 15, 2006, ss.5-31

²⁵⁴ İslamda ilimler ilk olarak Kur'an ve Hz. Muhammed (a.s.m.)'in sünnetine dayandığı için Dini ilimler olarak Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf ele alınabilir. (Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", **Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 22, 2011, ss.533-556); Bu ilimlerden Tefsir, Hadis ve özellikle Fıkıh için ayrıca usul ilmi denilen ilmi ilkeler ve yöntemleri inceleyen bir disiplin söz konusudur. (Kutluer, s.113)

²⁵⁵ İbn Haldun Edebi İlimleri; şiir, nesir, emsal ve hikâye gibi edebi ürünlerle sınırlı tutarken, genel kabule göre Edebi İlimler; Dil ve Edebiyata dair tüm disiplinleri içine alan bir bilim dalıdır. Buna

başlık halinde tasnif edebiliriz. Bu bilgiyi Karaviyyin tarihindeki ilk aşamalarında âlimlerin bu alanlarla ilgilendiğini gösteren yazılardan alıyoruz.

Burada ilk öğretilen ilim İbn-i Haldun'un dediği Arap dilinin 4 ana ilim dalından biri olan edebiyat idi. Talebeler ve âlimler; edebiyat, şiir, nesir ve aruz ilim kitaplarını ders almakta ve vermekte adeta yarışmışlardır. Bu kitapları şerh etmeye bu konuda kitaplar yazmaya çalışmışlardır. Ülkeedeki edebi hayat; Edebiyatçılar ve yetkin dilciler yetiştirecek kadar ilerlemişti. Nitekim Nicolas Cleynaerts bu hususa “Elfiyenin²⁵⁷ Şevahidi²⁵⁸ bile tek başına edebi tedrisatın ve edebiyat eğitiminin Fas'taki önemli bir unsurudur” diyerek Karaviyyindeki edebiyat öğretiminin düzeyine temas etmiştir.

göre, Lûgat, Sarf, Nahiv ve Belagat gibi Dil ilimleri de Edebi İlimler başlığı altında kabul edilir. (Süleyman Çaldak, “Klasik İlim Tasniflerinde Edebi İlimlerin Yeri”, **EKEV Akademi Dergisi**, Sayı:19, 2004, ss. 245-264)

²⁵⁶ Fen ilimleri diye ifade edilen Akli ilimler ise Nazarî ve Amelî ilimler diye iki kısma ayrılır. Bunlardan Nazarî ilimler başlığı da Metafizik disiplinler, Matematik ilimleri ve Fizik ilimleri diye üç kısma ayrılmıştır. Amelî ilimler ise; ahlak ilmi ve medeni ilim (sosyoloji) veya İbn Haldûn'un ifadesiyle “Umran ilmi” olarak tasnif edilir. Ahlak İlmi; ev idaresi ve siyasetten teşekkül etmekteyken, Medeni İlim; Sosyal-Siyasal bilim olarak erdemi esas alır. (Kutluer, s.113)

²⁵⁷ El-Elfiyye, Arab dili ve Edebiyatının en büyük simalarından ve Mâlikî mezhebi kurucusu müçtehit İbn Mâlik et-Tâî'nin Arap gramerine dair yazdığı manzum eseri. Bu eser İbn Mâlik'in daha önce yazdığı 2794 beyitlik el-Kâfiyetüş-şâfiye adlı eserinin özeti olduğu için el-Hulasatü'l-elfiyye olarak da bilinir. Eserin üslubunun kolay ve akıcı olması dolayısıyla hacminin küçüklüğüne rağmen sahasının en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Öyleki Elfiyye'den sonra yazılan Arap Gramer kitaplarının çoğunluğu onun tertibini aynen benimsemiştir. (Abdülbaki Turan, “el-Elfiyye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 28-29)

²⁵⁸ **Şevâhid**: Sözcük olarak; söylenen veya yazılan bir fikri güçlendirmek maksadıyla tanınmış bir eserden yapılan alıntılar anlamına gelmekteyken ıstılahi manada hadislerin delil (şevâhid) olarak kullanılmasıdır. (Abdullah Cengiz, “Ali Himmet Berkî'nin Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tabirler Adlı Eserinin Arap Dili ve Lügatleri Açısından Tahlili”, **İçinde Ali Himmet Berkî Kitabı**, (Eds: Zeki Yaka ve Ahmet Ögke), TDVIA yay. Ankara 2019, s.261; bu tarz eserlerde birçok Hâşiye ve Ta'likler bulunur.

Hâşiye: Haşv masdarından türetilmiş bir isim olan Hâşiye (çoğulu Havaşi), sözlükte; doldurmak, gereğinden fazla söz söylemek ve yazmak anlamlarına gelirken, ıstılahi olarak sayfa boşluklarına açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri ilave eden not anlamına gelmektedir. Hamiş ve Derkenar kelimeleri Hâşiye'nin eş anlamlıdır. (Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 16, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 419-422); (Mustafa Uslu, “Hâşiye”, **Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Yağmur yay. İstanbul 2007, s.142); İsmail Parlatır, “Hâşiye”, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı yay., Ankara 2006, s.595); (Turan Karataş, “Hâşiye”, **Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, Perşembe Kitapları, İstanbul 2001, s.98); (Mehmet Erdoğan, “Hâşiye”, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşriyat., İstanbul 2010, s.143)

Ta'lik: İlişmek, yapışmak masdarından türeyen kelime açıklama yapmak gayesiyle sayfa kenarına yazılan notlardır. (Uslu, “Ta'lik”, s.320); Hâşiye amacıyla yorum içeren ifadeler Ta'lik diyeneler olduğu gibi (Topuzoğlu, s.420); Hâşiye'ye göre daha seyrek, özel açıklamalar diye ifade edenlerde olmaktadır. (Hilal Özay, **Fıkıh Literatüründe Tüm Konuları İçeren Yazım Türleri**, İksad yay. Ankara 2019, s.53)

O dönemde tedavüldeki ilimlerden biri de devrin Simya ilminin dallarından biri olan Harflerin Esrarı (Sırları) ilmiydi.²⁵⁹ Ebu'l Abbas El Bûnî²⁶⁰ ve Mürsiye²⁶¹ de dünyaya gelen Benû Tayy²⁶² kabilesine mensup İbnü'l Arabî²⁶³ de eserlerinde

²⁵⁹ Havas ilmi olarak bilinen Simya ilmi ile; Nesnelerle harf, kelime ve duaların gizli özelliklerinden faydalanılarak varlıklar üzerinde etkili olunabildiğine inanılırdı. Örneğin İslam âlimleri bu hususta Allah'ın varlıkları farklı şekillerde ve bir hikmet üzere yarattığı gerçeğinden hareketle onlardaki ilahi sırları keşfetmek gayesiyle çalışmışlardır. Câhiz, Gazzâlî, Demîrî, Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Dâvûd, Hârûn Şah es-Simâvî gibi âlimler bu hususta araştırmalar yapmış ve çalışmalarını kitap ve risaleler şeklinde ortaya koymuş isimlerden sadece bazılarıdır. Kâtip Çelebiye göre Havas ilmine konu olarak varlıklar şunlardır. 1. Harfler ilmine ait usuller içinde yer alan isimler ve bu isimlerin teşekkül ettiği harflerin havassı, 2. Efsunlarda kullanılan dua ve ayetlerin Havassı, 3. Burçlar ve Yıldızların Havassı, 4. İklimlerin ve şehirlerin Havassı, 5. Kara ve denizlerin Havassı. Her ne kadar Havas ilmi denilince harf, rakam, isim ve duaların sırlarından istifade etmek gibi işlemler akla gelmekteyse de gerçekte bu ilim Fizik, Kimya, Biyoloji gibi müsbet ilimlerin gelişmesine olumlu katkıda bulunmuştur denilebilir. (İlyas Çelebi, "Havas İlmi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 16, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 517-521)

²⁶⁰ Cezayir sahilinde Konstantin vilayetine bağlı Bûne kasabasında doğup Mısırdaki Kahire'de vefat etmiş olan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Yûsuf el-Kureşî el-Bûnî hakkında pek fazla bir malumat bulunmamaktadır. Bilindiği kadarıyla Gayb veya Garip ilimler olarak ifade edilen simya, hurûf, tılsım ve sihir konularında en geniş bilgiye sahip olan kişilerden biridir. Öyle ki bu hususta ele aldığı eserlerin sayısı kırkı aşkındır. Bu nedenle kaleme aldığı eserleri İslam âleminde sihir ve muskacılık gibi konularda en çok rağbet gören eserlerdir. (Süleyman Uludağ, "Bûnî, Ahmed b. Alî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 416-417)

²⁶¹ "İspanya'da yaklaşık beş asır İslâm hâkimiyetinde kalan, halen bir il ve özerk bölge merkezi olan tarihi şehirdir. İspanya'nın Güneydoğusundaki Mürsiye (Murcia) sulamalı bir tarım alanında ve Segura (Ar. Şeküre/Vâdilebyaz) ırmağının kıyısında kurulmuştur. İslâm kaynaklarında Müslümanlar tarafından kurulduğu belirtilmekteyse de adının Villa (etrafı surlarla çevrili büyük çiftlik) Murtea'dan gelmesi sebebiyle çekirdeğinin Romalılar'a ait olduğu söylenebilir; ancak Müslümanlar burayı yeniden imar etmiş ve büyük bir şehre dönüştürmüştür." Ayrıntılı Bilgi için Bkz: (Özdemir, "Mürsiye" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 32, TDV İSAM, İstanbul 2006, ss.56-58); Mürsiye, Endülüs (bugünkü İspanya)'ün güney doğusundaki Tudmir kurâsının başşehri. (Mahmud Erol Kılıç, **Şehy-i Ekber: İbn Arabî Düşüncesine Giriş**, Sufi Yay., İstanbul 2009, s.23)

²⁶² "Adını Tay b. Üded b. Zeyd'den alır; Kahtâniler'in Kehlan koluna mensuptur. Tay kabilesinin ana yurdu Güney Arabistan'da Yemen ile Tihâme arasındaki bölgedir. Tay kabilesi Gavs ve Cedile olmak üzere iki kola ayrılır. 610 yılında kabilenin bu iki kolu arasında Arap tarihinde Fesâd savaşı diye bilinen çarpışmalar meydana geldi. Bu çarpışmalar neticesinde Gavs kolu Irak sınırını, Cedile kolu Suriye çölünü kendine yurt edindi. Tay kabilesi putperest olup Ecâ dağına yerleştiği Fels (Fûls, Fils) adlı puta ve diğer bazı putlara tapmışlardır. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (a.s.m.), Hz. Ali'yi 9. Yılın Rebiülâhir ayında (Temmuz-Agustos 630) bir seriye ile Tay kabilesinin yurduna gönderip Fels putunu tahrip ettirdi. Bu sırada Müslümanlara karşı çıkan bazı kabile mensupları esir alınıp Medine'ye getirildi. Esirler arasında cömertliğiyle tanınan meşhur Hâtim et-Tâi'nin kızı seffâne de bulunuyordu. Hz. Peygamber durumu öğrenince Hâtim'i överek kızını serbest bıraktı. Daha sonra Tay kabilesinin büyük bir kısmı, komşuları ve müttelikleri Esedliler ve Gatafânîliler'la birlikte irtidad (dinden dönme) ederek peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyha b. Huveylid'e katıldı. Bunun üzerine Hz. Ebubekir, Hâlid b. Velid kumandasındaki orduyu onların üzerine göndermeden önce Hâtim et-Tâi'nin oğlu Adî'den kabilesini Tuleyha'dan uzaklaştırmak için gayret sarfetmesini istedi. Onun gayretleriyle Taylılar'ın pek çoğu Tuleyha'yı terk ettiği gibi Medine'den gelen Hâlid'in ordusuna katılıp ridde savaşlarında önemli hizmetlerde bulundu. Emeviler döneminde gerçekleştirilen Kuzey Afrika ve ardından Endülüs fetihlerine iştirak eden Suriyeli Taylılar'ın bir kısmı diğer Arap kabileleriyle beraber Endülüs'e ulaştı." (Bkz: Âdem Apak, "Tay (Benî Tay)", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss.187-188)

bilindiği üzere harflerin özelliklerinden ve tabiatlarından ve tabiatla Esmâ ile meydana gelen Rabbani tasarruftan bahsetmektedirler. Aynı şekilde fıkıh usulü ve bununla ilgili ileri seviyedeki İlm-i Cedel²⁶⁴ ve İlm-i Hilaftan²⁶⁵ da bahseder. Bu alandaki eğitim Mağrib de çeşitli teliflerin ortaya konmasına ulaşacak kadar ilerlemişti.

Yine okutulan derslerden biri Evfak ve Cetveller/Tablolar ilmiydi.²⁶⁶ Bu ilim, Karaviyyin'in Mağribli kitaplara dayandığı tabii ilimlerden idi.

Meanî, beyan ve bedî gibi alt dalları ile beraberbelagat²⁶⁷ dersi de okutuluyordu. Sonraki yüzyıllarda bu konuda âlimler hazırlık risalelerine ek olarak Hatîb Kazvî'nin²⁶⁸ Telhis²⁶⁹ kitabından da istifade etmişler hatta çalışmalarını neredeyse buna dayandırmışlardır.

²⁶³ Kılıç, s.22-36

²⁶⁴ “Sözlükte “ipi sağlamca bükme; birini sert bir yere düşürmek, düşmanlık veya tartışmada çetin olmak, cephe almak” gibi anlamlara gelen cedl veya cedel kökünden isim olup Latince’deki dialectica kelimesinin Arapça karşılığıdır. Terim olarak mantık, felsefe ve ilgili diğer ilimlerde farklı şekillerde tarif edilir. Mantıkta cedel, “meşhur olan (meşhûrât) ve doğru kabul edilen (müsellemtât) öncüllerden oluşmuş kıyas” demektir. Felsefe ve kelâmda farklı tarifleri bulunmakla beraber genellikle “bir düşüncedeki çelişkileri tartışarak gösterme sanatı” diye tanımlanır. Ayrıca cedel, bir tezin doğruluk veya yanlışlığını göstermek amacıyla yapılan tartışma kurallarından bahseden ilmin adı olarak da kullanılmıştır.” (Yusuf Şevki Yavuz, “Cedel”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss. 208-210)

²⁶⁵ “Sözlükte “karşı gelmek, aykırı davranmak, muhalefet etmek, zıtlaşmak” gibi anlamlara gelen hilâf, terim olarak bazı dinî ilimlere, özellikle fıkıh konularına uyarlanmış cedel tekniği, fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilâfları konu edinen ilim dalı, hilâfiyat olarak ele alınmıştır.” (Şükrü Özen, “Hilâf”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 17, TDV İSAM, İstanbul 1998, ss. 527-538)

²⁶⁶ “Fal, kehanet, astroloji, matematik ve astronominin verilerinden yararlanılarak yapılan bir tılsım türü olan vefkin temelinde harf ve rakamların özel güçlere ve niteliklere sahip olduğu inancı yatmaktadır. Bu sanal bilgi dalı, mitoloji ve düzenli bilgi öncesine ilişkin bir uygulamadır. Hint, Sumer ve Bâbil toplumları gibi Araplar da halk kültüründe bunu yaşatmıştır. İslâmî dönemde ulemâ cevaz vermese de bu uygulamalar halk arasında devam edegelmiştir.” (Çelebi, “Vefk”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 42, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss. 605-607)

²⁶⁷ “Teşbih, mecaz, istiare, takdim, tehir, cinas, mutabakat vb. edebî sanatları bünyesinde birer terim olarak barındıran Belâgat; sözlükte “sözün fasih ve açık seçik olması” anlamında masdardır. Belâgat kelimesi terim olarak biri meleke diğeri ilim olmak üzere iki anlamda kullanılmış olan Belâgat diğeri bir tanımla bir fikrin sözlü veya yazılı olarak yerinde, yeterince ve zamanında ifade edilmesi anlamına gelir. Buna göre düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen belâgat ilmi; meânî, beyân ve bedî olmak üzere üç fenne ayrılır.” (Hulusi Kılıç, “Belâgat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 5, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 384-387) Nitekim Kur’an-ı Kerîm’de “İnsanı O yarattı ve ona anlama ve anlatmayı öğretti” (Kur’an-ı Kerîm, Rahmân Suresi (55), 3. ve 4. Ayetler) ayetleriyle Belagatın yaratılıştaki fitri olarak verildiği ifade edilmektedir.

²⁶⁸ Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfî, Musul da doğmuş uzun yıllar Şam Emeviyye Camii’inde Hâtiblik yaptığı için, “Hâtib” veya “Hatîbü Dımaşk” unvanı ile de tanınır. 1258 yılında Moğolların Bağdat’ı işgal etmesi sonrası önce Musul’a göç etmiş fakat Moğollar’ın Musul ve Suriyeyi de işgal etmeleri üzerine Anadolu’ya Tokat yöresine göç etmiş ve Tokat’ın Niksar kazasına kadı olarak tayin edilmiştir. (İsmail Durmuş, “Kazvîni, Hatîb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 25, TDV İSAM, Ankara 2022, ss. 156-157)

²⁶⁹ Kazvîni’nin Et-Telhis olarak ta bilinen Telhîsü’l-Miftah adlı eseri, Ebû Ya’kûb es-Sekkâkî’nin kaleme aldığı Miftâhu’l- ‘ulûm adlı eserin belâgata dair olan bölümünün ihtisarıdır. Bir

Okutulan bir diğer ders tarih dersi idi. Öğrenciler bu derste eski siyer kitaplarından da faydalanırlardı. Bu Siyer kitaplarının başında ise İbn Seyidünnâs el-Ya'merî'nin²⁷⁰ kitabı gelmekteydi.

Özellikle Merînîler döneminde Mağrib'te pek çok ünlü tarihçi yetişmiştir. İbn Ebî Zer', İbn İzârî, Cüznaî, İbn Haldun ve İbn Merzûk bilinen en meşhur tarihçilerdir.²⁷¹ Yine İslâm medeniyeti sahasında önder tarihçilerden bir diğeri de eserini Merînî sultanı Ebû Fâris Musa b. Ebî İnân'a takdim eden Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Huznaîdır.²⁷²

Tarih dersi aynı zamanda seri seyahatlerin anlatıldığı kitapları içine alan coğrafyayı da içeriyordu. Bu bakımdan İbn-i Batuta,²⁷³ batı dünyasında Averroes olarak tanınan İbn-i Rüşd, er-Rihletü'l-Mağribiyye adlı seyahatnâmesiyle tanınan Abderî²⁷⁴ gibi seyyahların eserlerinden de istifade edilmiştir. Ayrıca İbni Haldun, “et-Ta'rif bi'bni Haldûn mü'ellifi hâze'l-kitâb” adıyla düzenlediği otobiyografisini el-'İber'in sonuna ekleyerek son şeklini verdiği nüshayı Fas'ta

mukaddime ve üç bölümden meydana gelen eserin mukaddimesinde fesahat ve belagat kavramlarının tanımı verilirken birinci bölümde meânî, ikinci bölümde beyan üçüncü bölümde ise bedî' ilmi ele alınmıştır. (Durmuş, s.157)

²⁷⁰ 1273 yılında Kahire'de dünyaya gelen, Muhaddis, Edip, Tarihçi ve Fakih olan Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, Kinâne oğullarından bir kola nisbetle Ya'merî, Rebâ b. Nizâr'a nisbetle Rebaî, aslen Endülüslü olduğu için de İşbîlî ve Endülüslî nisbeleriyle de anılırken daha çok on birinci dedeleri Seyyidünnâs'a nisbetle İbn Seyyidünnâs diye anılmıştır. Kahire, İskenderiye, Suriye ve Hicaz gibi ilim merkezlerinde pekçok hocadan istifade eden İbn Seyyidünnâs erken yaşta birçok hocadan icaet aldıktan sonra Kahire'deki el-Medresetü'l-Kâmilîyye'de hadis şeyhi ve müderrisi olmuştur. Kendisine güvenilen bir âlim ve Mısır ülkesinin hâfızı olarak kabul edilen İbn Seyyidünnâs'ın aynı zamanda dil ve edebiyat sahasında da otorite sayıldığı belirtilmektedir. 'Uyûn'ü'l-eşer fi funûn'ü'l-megâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer (es-Sîretü'l-kübrâ, es-Sîretü'n-nebeviyye, Nûr'ü'l-uyûn fi telhîşî sîreti'l-emîni'l-me'mûn Muhammed şallallâhü 'aleyhi ve sellem (es-Sîretü's-suğrâ), en-Nefhu's-sezî fi şerhi Câmi'i't-Tirmizî (el-'Arfû's-sezî, el-Fevhu's-sezî, el-Münakkaḥu's-sezî, Mineḥu'l-midah (Şu'arâ'ü's-şahâbe, eş-Şu'arâ' mine's-şahâbe), Büşra'l-lebîb bi-zikra'l-ḥabîb, el-Makâmâtü'l-'aliyye fi kerâmâtî's-şahâbeti'l-celiyye, Dîvânü İbn Seyyidi'n-nâs, el-Kaşîdetü'l-'ayniyye, el-Kaşîdetü'l-lâmiyye, müellifin başlıca eserleridir. (M. Yaşar Kandemir, “İbn Seyyidünnâs”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss.316-318)

²⁷¹ Ceran, Fas Tarihi, s.304

²⁷² Kettani, **et-Terâtîbü'l-İdariyye**, Cilt 1, (Çev. Ahmet Özel), İz yayıncılık, İstanbul 1990, ss.34-81

²⁷³ Orta çağın en büyük Müslüman seyyahı olarka kabul edilen Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, Berberî Levâte kabilesine mensup olup Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya gelmiştir. (A. Said Aykut, “İbn Battûta”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss.361-368); Asrındaki İslam dünyasının tamamını gezen İbn Battûta, Tuhfetü'n-nüzzar adlı meşhur seyahatnamesiyle gördüğü ülkelerin sosyal, siyasi, ekonomik ve coğrafi özellikleri bakımından zengin bir bilgi kaynağıdır. (İbrahim Kafesoğlu, “İbn Battûta”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt V/2, Millî Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul 1940-1974, ss. 708-711)

²⁷⁴ Nihad M. Çetin, “Abderî, Ebû Muhammed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 1, TDV İSAM, İstanbul 1988, ss.67-68)

Câmiu'l-Karaviyyîn Kütüphanesi'ne vakfedilmek üzere Sultan Ebû Fâris Abdülazîz b. Hasan'a göndermiştir.²⁷⁵

Okutulan diğer dersler ise; Tefsir,²⁷⁶ Kıraat,²⁷⁷ Fıkıh²⁷⁸, Sarf,²⁷⁹ Nahiv²⁸⁰ ve bunlarla ilgili tecvit,²⁸¹ Resmu'l-Kur'an veya Resmu'l-Mushaf,²⁸² dersleri idi. Karaviyyin meclislerinde o dönemde tanınmakta olan değişik müfessirlerin tefsirleri

²⁷⁵Uludağ, "İbn Haldûn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 538-543)

²⁷⁶ "Kur'an-ı Kerim âyetlerini açıklamayı ve yorumlamayı ifade eden terim; Kur'an âyetlerini yorumlama ilmi ve bu alandaki eserlerin ortak adı." (Abdulhamit Bırışık, "Tefsir", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss. 290-294); Demirci kaynaklarda Tefsir ilminin tanımına ilişkin çeşitli ifadeler olduğunu zikredip şu örnekleri vermektedir. Ebu Hayyan'a göre Tefsir: "*Kur'an lafızlarının telaffuz şeklini, delalet ettikleri anlamları, yalnız başına ve terkip halinde kullanıldıklarında kelimelerden çıkan hükümleri, terkip halinde kullanıldıklarında oluşan manaları ve bunları tamamlayıcı nitelikte olan diğer hususları inceleyen bir ilim dalıdır.*" Bedreddin ez-Zerkeşî'ne göre: "*Hiz. Muhammed (sav)'e indirilmiş olan kitabın anlaşılması, manalarının açıklanması, hükümlerinin ve hikmetlerinin açığa çıkarılması kendisi vasıtasıyla bilinen ilimdir.*" Süleyman Kafiye'ye göre: "*Tefsir ilmi: Murada delalet etmesi bakımından Yüce Allah'ın kelamını, beşer gücü nispetince araştıran bir ilimdir.*" Kutbüddin er-Râzî'ye göre ise: "*Kur'an-ı Mecid'den Allah'ın muradının araştırıldığı ilimdir*" (Mehmet Demirci, "Tefsir İlminin Mahiyeti", **Tefsir Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, ss. 21-46)

²⁷⁷ Kur'an-ı Kerim'i telaffuz etme usullerinden birine Kıraat denir. İster harflerin telaffuzunda isterse harflerin biçiminde olsun diğerlerinden farklı bir okuyuş edinmektir. (Fehd. B. Abdurrahman er-Rûmî, "Kıraatlar ve Kurrâ", (Çev. Ali Öge), **Marife**, Sayı:2, 2010, ss.217-234); Kur'an-ı Kerim'i okuyuştaki farklılıkların nedeni ise Hz. Peygamber (a.s.m.)'in Kur'an'ı sahabelere okurken bazı Arap kabilelerini de nazara alıp çeşitli lehçe farklılıklarına da uyarak okumasıdır. Nitekim Hz. Peygamber "Kur'an yedi harf üzerine indirildi ondan kolayınıza geleni okuyunuz" demiştir. Bunun üzerine âlimler hadiste kastedilen yedi ile okuma şekillerinin çokluğu kastedilmiştir denilmektedir. (Ömer Özbek, "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:39, 2015/2, ss.163-181)

²⁷⁸ Sözlükte "bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak" mânasına gelen fıkıh kelimesi İslâm ibadet ve hukuk ilmi demektir. (Hayreddin Karaman, "Fıkıh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 13, TDV İSAM, İstanbul 1996, ss. 1-14)

²⁷⁹ "Sözlükte 'çevirmek, döndürmek' anlamındaki **sarf** kelimesi terim olarak biri amelî, diğeri nazarî olmak üzere iki şekilde kullanılır. Amelî sarf, asıl kabul edilen kelimeyi (masdar veya mâzî) lafız veya anlamla ilgili bir maksat için değişik fil ve isim vezinlerine dönüştürmektir (tasrif). Nazarî sarf ise 'i'rab ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim" diye tanımlanır. *Müteahhir dâilciler sarf ilmiyle tasrif ilmini eş anlamlı kabul ederken Sibeveyhi gibi kadim dâilciler tasrif, nahiv ilminin bir bölümü olarak gördükleri sarf ilminin bir cüzü sayar.*" (Hulusi Kılıç, "Sarf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 36, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss. 136-137)

²⁸⁰ Nahiv İbn Cinni'ye göre "Arapçanın aslına uygun olarak kullanılması demektir." Bu ilimle gayr-i Arapların fesahatta Arapların seviyesine erişmeleri ve onlar gibi konuşmaları temin edilmektedir. (Mahmut Kafes, "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi", **S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 10, 1994-1995, ss. 101-115); (İsmail Durmuş, "Nahiv", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 32, TDV İSAM, İstanbul 2006, ss. 300-306)

²⁸¹ Sözlükte "bir şeyi güzel ve sağlam yapmak, onu süslemek" anlamına gelen tecvid, Kur'an-ı Kerim'in kurallarına uygun biçimde okunmasını konu alan bilim dalı ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adı demektir. (Abdurrahman Çetin, "Tecvid", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss. 253-254)

²⁸² Hz. Osman tarafından derlenilip tasvip edilmiş Mushaf'a verilen isimdir. Bu nedenle resm-i Osmanî veya Hatt-u Mushaf-ı Osmanî gibi isimlerde verilmiştir. (Harun Ögmüş, "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı-Hareketin Tekâmülündeki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme", **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 39, 2015, ss. 9-28)

de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Zemahşerî,²⁸³ Fahreddin'i-Razî,²⁸⁴ Beyzâvî²⁸⁵ ve Süyûtî'nin²⁸⁶ tefsirleridir.

Okutulan bir diğer ilim deilm-i Mîkât²⁸⁷ idi. Bu ilimler namaz ve oruç konusunda gerekli olduğu için okutulmaktaydı. Bu konuda tanınan en eski kitapları

²⁸³ 18 Mart 1075 tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Koroğlu ilçesindeki Zemahşer'de dünyaya gelen Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, Mekke de Kâbe'ye komşu olduğundan "Cârullah" yani Allah'a yakın veya Allah dostu, bulunduğu bölgenin övünç kaynağı olduğu için de "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla da anılır. el-Keşşâf adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile de tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimi Zemahşerî'yi Fars kökenli kabul edenlerin yanında Hârim bölgesinin o dönemde Türk nüfusunun daha yoğun olmasından dolayı Türk kökenli olduğunu ileri sürenlerde bulunmaktadır. (Mustafa Öztürk ve M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 44, TDV İSAM, İstanbul 2013, ss. 235-238); Türk, Arap ve Farsî gibi milletlerin farklı geleneklerinin bulunduğu çok kültürlü ve ilmi seviyenin üst düzey sayıldığı bir coğrafya da bulunan Zemahşerî, Şer'î ilimler diye tasnif ettiğimiz Tefsir, Fıkıh, Hadis ve Nahiv ilimlerinin yanında Edebiyat ve Dil ilmi ile de iştigal edip elliye yakın eser telif etmiş bir müfessirdir. (Hasan Yerkazan, "Zemahşerî'nin Hadisleri Te'vil Metodu", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, ss. 43-74)

²⁸⁴ 6 Şubat 1149 tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri olan Rey'de doğan Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî; Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan meşhur Eş'arî âlimidir. Kendisi hakkında kullanılan Bekrî, Teymî ve Kureşî nisbelerinden yola çıkacak olursak Arap kökenli bir aileye dayandığı kanısına varabiliriz. İbnü'l-Hatîb veya İbn Hatîbü'r-Rey diye de tanınmakla birlikte daha çok Fahreddin er-Râzî adıyla meşhur olmuştur olan bu zat, İbn Rüşd el-Hafîd, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Abdülkâdir-i Geylânî, İzzeddin b. Abdüsselâm gibi meşhur âlimlerle çağdaştır. İslam ilim dünyasında büyük bir üne sahip olmasında Cürcân, Tûs, Herat, Hârizm, Buhara, Semerkant, Hucend, Belh, Gazne ile diğer Hint beldeleri gibi belli başlı ilim ve kültür merkezlerine yaptığı ilmî seyahatlerin büyük payı vardır. (Y. Ş. Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 89-95); Mütakellim ve Müfessir olarak ön plana çıkmış olan Fahreddin er-Râzî özellikle et-Tefsîrü'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb) adlı eseriyle tanınmıştır. (Mustafa Öztürk, "Tefsirde Fahreddin er-Râzî", **İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, (Eds. Ömer Türker ve Osman Demir), İSAM yay., İstanbul 2013, ss. 279-346)

²⁸⁵ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1189 yılı civarında doğduğu tahmin edilen Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, Şîraz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında dünyaya gelmiş Müfessir, Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir. (Y. Ş. Yavuz, "Beyzâvî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 100-103)

²⁸⁶ 3 Ekim 1445 Kahire'de doğan Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî meşhur Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimlerdendir. Tahsil hayatına Kur'an öğrenerek başlayan Süyûtî, Cemmâilî'nin 'Umdetü'l-ahkâm'ını, Nevevî'nin Minhâcû't-tâlibîn'ini, İbn Mâlik'in el-Elfiyye'sini ve Beyzâvî'nin Minhâcû'l-vuşûl'ünü ezberlemiş olan Süyûtî, Ataları Orta Mısır'daki Asyût'ta yaşadığı için Süyûtî, büyük dedelerinden biri Asyût'a gelmeden önce Bağdat'ın Hudayriye mahallesinde bulunduğu için Hudayrî nisbeleriyle de anılır. (Halit Özkan, "Süyûtî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, TDV İSAM, İstanbul 2010, ss. 202-204); Süyûtî hayatı ve eserleri için detaylı bilgi için bakınız (Muhammed Çetkin, **Celâleddin es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum 2014)

²⁸⁷ Sözlükte "belli bir zaman tesbit etmek" anlamındaki vakt kökünden türeyen mîkât (çoğulu mevâkât) "bir iş için belirlenen zaman ve yer" demektir. Bu bakımdan İlm-i mîkât güneş, ay ve yıldızlar vasıtasıyla zamanın, özellikle namaz vakitlerinin belirlenmesi ilmidir. (Mustafa Helvacı ve Yavuz Unat, "İlm-i Mîkât", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 133-134); (Taha Yasin Arslan, "Osmanlıların Mîkât ilmine Katkıları: Mîzânü'l-

okutmaktaydılar ki bunların en meşhuru Merinîler döneminde yetişen coğrafyacı ve Astronom İbn'ü'l-Bennâ el-Adedi'dir. Bunun yanı sıra yaptığı usturlabı Sultan Ebu'l-Hasan'a takdim eden ve usturlabı ağırlığınca altınla mükâfatlandırılan İbnü's-Sebîl et-Teâlimi ve bir diğer astronomi bilgini el-Câdiri de bulunmaktaydı.²⁸⁸

Yine özellikle miras durumunu, namazın rekât durumunu, orucunun vaktini ta'yin etmek için Müslümanların hayatında önemli bir yer edinen bir diğer ilim Matematik'te tedris edilmiştir.

Karaviyyin âlimlerinden vakitle ilgilenenler Halep'teki krallar ile Bağdat'taki krallar arasındaki mektuplarda yazılan tarihlerde farklılık görünce doğu ve batı arasında hicri tarih konusunda bir uyum sağlama ihtiyacı duymuşlardır. Bu husus Karaviyyin'in astronomi dersini de okuttuğu anlamına gelmektedir. Yine bunun yanı sıra Tıp dersleri de tedris edilmiş olan bir diğer ilim dalıdır.²⁸⁹

2.4.6. Derslerde Kullanılan Te'lifat

İdrîsiler ve Zenâteliler döneminde kullanılan telifler hakkında kaynaklarda pek bir malumat bulunmamasına rağmen Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde ders verilen eserler şunlardır.

Murâbitlar döneminde istifade edilen te'lifatlar'ın başında Kâdî İyâz'ın:²⁹⁰ el-İ'lâm bi-ḥudûdi kavâ'id-i İslâm (el-Ḳavâ'id)²⁹¹, et-Tenbîhâtü'l-müstenbiṭa 'ale'l-

Kevâib Örneği", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**, (Eds. Ömer Mahir Alper ve Mustakim Arıcı), Klasik Yay., İstanbul 2015, ss. 251-262)

²⁸⁸ Ceran, Fas Tarihi, s.307; Yiğit, Endülüs Gırnata Sultanlığı, s.275

²⁸⁹ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.421

²⁹⁰ Doğduğu yere nisbetle Sebti, muhtemelen vefat ettiği yere nisbetle Merrâküşi diye de anılan Mâlikî kadısı, hadis, fıkıh ve dil âlimi Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî 1083 sonlarında Sebte (Ceuta)'de dünyaya geldi. Çeşitli alimlerden temel dinî dersleri alan İyâz, hadis ilmindeki malumatını artırmak için Endülüs, Kurtuba ve Mürsiye'ye gitti. Nitekim bu tahsil dönemleri için 100 âlimden ya bizzat istifade ettiğini veya mektuplaşarak icazet aldığını ifade etmektedir. 1114-1115 yılları civarında Sebte'ye dönen İyâz, 1121 yılında Sebte kadılığına tayin edildi. On altı kaldığı bu görevinden sonra 1137 yılında Gırnata valiliğine atandı. Fakat tarafsız hükümleri kabul görmeyen İyâz, görevinden azledildi. O da Gırnata'dan ayrılıp Kurtuba'ya gitti. Bu sıralarda baş gösteren Muvahhid isyanı dolayısıyla Sebte'nin tehikeye düştüğünü gören İyâz, Sebte'nin müdafaasını üstlenmiş ve 1140'ta Sebte üzerine yürüyen Abdülmü'min el-Kûmi'yi geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Böylece Murâbit meliki İbrâhim b. Tâşfîn tarafından tekrar Sebte kadılığına getirilmiştir. Sebteliler'in Muvahhidler'e boyun eğmesinden sonra o da Abdülmü'min'e itaatini bildirmişse de daha sonra tekrar isyan etmiştir ancak başarılı olamamıştır. Netice de Merakeş'te ikamete mecbur edilmiş 1149'da da vefat etmiştir. (Kandemir, "Kâdî İyâz", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss.116-118)

²⁹¹ Murâbitlar dönemi Karaviyyin de ders kitabı olarak okutulan ve islamın beş esasını ihtiva eden bu eser çocuklar için yazılmıştır. (Kandemir, s.118)

kütüb (fî şerhi müşkilât) el-müdevvene ve'l-muhteliṭa,²⁹² İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id (fî şerhi Şahîh)i Müslim,²⁹³ eş-Şifâ bi-(fî)ta'rîfî hûkûkî (fî şerefi)'l-Muştafâ,²⁹⁴ Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik,²⁹⁵ el-Ğunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî 'Îyâz²⁹⁶ adlı eserleri bulunmaktadır. Bunların yanı sıra İbrahim bin Cafer el-Levati'ye ait olan İbn Ebû Zemeneyn'in kitabının muhtasarı,²⁹⁷ İbn Ebû Bekr el-Cevzi es-Sebti'nin Tefsiri, Mu'cemu Şuyuhi Ebi Ali es-Sedefi, El-Funun es-Sitte fi Tarihi Sebte ve Edebiyat alanında Mervan bin Sencun'un hutbeler divanı adlı eserlerden de istifade edilmiştir.²⁹⁸

Muvahhidler dönemi Murâbitlar döneminden daha zengindir. Çünkü bu dönemde değişik ilimler ve sanatları ele alan kitaplar ortaya çıkmıştır. Mesela tefsir ve hadis ile ilgili olan kitaplardan Mağrib kütüphanesinin sahip olduğu kitaplar şunlardır: Fas'tan alınan Abdulcelil el-Kasrî'nin²⁹⁹ Tefsîrû'l-Ḳur'ân, Şu'abü'l-îmân,

²⁹² Mâlikî fıkhnın ana kaynaklarıyla ilgili olan el-Müdevvenetü'l-Kübrâ'nın lafızlarının, rivayetlerinin ve müşkil taraflarının açıklandığı eser. (Kandemir, s.118)

²⁹³ Sahîh-i Müslîm'in ilk şerhi olan Mâzerî'nin el-Mu'lim adlı eserindeki bazı eksiklikleri tamamlamak ve bazı hataları düzeltmek maksadıyla kaleme alınan zeyl mahiyetindeki eser. (Kandemir, s.117)

²⁹⁴ Kâdî 'Îyâz, kendisinden Hz. Peygamber (a.s.m.)'in yüceliğini, ona gösterilmesi gereken saygıyı, bu saygıda kusur edenlerin durumunu anlatan bir kitap yazması istendiği için 1140-1141 yılları dolayında dört bölümden meydana gelen bir eser kaleme almıştır. Eserin birinci bölümünde Hz. Peygamber'in maddi-manevi özellikleri, Allah katındaki üstün yeri ve mucizeleri, hakettiği saygının gösterilmesi maksadıyla nazara verilirken, ikinci bölümde Resûl-i Ekrem (a.s.m.)'e inanaıp itaat etmenin ve O'na Salât'ü-Selâm getirmenin gereği üzerinde durulmaktadır. İlk iki bölümün üçüncü bölüme mukkaddime niteliği taşıdığını ve asıl konunun üçüncü bölümde ele alındığını ifade eden müellif, bu bölümde Resûl-i Ekrem (a.s.m.)'de kesinlikle olması gereken meziyetleri ve olmaması gereken hususları ele almakta, Allah'ın Resûl'ünü günahlardan koruduğunu anlatmaktadır. Dördüncü bölümde ise Resûlullah'a dil uzatanlara uygulanacak hükümler nakledilmektedir. (Kandemir, "eş-Şifâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, TDV İSAM, İstanbul 2010, ss.134-138)

²⁹⁵ Fukaha tabakatı türünün Mâlikî mezhebi tarihindeki en tanınmış örneği olan bu eser bir giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Ali Hakan Çavuşoğlu, "Tertîbü'l-Medârik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss. 518-520)

²⁹⁶ Kâdî 'Îyâz'ın 100 kadar hocasının biyografilerinin yer aldığı eseri. (Kandemir, "Kâdî 'Îyâz", s.117)

²⁹⁷ Mâlikî fakihî ve muhaddis olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Îsâ el-Mürri el-Kurtubî 935 İlbîre'de (Elvira) dünyaya geldi. Gatafân kabilesinin kollarından Benî Mürre'ye mensup olan İbn Zemenîn neden bu lakab ile anıldığını kendisinin de bilmediği rivayet edilmektedir. Klasik kaynakların birçoğunda İbn Zemenîn şeklinde tesbit edilen lakabı bazı yeni çalışmalarda İbn Ebû Zemeneyn şeklinde kaydedilmiştir. Karaviyyin'de tedsir edilen Muhtaşaru Tefsîri İbn Sellâm (Tefsîrû'l-Ḳur'ân) adlı eserinin bir nüshası hala Fas Hizânetü'l-Karaviyyin'de (nr. 34) bulunmaktadır. Bir diğer nüshasında British Museum'da (nr. 820, Add. 19490)'dır. (Saffet Köse, "İbn Ebû Zemenîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, s.449)

²⁹⁸ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, ss.127,130

²⁹⁹ Aslen Evs kabilesine mensup olan Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Mûsâ b. Abdülcelîl el-Ensârî el-Endelûsî el-Kasrî, Kurtubalı olmasının yanı sıra Fas'ta Sebte (Ceuta) yakınlarındaki Kasrûabdülkerîm (Kasrûkûtâme)'de ikamet etmesi sebebiyle Kasrî nisbesiyle şöhrat bulmuş Kelâm, hadis ve tefsir âlimi bir sûfidir. (Talat Koçyiğit, "Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss. 575-576)

Tenbîhü'l-efhâm (enâm) fî müşkili ehâdisihî 'aleyhisselâm (Şerhu Müşkili'l-ḥadîs), es-Süheylî'nin et-Ta'rîf ve'l-i'lâm fîmâ (bimâ) übhime mine'l-esmâ' ve'l-a'lâm fî'l-Ḳur'ân (et-Ta'rîf ve'l-i'lâm, el-İ'lâm)³⁰⁰ adlı eseri üzerine yazılan İbn-i Fertun es-Sülemi el-Fasî'nin el-İstidrak ve'l-İtmam adlı eseri ve İbnu'l-Kattan el-Fâsî'nin;³⁰¹ Abdulhak el-İşbili (İbnü'l-Harrât)'nin³⁰² el-Aḥkâmü'l-kübrâ fî'l-ḥadîs³⁰³ eseri üzerine yazdığı Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Aḥkâm,³⁰⁴ en-Nazar fî aḥkâmî'n-naẓar bi-ḥâsseti'l-başar,³⁰⁵ Sahih'i-Müslim'in Mukaddimesinin Şerhi, el-Mehdi bin Tûmert'e ait Muvatta'nın Özeti, Sahih'i-Müslim'in Özeti, Kitab'u-Aḥkâmî'l-Mahareti Mine'l-Hadis, Kitab'u-Tahrimi'l-Harmine ve'l-Hadis ve Kitabü'l-Cihad.³⁰⁶ Ayrıca Muvahhidler döneminde olmasa da Ebü'l-Mehâsin el-Fâsî'nin Ḳütü'l-ḳulûb, İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, eş-Şerîsiyye fî âdâbi's-sülûk adlı eseri de Karaviyyin'de ders kitabı olarak okutulmuş kıymetli kitaplardandır.³⁰⁷

³⁰⁰ 1114'te Endülüs'ün güneyindeki Mâleka'ya (Malaga) bağlı Süheyl adlı yerde doğan Ebü'l-Hasan ve Ebü Zeyd künyeleriyle de anılan Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâleki Ashaptan Ebü Ruveyha el-Has'amî'nin soyundandır. Mushaf tertibinin esas alındığı bu eserinde müphem kelimelerin delâletleri gösterilmiş, yer yer hadislerden faydalanılmıştır. (Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, TDV İSAM, İstanbul 2010, ss. 30-32)

³⁰¹ Soyu Berberî kabilesi Kutâme'ye dayanmakla beraber Kurtuba (Córdoba) asıllı olduğu da söylenen Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî, 1167 Fas şehrinde doğdu. Muvahhidler döneminde yaşamış İbnü'l-Kattân onlarla sıkı bir ilişki içerisinde olmuş ve Muvahhidî Hükümdarı Ebü Yûsuf el-Mansûr döneminde (1184-1199) talebe reisliği yaparak Mansûr tarafından huzurunda hadis okumakla görevlendirilmiştir. (İsmail Hakkı Ünal, "İbnü'l-Kattân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 107-108); Otman bu eseri Ebü'l Abbas Ahmed b. Fertût es-Sülemi'ye atfetmektedir. (Esra Otman, **Kelai: Siyerin Öncüleri 24**, Siyer Yay. İstanbul 2021, s.95)

³⁰² 1120 veya 1122 yılında İşbiliye (Sevilla)'de dünyaya gelen Ebü Muhammed Abdülhak b. Abdurrahmân b. Abdillâh el-İşbîlî, Ezdî nisbesiyle de anılmış olmakla birlikte muhtemelen babasının marangozluk mesleğinden dolayı İbnü'l-Harrât lakabıyla tanınmıştır. (Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Harrât", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 70-71)

³⁰³ Abdulhak el-İşbili (İbn'ül-Harrât)'nin belli başlı hadis kitaplarından derlenen aḥkâma dair hadislerin senedleriyle birlikte kaydedildiği beş veya altı cilt hacmindeki eseridir. (Koçkuzu, s.71)

³⁰⁴ İbnü'l-Kattân, Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Aḥkâm adlı eserinde, İbnü'l-Harrât'ın el-Aḥkâmü'l-vüştâ'da bir araya getirdiği aḥkâm hadislerinde görülen rivayete dair hataları on iki babda, dirâyetle ilgili olanları ise yirmi bir babda ele almıştır. Ancak Zehebî bu tenkitlerin çoğunda İbnü'l-Kattân'ı haklı görmemiş ve kendisine reddiye yazmıştır. (Ünal, s.108)

³⁰⁵ Şer'î hükümlere göre aynı veya farklı cinsler arasındaki ilişkilere dair fetvaları ve fikhî hükümleri ihtiva eden eser. (Ünal, s.108)

³⁰⁶ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, s.128

³⁰⁷ 1530'da Kasrülkebîr'de (Alcázarquivir) doğan Mutasavvıf Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf el-Fihri el-Fâsî, Kuzey Afrika fâtihî Ukbe b. Nâfi' el-Fihri'nin soyundan gelen ve Endülüs şehirlerinden Mâleka (Malaga)'nın tanınmış ailelerinden olan Beni'l-Cedd'e mensuptur. (Ahmet Özel, "Ebü'l-Mehâsin el-Fâsî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 10, TDV İSAM, İstanbul 1994, s.337)

2.4.6.1. Tasavvuf ve Fıkıh ile ilgili Okutulan Kitaplar

Ebu Abdullah Muhammed bin İbrahim el-Mehdi: el-Hidaye

Ebu Muhammed Yeşkur: el-Müdevvene üzerine bir Haşiye

Raşid el-Fasi: el-Müdevvene üzerine bir başka Haşiye, el-Helal ve'l-Haram, Mecmuatu'l-Fetava

İbnu'l-Kattan el-Fasi: Ölçüler ve Tartılar üzerine bir Makale

El-Mezdağî: Envaru'l-Efham fî Şerhi Kitabi'l-Ahkam, Kitab fi ma Yecuzu'l-Ehzu min Huli's-Şurefa min Emvali'l-Ağniya el-Muğtarrin.

Muhammed bin Kasım et-Temîm el-Fâsî: el-Înabe ila Tariki Ehli'l-İsticabe, el-Îzah fî Tariki Ehli'l-Islah ve Keşfu Ahvali'l-Meftun Ani'd-Dünya ve'd-Din, Bustanu'l-Abidin ve Edebu'l-Muridin.

2.4.6.2. Usul ve Kelam ile ilgili Okutulan Kitaplar

El-Mehdi bin Tûmert: E'azzu Ma Yutlab,³⁰⁸ el-Akidetu'l-Murşide,³⁰⁹ el-Emanet, Tealik fi'l-Usul

Es-Selalici: el-Akîdetu'l-Burhâniyye,³¹⁰ Akidetu'l-Mezdağî, Urcuze fi'l-Usul

2.4.6.3. Teracim ve Siyer ile ilgili Okutulan Kitaplar

Abdurrahman b. el-Melcum: Bernamec³¹¹

³⁰⁸ Eser delil, ilim, akîde, imâmet, ibadetler, cihad, mehdînin alâmetleri gibi konuları ihtiva eden çeşitli risâlelerden oluşur. (Aytekin, s.427)

³⁰⁹ İbn Tûmert'in etrafındakilere Berberî diliyle okuttuğu et-Tenzihan ve't-Tesbihan adıyla kitabı E'azzu Ma Yutlab içerisinde bulunan Tevhid risalesidir. İbn Teymiyye, İbn Tûmert'in sıfatlar konusunda filozoflardan etkilendiğini ayrıca günah işleyenleri öldürdüğü içinde Hariciler gibi davrandığını ifade eder. (Aytekin, s.427)

³¹⁰ Ebû Amr Osman es-Selâlicî'nin kadınlar için yazdığı Fas, Cezayir, Tunus, Merakeş, Kurtuba gibi Mağrib'in birçok yerinde cami ve medreselerde okutulmuş akaid ile ilgili kitabıdır. Kitabın yazılma nedeni ise şöyle ifade edilmektedir: Fas'ta akıllı ve dindar bir kadın yaşamakta ve çok önemseydiği es-Selâlicî'nin ders halkalarına katılırdı. Kadın, es-Selâlicî'den kendisine gerekli olan akaid ile ilgili bilgileri bir levha halinde talep eder. Es-Selâlicî de Kadın'ın isteği üzerine levhayı hazırlar ve kadına verir. Kadın bunu ezberleyince yenisini ister ve bu durum adet haline gelir. Sonunda ise ortaya çıkan levhalar "el-Akîdetü'l-Burhâniyye" isminde bir akide kitabını teşkil eder. (Ahmet Çelik, "İnanç Eğitimi Açısından Mağrib'te Kadınlara Yönelik Yazılan Akîde Eserleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 43, 2015, ss. 440-451)

³¹¹ Fihrist'in çoğulu olan Fehrese'nin Farsça karşılığıdır. (Kandemir, "Fehrese", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 297-299)

Ebu's-Sabr Eyyub: Fihrist

İbnu'l-Kattin el-Fasi: Bernamec

İbn Fertun: Bernamec

Muhammed bin Kasım et-Temîm el-Fâsî: ez-Zeyl ala Sılati İbni Beşkeval, en-Nucumu'l-Muşrika Fimen Ahaztu Anhumın Kulli Sebtin ve Sika, El-Muhtasar ve'l-Luma' fi Zikri Ezvacı'n-Nebi ve Evladihi's-Seb'a, el-Mustefad min Menakibi'l-İbad ve'z-Zuhhad bi medineti Fas vema Valaha mine'l-Bilad.

2.4.6.4. Tarih-Coğrafya ve Edebiyat ile ilgili Okutulan Kitaplar

El-Beyzak, Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî: Ahbâru'l-Mehdî b. Tûmert³¹²

Eş-Şerif el-İdrîsî: Nüzhetü'l-Müştâk fi'htirâkı'l-âfâk³¹³

Fas Kadısı Ebu Hafs umar es-Sülemi: Divan

El-Hattabi el-Fasi: Divan

İbnu Habus el-Fasi: Divan

İbnu Rukiyye: Kitabu'l-Ensab ve's-Şi'r

Muhammed b. Kasım et-Temîm el-Fâsî: el-Burhan fi Zikri Hanini'n-Nufusile'l-Ehibbeti ve'l-Evtan.

2.4.6.5. Nahiv ve Dilbilgisi ile ilgili Okutulan Kitaplar

İbnu'l-Abbas Ahmed b. Abdilcelil et-Tedmuri: Kitabu't-Tavsiye fi'l-Arabiyye

Ebu Musa el-Cezuli: el-Mukaddime.

2.4.6.6. Matematik ve Hikem ile ilgili Okutulan Kitaplar

Ebu'l-Haccac Yusuf bin Sem'un: Islahu Hey'eti İbni'l-Eflah.

³¹² Tarih alanında günümüze ulaşan ve dönemle ilgili vesika değeri taşıyan en önemli eserlerdendir. (Harekât, "Fas-ilmi Hayat", s.198)

³¹³ İdrîsî'nin asıl şöhretini borçlu olduğu II. Roger için yazdığı coğrafya kitabıdır. Kitâbu Rucâr (Roger) ve el-Kitâbü'r-Rucârî adıyla da bilinen ve iklimlere göre düzenlenen eden eser 1154 yılında tamamlanmıştır. (Ramazan Şeşen, "İdrîsî Şerif", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 493-495)

Ebu'l-Hasan Ali b. Umar el-Merakeşi: Camiu'l-Mebadi ve'l-Ğayat Fi İlmi'l-Mikat.

İbnu'l-Yasemin el-Fasi: Urcuzetu'l-Cebr, Telkihi'l-Efkâr fi'l-Amel bi resmi'l-Ğubar.³¹⁴

2.4.7. Karaviyyindeki Eğitimden Kadınların Aldıkları Pay

Müslümanlar'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerîm'e bakıldığında eğitim-öğretim ve pozitif ilimlere işaret eden 750 ayet, cehalet ve bilgisizliği yeren 25 ayet ve aklı kullanmayı emreden 65 ayet'in³¹⁵ varlığı nazara alındığında İslâm dininin ilme ne denli ehemmiyet verdiği görülmektedir. Bu bakımdan daha öncede ifade ettiğimiz gibi her hususta olduğu gibi İlim tahsili de hem erkek hem de kadın üzerine farz kılınmış İslâm dininde eğitim-öğretim hususunda kadın-erkek ayrımı yapılmamıştır.³¹⁶ Nitekim Hz. Peygamber (a.s.m.) her fırsat ve mekânda -cahiliye döneminde köle ve mal mualemesi gören, bir utanç vesilesi sayılan- kadınların eğitimini de ihmal etmeden ashabını eğitmiştir.³¹⁷ Hatta bu bağlamda peygamberi bilinçle hareket eden İslâmâlimleri Müslümankadınlar için müstakil eserler kaleme almışlardır. Ebû Bekr b. Et-Tayyib el-Bâkılânî'nin "el-İnsâf fî mâ Yecibü İ'tikâdübû ve lâ Yecüzü'l-Cehlü bib", daha önce de ifade ettiğimiz Ebû Amr Osman es-Selâlicî'nin "el-Akîdetü'l-Burhâniyye", Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin "el-Müfide" ve Ebû Muhammed Abdülkâdir el-Fâsî'nin "Akîdetü Ehli'l-Îman" adlı eserleri bu hususa örnek olarak ifade edebileceğimiz kitaplardır.³¹⁸ Ahmed Çelebi bu durumu kadınların eğitime erkekler kadar rahat ulaşamamasına bağlamaktadır³¹⁹ ki neden ne olursa olsun sonuç olarak kadınlar eğitim ve öğretimde ihmal edilmemişlerdir.

Bu minvalde Fas'ın elit hanım efendilerinden birinin kurduğu Karaviyyin Camii'inde, elbette kadınların kültürlerinin arttırılmasına büyük bir katkıda

³¹⁴ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, ss.127,130

³¹⁵ Fahri Kayadibi, "İslam Dininin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 2001, ss. 33-44

³¹⁶ Çelik, s. 441

³¹⁷ Mustafa Önder, "İslam'ın İlk Yıllarında Kadın Eğitimi", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 13 Sayı: 1, 2013, ss. 141-153

³¹⁸ Çelik, ss. 440-451

³¹⁹ Ahmed Çelebi, **İslâm'da Eğitim Öğretim**, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, s.336

bulunmuştur. Âlimlerin ve fakihlerin evleri; kadınların ve kızların, dinleri ve dünyaları için yararlı olan ilimleri aldıkları merkezler olmuştur. Buna ilaveten Halifeler ve Krallar da zor günlerde danışmak üzere hazırladıkları kadınların, kültür seviyelerini arttırmaya itina göstermişlerdir.

Ahmed, kadınların ilk olarak 1940'larda kuruma kabul edildiğini dile getirir,³²⁰ Mağribte ve özellikle Fez'de, başta Karaviyyin olmak üzere kızlarında eğitim gördüğü "Dar'ül-Fakîha" ismiyle bilinen çok sayıda "Kız Medreseleri" inşa edilmiş ve şehrin her mahallesi'nde ve her köşesinde genellikle kadınların idare ettiği bu kurslar çokça bulunmuştur.³²¹ Bu nedenle Fez'de ilmi faaliyetleriyle meşhur olmuş birçok kadının ismi bilinir. Örneğin; Edebiyatçı ve şair Sare bint Ahmed b. Osman, Ümmü Hâni el-Abdûse ile kız kardeşi Fatıma ve Ümmü'l Benîn,³²² Ali b. Yûsuf'un³²³ kız kardeşi Temime Sultan, Şair Ümmü Nisa bint Abdülmü'min ve Fas kadınları arasında Eş'ari akidesini yaymak için uğraşan Faslı Hayrune gibi isimler zikredilebilir. Tabii derslerine kendilerine mahsus kurslarda devam eden bu seçkin hanımlar arasında dokuzuncu yüzyıla ait başka kadınlarda bulunmaktadır.

Karaviyyin'in düşünce tarihinde önemli ilim kürsülerini de yönetmiş olan kadınların, konumlarına göre büyük hocalardan diğer öğrencilerin duyduklarını doğrudan duymalarına imkân sağlayan mekânlarda bulunmaktaydı. Örneğin kadınlara mahsus İbn-i İbad deposu olarak ifade edilen yerde bir bölüm bulunmaktaydı ki bu bölümde kadınların da erkeklerle beraber aynı bilgileri almakta oldukları bir kürsü vardı.³²⁴

2.4.8. Karaviyyinlilerin Oryantalizme Etkileri

Doğu veya Yunan kilise üyeleri anlamına da gelen Oryantalist kelimesi, "Güneşin doğuşu veya yükselmesi" anlamına gelen Latince Orior kelimesinden türemiş Orient kelimesinin zamanla Oriental ve İzm'e dönüşmüş halidir.³²⁵

³²⁰Sumayya Ahmed, "Learned Women: Three Generations of Female Islamic Scholarship in Morocco" *The Journal of North African Studies*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2016, ss. 470-484

³²¹Ceran, Fas Tarihi, s.294n; Ceran, "Merîniler Devleti", s.254

³²²Ceran, "Merîniler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss.192-199

³²³ Murabıtlar Devletinin kurucusu Yûsuf b. Tâşfin'in beş oğlundan biri olan Ali b. Yûsuf 1106 yılında Merakeş'te tahta çıkmış Murâbıtlar Devletinin ikinci hükümdarıdır. (Erdoğan Merçil, "Ali b. Yûsuf b. Tâşfin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, TDV İSAM, İstanbul 1989, ss. 458-459)

³²⁴ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.444

³²⁵Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş yay., İstanbul 2002, s.14

Kavram olarak ise Oryantalizm, 19. Yüzyıl başlarında Fransızlar ile başlamış ve diğer Avrupalı sanatçılar arasında da yayılmış bir resim tarzını adlandırmak maksadıyla kullanılmıştır. Daha sonra edebiyat, müzik, opera ve tiyatro gibi birçok sanat alanı da içine almış olan bu tabir zaman içerisinde Batı tarafından sömürgeleştirilen Coğrafyayı ve oradaki araştırmaları ifade etmeye başlamıştır.

Bu nedenle Edward Said; “Oryantalizm şark ile uğraşan toplu müessesedir” demektedir.³²⁶Yine Edward Said’e göre; 15. yüzyılda köle ticareti ile Afrika’dan başlayan ve daha sonra düşünsel, sanatsal ve kültürel egemenlik ile birleşmiş olan Oryantalizm, Fransa’nın Mısır’ı işgal ettiği 1798 yılı sonrası Napolyon’un Mısır Enstitüsünü kurması ve bölgedeki her türlü bilginin toplanmasıyla kurumsallaştırılmış ve bir disiplin haline getirilmiştir.³²⁷

Mağrib’in Avrupa’ya Coğrafi olarak yakın olması çok sayıda yabancı heyetin Mağrib’e gelmesine ve yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bir süredir ortaya çıkan Şarkiyat Araştırmaları (Doğu Uzmanlığı)’nın gelişmesine katkı sağlamıştır. Aynı şekilde esir düşen bazı Fas âlimleri de Doğu ve Batı arasındaki bilgi akışına yardımcı olmuşlardır. Öyle ki tarihi kaynaklar İbnu’l-Vezzan’ın Bologna Üniversitesi öğrencilerinin özellikle mensubu olduğu Afrika’yı tanıma, Arapça ve Müslüman geleneklerini öğrenmelerindeki katkısını anlatır. Bu nedenle Bologna Üniversitesi, İbnu’l-Vezzan’ı Karaviyyin Camii’ni en iyi anlatan bir elçi olarak görür. Bunun yanı sıra Hollanda Leiden Üniversitesi de ününü Fas’tan nadir ve çok değerli yazma eserler ile beraber dönmüş olan Müsteşrik Gobis’e borçludur. Aynı şekilde Belçika Leuven Üniversitesi de Nicolas Cleynaerts’i Fas şehrine bilgilerini sağlamlaştırması için göndermiştir. Bu sayede Cleynaerts bilgilerini güçlendirecek ve Üniversitesine Arapça konusunda yetkin bir hoca olarak dönecekti. Fakat Fas’ta bulunduğu sıralar Fas şehrinin ilim çevresini, sosyal yapısını anlatan ve değerli bilgiler içeren mektuplar kaleme alan ve mektupları Belçika Krallık Akademisi tarafından 3 cilt halinde basılan Cleynaerts, dönüşte Gırnata’yı geçememiş ve Belçika’ya ulaşamamıştır. Ayrıca Karaviyyin Camii’inde okumuş veya okumuş olma ihtimali üzerinde durulan Mutasavvıf ibn el-Arabî, Lisânüddîn ibn el-Hatîb, tarihçi ibn Haldûn, felsefeci ibn Rüşd gibi isimler -ki Endülüs düşünce okulunun Müslüman

³²⁶Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Çev: Berna Ülner, Metis Yayıncılık, İstanbul 2016, s.4

³²⁷Zeki Coşkun, “Oryantalizm, Edward Said ve Sanat Tarihinde Değişimler”, **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2019, ss. 215-247

temsilcileri olarakta adlandırılırlar- yalnızca İslâm dünyasında değil çok daha geniş bir coğrafyada şöhret-şiar olmuşlardır. Öyle ki 15. Yüzyılda İbn Rüşdcü felsefe akımının Rönesans ve Reform hareketlerinin doğmasında rol oynadığı ifade edilir.³²⁸

Sonuç olarak Karaviyyin Camii, İslâm ve Hristiyan dünyası arasındaki mesafenin kapanmasına katkıda bulunmakla birlikte dünyanın değişik yerlerinde sürekli adı anılan bir örnek olmuştur.³²⁹

2.4.9. Savaş ve Afetlerin Eğitime Etkisi

İbn Haldun, savaşların ve öldürüşlerin Allah'ın yeryüzünde insanları yarattığı zamandan beri devam ettiğini ifade etmektedir.³³⁰ Bu bakımdan insanlık tarihi kadar eski olan savaşlar dolayısıyla milyonlarca insan ölmüş, göç, ekonomik sıkıntı, açlık ve güvesizlik gibi ülke ve toplumların temel dinamiklerini etkileyen hadiseler vuku' bulmuştur. Bu nedenle yaşamın her sahasını etkileyen bu faktörün öğrenci ve öğretmenlerin ölümü, okulların tahrip edilmesi gibi sonuçlarla birlikte eğitimi etkilememesi düşünülemez.³³¹ Aynı şekilde afetler de toplumları derinden etkileyen can ve mal kayıplarına neden olan tehlikelerdendir.³³² Bu bakımdan Karaviyyin Camiinde de -bünyesinde barındırdığı ilim adamları ile her ne kadar bu dönemde zirveye ulaşmışsa da- savaşlar ve afetlerin olası bir sonucu olarak Eğitim seviyesi ciddi oranda düşmüştür. Çünkü ülkelerine yabancı tehdidinin yönelmesi insanların eğitimi bırakıp bu tehditlerle uğraşmalarına neden olmuştur. Ülke idarecileri tarafından donanmalar ve gemiler yapmak, yeni savunma birlikleri kurmak ve kaleler yapmak için Karaviyyin Vakıflarına el atılmaya başlanmış, öğrenciler kendilerine yapılan harcamaların kısıtlanmasına karşı protestolarda bulunacaklarına silahlanıp bu sıkıntıları ülkelerinden def etmek için çalışmışlardır. Yine İlim adamları da ülkenin diğer insanları gibi topraklarını yabancılardan korumak için kendilerini öne sürerek çok çaba göstermişlerdir. Bunlardan bir kısmı bu savaşlarda ölürken bir kısmı da esir düşmüştür. Sonuç olarak bütün imkânlar ülkeden sıkıntıları defetmek için

³²⁸Tez, s. 73,74

³²⁹ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, ss. 449,450

³³⁰ İbn Haldûn, Mukaddime II, s. 38

³³¹Melike Aslı Baran, "Güney Sudan Cumhuriyetinde İç Savaş'ın Eğitime Etkisi", **Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama**, Cilt: 4, Sayı:1, 2021, ss. 51-61

³³²Serpil Gerdan, "Bir Sosyal Sorumluluk Alanı Olarak Afet Eğitimleri", **International Journal of Management and Administration**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2019, ss. 101-110

kullanılmıştır. Bu nedenle ilim meclisleri de insanları cihada ve fedakârlığa teşvik eden kuruluşlar haline gelmiştir. İlmî te'lifatın kendisi de duraklamış ve yerini cihat ile ilgili te'lifata bırakmıştır. Cihat ile ilgili bu te'lifatın, insanların bilinçlendirilmesinde ve bugün gördüğümüz büyük kültür mirasını koruma konusunda büyük rolü olmuştur.

Bütün bunlara ilaveten -veba başta olmak üzere- ortaya çıkan afetler de birçok ilim adamının ölmesine neden olmuş ve eğitim-öğretim sürecini sekteye uğratmıştır. Nitekim 14. yüzyılda Endülüs'ü kasıp kavuran ve Kara Ölüm olarak bilinen hıyarcıklı veba salgınının neden olduğu tahmin edilen ölümlerin sayısı, dünya genelindeki Müslüman nüfusun üçte biri kadardır.³³³ Tüm bunlar bu ülkenin yaşadığı kültürel felaketin boyutlarını göstermektedir.³³⁴

2.4.10. Karaviyyin Camiinde Öğrenim Görmüş Ünlü Simalardan Bazıları

Karaviyyin Camii, orta çağ döneminde dünya sahnesinde Müslümanlar ve Avrupalılar arasında bilgi alışverişi ve kültür aktarımında öncü bir rol oynamıştır. Bu öncü bilim adamlarının başında ise Abdul Arab İbn Muvashah tarafından Karaviyyin'de öğretim gören İbn Meymûn (1135-1204) bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Fez'e yerleştiği söylenen ünlü El-İdrîsî (d.1166), İbn El-Arabî (1165-1240), İbn Haldûn (1332-1395), İbn Rüşd (1126-1198)'ün de Karaviyyin'de çalışmış veya çalışmış olması gerektiği düşünülür. Kaynaklar aynı zamanda Karaviyyin'de öğrenim görmüş oldukları söylenen İbn El-Hatîb, İbn Harazim ve İbn Vezzan (Leo Africanus) gibi bir dizi akranı da listeler.³³⁵ Hristiyanlar arasında ise Karaviyyin'in katkılarını tanıklık eden Papa II Sylvester olarak bilinen ve el-Karaviyyinde çalışıp Avrupa'ya sıfır rakamının kullanımını ve Arapça sayıları tanıtan ünlü Aurillac Gerbert (930-1003) vardır. Daha yakın tarihlerde ise 1540'da Belçikalı Nicolas Louvain, Fez'e yerleşmiş ve Karaviyyinde Arapça üzerine çalışmıştır. Louvain'i Karaviyyinde Arapça üzerine çalışan Deuth Golius takip etmiştir.

³³³Sadakat Kadri, **Heaven on Earth: A Journey Through Shari'a Law From The Deserts of Ancient Arabia To The Streets of The Modern Muslim World**, Farrar, Straus and Giroux Publishing, New York 2012, s. 185

³³⁴Tâzî, *Tarihi'l-Mağrib II*, ss. 442,443

³³⁵Souad, s.181

Bunun yanı sıra; Karaviyyin, Müslüman dünyasında da entelektüel ve akademik alanlarda güçlü bir etkiye sahip olan birçok yüksek profilli bilim adamı/âlimler üreterek saygın bir ün kazanmıştır. Bu büyük isimler arasında, listeye El-Cezûlî,³³⁶ Ebu Abdullah El-Sati, Ebu El-Abbas ez-Zevâvî, İbn Rıza El-Sebti, İbn El-Hacı El-Fasi ve neslini “Mâlikî” düşünce okulu çalışmalarına yönlendiren Ebu Madhab El-Fasi girmiştir.³³⁷

Araştırmamızın bu bölümünde yukarıda isimleri zikredilen öncü bilim adamlarının bazılarının hayat hikâyelerine ve Karaviyyin Camii ile Fez şehrinin ilim faaliyetleri hakkındaki görüşlerine değinmeye gayret göstereceğiz.

2.4.10.1. İbn Meymûn/Maimonides (1135-1204)

İslâmî literatürde Musa b. Meymun/İbn Meymûn,³³⁸ Fransızca kaynaklarda Maïmonide, İngilizce ve Almanca kaynaklarda Moses Maimonides,³³⁹Yahudi kaynaklarda iseRabbi Moşeh ben Meymon veya Rambam³⁴⁰ olarak bilinenEbû İmrân Mûsâ b. Ubeydillâh (Meymûn) el-Kurtubî el-İsrâîlî,Yahudi din âlimi, filozof ve tabiptir.³⁴¹ Kaynaklar O’nun Eyyûbi hükümrancılığı döneminde Selahaddin Eyyûbi ve oğulları Efdal Nureddin Ebu Hasan Ali ile Aziz İmadeddin Ebu’l Feth Osman’ın özel doktorluklarını yaptığını da ifade etmektedir.³⁴²

Babası Kurtuba’da zamanın en güçlü Talmud³⁴³ âlimlerinden ve Yahudi şeriat mahkemesi hâkimi olan İbn Meymun, 30 Mart 1135 tarihinde Endülüs’ün

³³⁶1145-46 doğan, Mağrib’deki Berberî kabilelerinden Cezûle’ye mensup Ebû Mûsâ İşâ b. Abdilazîz b. Yelalbaht el-Cezûlî,dil ve gramer alanındaki ilk tahsilini Merakeş’te yapıp Hac vazifesini ifa ettikten sonra da Kahire’ye gitmiş Mağribli Arap dil âlimidir. (Fuat Günel, “Cezûlî, İşâ b. Abdilazîz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss. 514-515)

³³⁷<https://www.qarawiyyinvoice.com/2016/12/al-qarawiyyin-mosque-and-university.html>(03.05.2018)

³³⁸De Lacy O’leary, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, Çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1960, s. 158

³³⁹Oliver Leaman, **Moses Maimonides**, Routledge Published, London 1990, s. 3

³⁴⁰Mirpenç Akşit, “Musa İbn Meymûn’un Düşüncesinde İnsan ve Tanrı İlişkisi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 2, 2019, ss. 482-494

³⁴¹Çağrı, “İbn Meymûn”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 194-197

³⁴²Joseph Drory, "The Early Decades of Ayyubid Rule", **Perspectives on Majmonides: Philosophical and Historical Studies**, (Ed. Joel L. Kraemer), Vallentine Mitchell & Co. Ltd., London 1996, s. 306; Adnan Küçükali, **İbn Meymun’un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbî ve İbn Sina ile karşılaştırmalı Olarak)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Erzurum 2005, s.5

³⁴³“*Talmud: Musevilerin kutsal kitapları tevrattan sonra ikincil derecede önem verdikleri şeriat kitabıdır. Yahudi din âlimleri, Rabbi b. Nahmani Abbai ve Rab Aschi tarafından elli iki yıllık bir*

Kurtuba şehrinde dünyaya gelmiştir.³⁴⁴ İbn Meymun, daha on yaşında iken İbn Tûmert Muvahhid hanedanını kurmuş ve Tevhid ilkesi ekseninde saf dine dönüşü esas almıştır. Bu bakımdan Yahudi yazarlara göre Muvahhid hanedanı, dini zahitliklerini zulme dönüştürerek topraklarında bulunan Yahudilere, Hristiyanlara ve hatta diğer Müslüman fırkalara karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Bu iddiaya göre gayr-i Müslim unsurlara ölmek veya Müslüman olmak alternatifleri sunulmuştur. Bu bakımdan güvenli bir mekân bulmaları zor olan Yahudiler görünüşte İslâm'ı seçerken gizliden gizliye Yahudi inanç ve uygulamalarını icra etmişlerdir. İbn Kıfti ve İbn Ebi Usaybia gibi Müslüman kaynaklar 1160 yılında devrin önemli bir şehri olan Fas'ın Fez şehrine yerleşen ve yaklaşık beş yıl kaldığı Fez'de Kur'an'ı ezberleyip, fıkıhla ilgilenen İbn Meymun'un, İspanya'da iken baskılardan kurtulmak üzere İslâm'a geçtiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak bu baskı iddiaları modern Müslüman ilim adamları tarafından reddedilmiştir.³⁴⁵ Aynı şekilde İbn Meymûn'un Müslüman olduğu iddiasıyla ilgili tarihi bilgileri ve çağdaş yazarların bu husustaki görüşlerini ele alan Wilfinson da bu iddiaların asılsızlığı tarafına meyletmış hatta İbn Meymûn'un Fez'e göç nedenini Fez'de yaşayan Yahudi din âlimi Yehuda Hekkuhen (Rabbi Yahuda bin Şoşan)'den istifade etmesi için babasının tercih ettiğini belirtmiştir.³⁴⁶ Öyle ki İbn Meymûn'un Fez'de iken dindaşlarını teselli etmek ve onların İslâma geçişini engellemek kastıyla arapça bir

çalışma ile yaklaşık M.S. beş yüz yılları tarihinde tamamlanan bu eser, bir Yahudi ansiklopedisi niteliğindedir. Tevrat (Tora)'ın dini konularda yetersiz kaldığı kısımlar Talmud adlı yapıtta derlenen yorumlar ve kıyaslarla tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu kitap Mişna ve Gemara adlı iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler M.S. ikinci yüzyılda yaşanmış Yuda Hanasi adlı bir Haham'ın yazdığı iki yorum kitabından oluşmuştur. İbranice çalışmak anlamına gelen Talmud, çeşitli sorunlar ve dinsel konularla ilgili olarak hahamların tartışmalarını derleyen bu kitaplar, iki ayrı din merkezinde düzenlenmiştir. Bu nedenle düzenledikleri yerlere nisbetle Filistin Talmud'u ve Babil Talmud'u olmak üzere iki ayrı Talmud vardır. Dini, felsefi, ilmi ve Tarihi bilgilerin toplanmış olduğu Talmud, Yahudi milleti için, Tarihin karanlık devirlerini aydınlatan, onarın mllî birlik ve bütünlüğüne hizmet eden bir kitap olması açısından da ayrı bir öneme sahiptir.” (Küçükali, s.3n)

³⁴⁴ Moses Maimonides, **The Guide For The Perplexed**, Trans. Friedlander, Routledge & Kegan Paul Press., London 1904, s. 4

³⁴⁵ Hatice Doğan, **İbn Meymun'un Hayatı, Eserleri ve Delâletü'l- Hâirîn Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2009, s. 19; Nitekim Doğan, Hüseyin Atay'ın; “Eğer dedikleri gibi İbn Meymun bu baskı döneminde Müslümanlığa geçmiş olsaydı bir baskı söz konusu olsaydı O'nun İslam'a karşı büyük bir kini ve düşmanlığı olması beklenirdi. Yine eğer İslam'a girmiş ve dönmüş olsaydı kendi milleti içerisinde bu kadar cesurca hareket edemez dolambaçlı sözler kullanır ve ikiyüzlülük yapardı.” Netice olarak Atay'a göre Maimonides dinine bağlı bir Yahudi düşündürdür.” reddiyesini paylaşmaktadır. (Doğan, s. 19n)

³⁴⁶ Çağrııcı, s. 194

teselli mektubu yazdığı da zikredilmektedir ki³⁴⁷ bu iddia ve İslâm'ın “Dinde zorlama yoktur”³⁴⁸ emri ve de Kur'an'ın aslına dönme iddiasında bulunan Muvahhidler'in, Endülüs veya diğer coğrafyalarda Yahudilere böyle bir baskı yapmış olması uzak görünmektedir. Nitekim göç ettikleri yerlerin yine Müslüman coğrafyaları olduğunda nazara alınınca din değiştirmişlerse bile kendi arzularıyla değiştirdikleri hususuna kuvvet vermektedir. Bu durumda tekrar Yahudiliğe dönmeleri İslâm da irtidat kabul edilir ki bu büyük bir suçtur. Bu durumda Hz. Peygamber (a.s.m.)'in “Dinini değiştireni öldürün” hadisini esas alan fakihlerce bu ceza uygulanır.³⁴⁹

İbn Meymûn günümüzde hala ayakta olup öğrenim faaliyetine devam eden devrin en büyük eğitim-öğretim müesseselerinden olan Fez şehrindeki Karaviyyin Camiinde hem daha önceden görmüş olduğu ilimleri derinleştirmiş hem de Karaviyyin Camii'ne katkıda bulunuştur. Hatta Camii'nin bazı bölümleri Maymonides dönemine dayanmaktadır.³⁵⁰

1165'te hocalarından Yehuda Hekkuhen (Rabbi Yahuda bin Şoşan) irtidat ettiği gerekçesiyle yakalanıp idam edilmesinden sonra benzeri bir akıbetten dostu Müslüman şair ve kelimci Abularab bin Moişa sayesinde kurtulan İbn Meymûn,³⁵¹ ailesi ile birlikte önce Filistine geçmişlerdir. Filistinde geçirdikleri sekiz aydan sonra ise İbn Meymûn'un babası kutsal topraklar olarak kabul ettiği Kudüs'te kalmış kendisi de iki kardeşiyle birlikte Kahire yakınlarında Fustat denen bölgeye yerleşmiştir.³⁵²

Yahudi geleneğinin öncü şahsiyetlerinden olan Musa bin Meymun (Maymonides) “ikinci Musa” ünvanına sahip bir rabbi³⁵³, bir filozof ve bir hekim olarak göze çarpmaktadır. İbn Meymûn en az Yahudilikte olduğu kadar İslâm düşüncesi ve insanlığın dini tarihi içinde önem arzetmektedir. Yahudiler arasında söylene gelen “Musa'dan Musa'ya Musa gibisi gelmedi” sözü onun peygamberlerden sonra Yahudiler için yeri ve önemine işaret etmektedir. İbn

³⁴⁷Israil W. Slotki, **Moses Maimonides His Life and Times**, Jewish Educational Publications, London 1952, ss. 9-12

³⁴⁸Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi (2), 256. Ayet

³⁴⁹İrfan İnce, “Ridde”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 35, TDV İSAM, İstanbul 2008, ss.88-91

³⁵⁰Joel L. Kraemer, **Maimonides: The Life and World of one of Civilization's Greatets Minds**, Crown Publishing Group, Newyork 2008, s.86

³⁵¹Slotki, s.12

³⁵²Drory, s.296

³⁵³Haham manasında Yahudi din adamı demektir.

Meymûn, Yahudi tarihinde dinin gerek teorik gerekse de pratik alanlarında söz sahibi olmuş bir isimdir. Yahudi teolojisi, felsefesi, hukuku ve tıbbını sistematize edilmesinde etkin rolüyle bilinmektedir.

İbn Meymun'un bu hasiyetlerinden ötürü ki birçok tez ve araştırmanın konusu olmuş ve bilim adamları kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Bunlardan biri olan Sovyet bilgin Vitali Naumkin İbn Meymûn'u şöyle tarif etmektedir: "Maimonides belki de orta çağda ve hatta şu an dört kültürün (Greko-Romen, Arap, Yahudi ve Batı) kavşağını oluşturan tek filozoftur." Kuveyt Üniversitesinden Abdurrahman Bedawi ise şu gözlemlerde bulunmuştur. "Ben onu ilk ve en önde gelen Arap düşünürü olarak görüyorum." Prof. Hüseyin Atay da duygularını şu cümlelerle dile getirmektedir. "Eğer onun Yahudi olduğunu bilmezseniz, eserinin kolaylıkla bir Müslüman yazara ait olduğu yanılgısına düşersiniz." Yine Maimonides uzmanı Shlomo Pines "Maimonides, Orta Çağ'ın ve neredeyse tüm zamanların en etkili düşünce adamıdır" şeklinde İbn Meymun hakkındaki kanaatlaerini dile getirmiştir.

XII. Yüzyıl'ın bu Yahudi âliminin eserleri ve başarıları imkânsız denilebilecek ölçüde çok aktiviteye imza atmıştır. Maimonides, Halaka'yı³⁵⁴ sistematik bir tarzda yazan ilk kişidir. Yahudiliğin felsefi özetini Delâleti'l-Hairîn (More Nevuhim) adıyla ortaya koymuştur. Mısır sultanının hekimi olarak da görev yapan Maimonides çok sayıda tıbbi eser kaleme almış ve Kahire Yahudi cemaatinin liderliğini yapmıştır. Bu nedenle kendisi "Reis el-Ümme" veya "Reis el-Mille" unvanlarıyla da anılmış, 13 Ekim 1204 tarihinde de ölmüştür.³⁵⁵

2.4.10.2. El-İdrîsî (1100-1165)

Eş-Şerif el-İdrîs olarak bilinen ve asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris olan İdrîsî, Sebte (Ceuta)'de doğmuş orta çağ İslâm

³⁵⁴ "Halaka: Kelime anlamı Yürümek, gitmek" olan İbranice Terim, Talmud'un hukuki metinlerini belirtmek üzere kullanılmaktadır. Tanrıya nasıl gidileceğini Yahudi'ye bu hukuk kuralları öğretmektedir." (Doğan, s.8n); Bu Halaka maddeleri: "Tanrının varlığı, birliği, cismani olmayışı, ezeli oluşu, ibadete layık oluşu, peygamberlik, Hz. Musa'nın peygamberliği, Tevrat'ın vahiy oluşu, Musa şeriatının neshedilmemiş oluşu, Tanrı'nın insanın fiillerini bilmesi, Tevrat'ın emrilerine uygun yaşayanların ödülle aykırı yaşayanların ceza ile karşılık göreceği, mesih'in gelişi ve ölümlerin diriltimesi şeklindedir." (Yasin Meral, "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı: 2, 2011, ss.243-266)

³⁵⁵ Doğan, ss.1-5, 26

dünyasının büyük Arap Coğrafyacılarından biridir.³⁵⁶ İdrîsîler hanedanının kurucusu I. İdrîs'in soyundan olduğu söylenen İdrîsî'nin hayatı hakkında bilinen şeyler çok azdır. Kaynaklar tarafından bunun sebebi olarak onun Norman Krallığının hizmetinde bulunması gösterilmişse de bunun asıl sebebi o devirde fazla revaçta olmayan Coğrafya ve Botanik sahalarında çalışmış olmasıdır.³⁵⁷ Ancak İdrîsî ve çalışmaları Batı Avrupa'da pek bilinmiyordu oysa İbn Saîd el-Mağribî³⁵⁸, Hâfız-ı Ebrû³⁵⁹ ve İbn Haldun gibi bir dizi İslâm âlimini etkilemiştir.³⁶⁰ Son dönemlerde yapılan araştırmalarda İdrîsî'nin İspanya ve Kuzey Afrika'nın illerine yaptığı uzun seyahatlerden sonra, Sicilya'ya yerleştiği ve orada öldüğü tespit edilmiştir. Coğrafyacılığın nadide eserlerinden Nüzhetü'l-Müştâk fi'htirâki'l-Âfâk adlı eserin müellifi İdrîsî'nin Kuzey Afrika seyahatlerinden ötürü olsa gerek ki onun Karaviyyin Camiinde çalışmış olması ihtimali üzerinde durulmuştur. Coğrafyacılığın zirve

³⁵⁶Sayyid Maqbul Ahmad, "Al-Idrisi", Helaine Selin (Ed.), **Encyclopedia of the History of Science Technology, and Medicine in Non-Western Cultures**, Volume I, 2nd. Edition, Springer Science & Business Press., Germany 2008, s.128

³⁵⁷Şeşen, s.493; Septe (Ceuta) da doğan İdrîsî, Sicilya Norman kralı II. Roger ve I. William'ın sarayında yaşamış Hammûdîler kabilesinin mensubu ünlü İslam Coğrafyacısıdır. İdrîsî, ünlü Coğrafyacılar İbn Hurdâzbih ve Batlamyus'u takip etmiştir. (Pierre Herman Leonard Eggermont, **Alexanders's Campaigns In Sind And Baluchistan And The Siege of The Brahmin Town Of Harmatellia**, Leuven University Press., Belgium 1975, s.7)

Hammûdîler: "1016-1058 yılları arasında Kurtuba, İşbiliye, Mâleka ve Cezîretülhadra'da hüküm süren, soyları, Mağrib'de hüküm süren İdrîsîler'e ve dolayısıyla Hz. Ali nesline dayanan Hammûdîler, Endülü's'te Emevi hânedanının zayıflamaya başladığı sırada ortaya çıkan mülûkü't-tavâifin en önemlilerinden biridir." (Özdemir, "Hammûdîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 15, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 496-497)

İbn Hurdâzbih: Horasan'da doğmuş olabileceği düşünülen ve Bağdat'ta büyüüp ve eğitim görmüş olan Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacılarının en önemli ilk temsilcisidir. (S. M. Ahmad, "İbn Hurdâzbih", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 78-79)

Batlamyus: 108 yılı civarında doğduğu tahmin edilen ve Greko-Romen literatüründe Claudius Ptolemaios, klasik İslâm kaynaklarında ise Batlamyus veya Batlamyus el-Kalûzî (القلوذي) diye anılan İslâm astronomisi üzerinde önemli etkileri olan İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilgini. (Cengiz Aydın ve Gülseren Aydın, "Batlamyus", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 5, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 196-199)

³⁵⁸1214 yılında Kal'atü Yahsub'da (Alcala la Real) doğan ve Sahâbî Ammâr b. Yâsir'in neslinden olan Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî, Edip, şair, tarihçi ve coğrafyacı olarak tanınır. (Recep Uslu, "İbn Saîd el-Mağribî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 302-305)

³⁵⁹Nisbesinden Hâf'a bağlı Bihdâdîn köyünden olduğu anlaşılan, Herat'ta doğup ve uzun süre burada kaldığı için Herevî olarak da tanınan Şihâbüddîn Abdullah b. Lutfillâh b. Abdîrreşîd-i Bihdâdînî-yi Hâfî, Timurlular döneminin ünlü tarihçi ve coğrafyacılarındandır. (Komisyon, "Hâfız-ı Ebrû", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 15, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 89-90)

³⁶⁰S. M. Ahmad, "Cartography of al-Sharîf al-Idrisî", **The History of Cartography Cilt: 2 Book 1: Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies**, (Eds. John Brain Harley and David Woodward), University of Chicago Press, Chicago 1992, ss. 156-174

isimlerinden olan İdrîsî³⁶¹ bu eserinde dünya Coğrafyasına dair çok önemli tespitlerde bulunmuş ve eserini yedi iklim üzerine taksim etmiştir.³⁶²

2.4.10.3. İbn el-Arabî (1165-1240)

1165'te Mürsiye'de varlıklı ve asil bir ailenin tek erkek çocuğu olarak dünyaya gelen İbn Arabî'nin tam künyesi eş-Şeyhü'l-Ekber Muhyiddin Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmi şeklindedir. Künyesinden de anlaşılacağı üzere İbn Arabî, Benû Tayy kabilesine mensup bir Arap ve Hâtîm-i Tâî'nin soyundan gelen asil bir şahsiyettir.³⁶³

İbn Arabî sünni olarak bilindiği halde Şiiler arasında her zaman popüler olan on iki Şii İmam hakkında bir risale yazdığı için İran'da ve şiiler arasında da İbn Arabî'nin yazıları yayılmıştır.³⁶⁴Nasr'a göre İbn Arabî, Zâhiri³⁶⁵ okulunun bir sünnesi³⁶⁶ olsa da Chodkiewicz'e göre bu durum tartışmalıdır.³⁶⁷

İbn Arabî; Münâvî'ye³⁶⁸ göre "Allah'ın salih bir dostu ve sadık bir ilim âlimi", İmam el-Hanbelî'ye³⁶⁹ göre "kesinlikle mutlak müctehid" ve Fîrûzâbâdî'ye³⁷⁰

³⁶¹ "El-İdrîsî'nin derlemesi, bilim tarihinde bir döneme işaret eder. Sadece en ilginç ve değerli tarihi bilgileri ele almakla kalmaz, aynı zamanda dünyanın birçok yeri hakkındaki açıklamaları da hala güvenilirlerdir. Coğrafyacılar üç yüzyıl boyunca haritalarını değiştirmeden kopyaladılar. Nil'i oluşturan göllerin, eserinde tasvir edildiği gibi, görelî konumu, Baker ve Stanley tarafından yedi yüz yıldan fazla bir süre sonra bile O'nun ifade ettiğinden çok farklı değildir ve sayıları aynıdır. Yazarın mekanik dehası, bilgisinden aşağı değildi. Göksel ve karasal planisfer, Kraliyet hamisi için yaptığı gümüşün çapı yaklaşık altı fitti ve dört yüz elli pound ağırlığındaydı; bir yanda zodyak ve takımyıldızlar, diğer yanda -kolaylık olması için bölümlere ayrılmış- kara ve su kütleleri, çeşitli ülkelerin ilgili durumlarıyla birlikte oyulmuştur." (S. P. Scott, **History of the Moorish Empire in Europe**, Volume III, J. B. Lippincott Company, Philadelphia 1904, ss. 461,462)

³⁶²M. Bahaüddin Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", **İSTEM**, Sayı:14 2009, s.69.

³⁶³Henry Corbin, **Alone with the Alone**, Princeton University Press., Princeton 1969, s.13

³⁶⁴Nasr, **Sufi Essays**, State University of New York Press, New York 1972, s. 116

³⁶⁵ Kur'an lafızlarının gerçek anlamının zâhir anlam olmadığını, asıl olanın iç anlam (bâtın) olduğunu ve bunun özel kişiler tarafından bilinebileceğini öne süren gizemci eğilimlerin karşıtı olarak Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (ö. tarafından kurulan fıkıh mezhebi. (H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 44, TDV İSAM, İstanbul 2013, ss. 93-100)

³⁶⁶ Nasr, s.116

³⁶⁷Michel Chodkiewicz, **An Ocean Without Shore: Ibn Arabi, The Book, and The Law**, Trans: David Streight, State University of New York Press., New York 1993, s.55

³⁶⁸ 1545 Kahire'de doğanZeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîlârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, Tunus'taki Haddâde köyünden Mısır'daki Münyetü Benî Hasib'e gelip yerleştiği için Haddâdî ve Münâvî (Münevî), ayrıca Kâhirî ve Şâfiî nisbeleriyle anılmış Hadis âlimi, Fakih ve Sûffidir. (Kandemir, "Münâvî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, TDV İSAM, Ankara 2020, ss. 571-573)

³⁶⁹ 780 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiş Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, Hanbelî mezhebinin İmamı, Muhaddis ve Fakihtir. (Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, TDV İSAM, İstanbul 1989, ss. 75-80)

göre ise; “Hem ilimde hem de mirasta şariat ehlinin imamı, pratikte yol ehlinin eğitimcisi, manevi zevk ve anlayış yolunda ise hak ehlinin şeyhlerinin şeyhidir.”³⁷¹

Batılı bilim adamlarının ve sonraki İslâm geleneğinin çoğu, kendisi öyle olmasa da İbn Arabî’yi “Sufi” olarak sınıflandırmıştır. Eserleri, özellikle Kur’an tefsiri, Hadis, fıkıh, fıkıh ilkeleri, teoloji, felsefe ve tasavvuf başta olmak üzere tüm İslâmî ilimleri kapsar. Eser yelpazesi kendisine benzer olan Gazâlî’den farklı olarak, genellikle belirli türlerde yazmamış, daha ziyade bilimleri tematik eserler bağlamında bütünleştirme ve sentezleme eğiliminde olmuştur. Bir veya iki yapraktan birkaç bin sayfaya kadar değişen uzunluklarda. Söylemin en üst seviyesinden de ayrılmamış, farklı eserlerde kendini tekrar etmemiştir. Daha sonraki Sufi geleneği ona el-Şeyhü’l-Ekber, En Büyük Üstad unvanını vermiştir. İslâm geleneğinin kaynaklarının çok katmanlı önemini bu kadar detay ve derinlikle başka hiç kimsenin açamadığı veya açamayacağı anlaşılan bir unvan.³⁷²

İbn Arabî’nin dünyaya geldiği Mürsiye o sıralarda Muvahhidler’in idaresi altındaydı. İbn Arabî sekiz yaşına kadar doğduğu bu şehirde ikamet etti. Fakat daha sonra şehrin yönetimi Ebû Ya’kub Yusuf tarafından ele geçirilince Arabî ve ailesi Endülüs’ün o dönemki başkenti olan İşbiliyye (Seville)’ye göç etti. Bölgenin yeni emiri Ebû Ya’kub Yusuf ilim ve kültüre önem veren bir devlet adamı olmuştur. Bu nedenle etrafına İbn Tufeyl, İbn Rüşd ve İbn Zühr gibi meşhur bilim adamlarını toplamıştı. İşte İbn Arabî böylesi kültürel ve ilmi derinliğe haiz bir ortamda bulunuyordu. İbn Arabî’nin çocukluk çağında nasıl bir eğitim aldığı hususunda fazlaca bir bilgimiz olmamakla birlikte O’nun ehl-i Târik bir zat olduğunu kendi beyanatlarından öğrenmekteyiz. Yine İbn-i Arabî 16 yaşına geldiğinde halvetlerdeki riyazetler neticesinde marifet ilminin kendisine açıldığını dile getirmektedir.

Meşhur Meşşai feylesofu ve kadı İbn Rüşd’ün hayatında yer almış iki sûfiden biri olan İbn Arabî ile dönemin bu meşhur feylosofu (İbn Rüşd) bizzat görüşme talebinde bulunmuştur.

³⁷⁰ 1329 yılında İran’da Şîraz’a bağlı Kâzerûn kasabasında doğan ve Şîrâzî nisbesiyle de anılan Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü’l-muḥîṭ adlı sözlüğüyle de tanınan Arap dili, tefsir ve hadis âlimidir. (Hulusi Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 13, TDV İSAM, İstanbul 1996, ss. 142-145)

³⁷¹ İbn Khafîf, **Correct Islamic Doctrine (Al-Aqîda-Al-Sahîha)**, Trans. Gibril Fouad Haddad, As-Sunna Published, Damascus 1998, s.3

³⁷² William Chitick, “İbn Arabî”, **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, (Eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman and Colin Alben), The Metaphysics Research Lab. Center for the Study of Language and Information Stanford University Publisher, California 2020, s.1

İbn Arabî herhangi bir mezhebe bağlı olmadığını dile getirirse de yettiği muhit itibariyle birçok Mâlikî hocadan fıkıh dersleri görmüştür.

Hayatında birçok sefere çıkmış olan İbn Arabî ilk seferine 1190 yılında 26 yaşında iken çıkmıştır. Bu ilk seyahatinde el-Cezîretü'l-Hadrâ (Algecias), Sebte (Ceuta), Fez ve Tilimsan yoluyla Tunus'a gider. Sonra tekrar İşbiliye'ye döner. Müteaddit defalar gittiği Fas'taki ikameti toplam dört yılı bulan İbn Arabî burada pek çok Allah dostu ile tanışmıştır. Bunlardan biri de kendisine yaklaşık 23 sene arkadaşlık ve yoldaşlık yapan yapmış olan Abdullah Bedr el-Habeşi'dir.³⁷³

Fas'a yapmış olduğu bu seyahatlerinde ve burada tanıştığı ilim adamlarıyla muhaverelerinde Karaviyyin Camii'nin ismi net olarak geçmesede dönemin en büyük bu eğitim kurumda tedris görmemiş olması böylesi bir ilim adamı nezdinden hadiseye bakınca pek muhtemel görünmemektedir. Nitekim Renard Fez'de İbn Arabî'nin akıl hocası olarak Muhammed bin Kasım et-Temîm el-Fâsî'yi göstermektedir.³⁷⁴ Bu zatta daha önce de ifade ettiğimiz üzere Karaviyyin Camiinde Tasavvuf, Fıkıh, Siyer, Tarih ve Coğrafya gibi ilim dallarında eserleri okutulan Karaviyyin âlimlerindendir.

İbn Arabî bir hayli eser vermiş birisi olarak göze çarpan mutasavvıftır. O kadar ki bu eserlerin sayısı tam olarak kendince dahi belli değildir. Birkaç kez eserlerinin bir listesini çıkarmaya niyet etmişse de bazı arızalar yüzünden bu arzusuna tam olarak muvaffak olamamıştır. İlk liste çıkarma teşebbüsü olan el-Fihrist'te 248 eserinin adını zikrederken el-İcâze adlı eserinde bu sayı 289'a ulaşmaktadır. Ancak bu 289 eserden bize ancak 98'i ulaşabilmiştir. Netice itibariyle Dr. Osman Yahya'nın taramalarına göre İbn Arabî'ye ait denebilecek eser sayısı tahminen 550 civarında olup bunun maalesef 245'i elimize ulaşmıştır. Bu eserlerden bazıları birkaç sayfadan müteşekkil ise de bazıları da 64 cilt olarak karşımıza çıkmaktadır.

8 Kasım 1240 tarihinde 78 yaşında Şam'da vefat etmiş olan İbn Arabî'nin kronolojik olarak ilk eseri Kitâbu'l-Meşahid ve son eseri ise; el-Fütûhat'ın son kısmı olan Vesâyâ kısmıdır.³⁷⁵

³⁷³M.E. Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 520-522

³⁷⁴John Renard (Ed.), **Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation**, University of California, California 2009, s. 35

³⁷⁵M.E. Kılıç, s. 522

2.4.10.4. İbn Haldûn (1332-1395)

Tam adı Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî³⁷⁶ veya Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Bekr Muhammed b. Hasan olan İbn Haldun 1332 yılında Tunus'ta dünyaya gelmiş ve farklı birçok nisbe ile tanınmıştır. Bunlar: Mısır'da kadılık yaptığı için "Veliyyüddin", aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olduğu için "Hadrami", Tunus'ta dünyaya geldiği için "Tûnisî" uzun yıllar Kuzey Afrika'da yaşamış olduğu için "Mağribî", Mâlîkî kadılığı yaptığı içinde "Mâlîkî" nisbeleridir.³⁷⁷ Fakat asıl meşhur olduğu nisbesi "İbn Haldûn" ise dedesi Hâlid bin Osman'ın sahip olduğu itibar dolayısıyla Yemen geleneğine göre aileye mensup kişilerin Halid ismine "vav", "nun" eklemesi sonucu Hâlidun (Haldun) veya Haldun oğulları şeklinde ifade edilmesinden kaynaklanmaktadır.³⁷⁸

Aslen Yemenli olup ilim ve siyaset ile de iştigal eden seçkin bir aile olan Haldûnoğulları, VII. Yüzyıl sonlarında Hadramut'tan İspanya'ya oradan da Tunus'a göç etmişlerdir.³⁷⁹ Endülüs (İspanya)'ün fethi sırasında Karmûne şehrine akabinde İşbîliye'ye yerleşmiş olan bu güzide aile Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da siyasi ve ilmi alanda önemli bir konum elde etmiş ve bu yerlerin siyasi ve ilmi alanlarında önemli rol oynamışlardır. Mesela Endülüs Emevi hükümdarlarından Emîr Abdullah zamanında çıkan karışıklıklarda İşbîliye'nin önde gelen üç ailesinden biri olan Benî Haldûn (Haldûnoğulları) da ayaklanmış ve İşbîliye yönetimini ele geçirmişlerdir. Fakat daha sonra Benî Haldûn'un başında bulunanlardan biri olan Küreyb b. Osman'ın -bir diğer isyancı aile olan Benî Haccâc'dan- İbrâhim b. Haccâc tarafından öldürülmesiyle Haldûnoğullarının siyasi hayattaki tesiri de azalmıştır. Taki Yûsuf b. Tâşfîn'in Kastilya (Castilla) Kralı VI. Alfonso'yu yenilgiye uğrattıkları 1086 Zellâka (Sagrajas) Savaşı'na dek. Bu savaştan sonra Haldûnoğullarının siyasi sahadaki itibarı tekrar yükselmeye başladı.³⁸⁰

³⁷⁶ Uludağ, "İbn Haldun", s.1; S. H. Nasr ve Oliver Leaman, **İslâm Felsefe Tarihi**, C. I, Trc. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap Yay, İstanbul 2007, ss. 413-427

³⁷⁷ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **İbn Haldûn ve Felsefesi**, İş yay., İstanbul 1939, s.3

³⁷⁸ İbn Haldûn, Mukaddime I, s. 15

³⁷⁹ Uludağ, **İbn Haldûn, Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, TDV Yay., Ankara 1993, s. 1

³⁸⁰ Uludağ, "İbn Haldun", s.1

İbn Haldun ergenlik çağına kadar ilk bilgilerini ilim ile iştigal etmiş olan babası Muhammed Ebu Bekir'den tahsil etmiştir. Babası başta olmak üzere Muhammed b. Sa'd b. Bürrol, Muhammed b. Arab el-Hasayri, Muhammed b. Şevaş ez-zerzal, Ahmed b. Kassar, Muhammed b. Bahr, Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî gibi birçok âlimden ilimler tahsil etmiştir.³⁸¹ İbn Haldûn'un ilmi olarak sağlam bir temel oluşturmaları ise O'nun Merînî sarayında kalması ve Gırnata'da geçirdiği iki yıllık zaman dilimidir.³⁸²

İbn Haldun on altı yaşındayken 1347'de Tunus Merînîler tarafından işgal edilmiş ve sultan Ebu'l-Hasan'la birlikte Tunus'a birçok âlim getirilmiştir. İbn Haldun bu hocaların hemen hepsinden ders aldığını zikretmektedir.³⁸³

1350 yılında o dönem Tunus'un hâkimi konumunda olan Sultan Ebu İshak'ın veziri Tafrâkîn zamanında mühürdarlık (alâmet kâtipliği) görevine atanarak ilk defa kamu hizmetinde bulunmuştur.³⁸⁴ Fakat 1352'de Sultan Ebu Yahya'nın torunu Ebu Zeyd'le yapılan savaşta vezir Tafrâkîn yenilince İbn Haldûn da canını kurtarmak adına Fas'a kaçmış³⁸⁵ ve burada sekiz yıl kalmıştır.³⁸⁶ Burada siyaseti bırakan İbn Haldun ilim meclislerine girmiş, Fas âlimlerinden dersler almış ve Fas kütüphanelerinde çalışmalar yapmıştır. Bu sayede mevcut bilgisini arttırarak gerçek bir ilim adamı olma arzusunu tatmin etme fırsatını bulmuştur. Daha sonra Sultan Ebu İnan kendisini Fas'taki ilim meclisi azalığına ve ardından da kâtiplik görevine getirmiştir. Fakat kendisine tevdi edilen bu görevin kendisinin ve ailesinin itibarına gölge düşüreceğini düşünen İbn Haldun siyasi entrikalara başlar ve Fas'ta esir olan Hafsi emiriyle gizlice görüşerek kendisinden onu kurtarma karşılığında Hacıplik görevini talep eder. Fakat bu durum ortaya çıkınca 1357'de tutuklanarak iki yıl hapis yatar. 1358 yılına gelindiğinde ise Sultan'a medhiyelerle dolu ikiyüz beytlik bir kaside sunarak serbest kalır. Hapisten çıkınca eski görevlerine kavuşan İbn Haldun daha sonra Fas'tan ayrılmak istemiştir. Bunun üzerine Sultan Tilimsan'a gitmemesi şartıyla ayrılabilceğini söylemiştir. Böylece Fas'tan ayrılan İbn Haldun Endülüs'e

³⁸¹Muhammed İrgat, **Tarihselcilik Düşüncesi Bakımından İbn Haldun**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta 2015, s.94

³⁸² S.H. Nasr, s. 413

³⁸³ İrgat, s. 94

³⁸⁴Satî el Husrî, **İbn Haldûn Üzerine Araştırmalar**, Trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 73

³⁸⁵ İrgat, s.96

³⁸⁶İbn Haldûn, **Mukaddime**, C. I, (Trc. Zakir Kadiri Ugan) MEB Yay., İstanbul 1970, s. II

gitmeğe karar vermiştir. Bu süreçten sonra son derece hareketli bir hayat yaşayan İbn Haldun Tunus'ta yirmi, Cezayir, Fas ve Endülüs'te yirmi altı, Tunus'ta tekrar dört Kahire'de yirmidört yıl siyasi keşmekeş içerisinde görev yapmasıyla birlikte saraylarda refah içerisinde yaşamış ve 17 Mart 1406'da Kahire'de vefat etmiştir.

Bu seyahatlerinden birinde yerleşmiş olduğu İbn Selâme kalesinde Kitâbu'l-İber'i ve Mukaddimesini tamamlamıştır. Yine uğramış olduğu mekânlardan olan Mısır Kahire'de Ezher hocaları ve uleması tarafından hürmetle karşılanmış ve Ezher'de ilminden istifade etmek isteyenlere yönelik bir ders halkası oluşturmuştur. Kahirede iken ilmi faaliyetlerine devam eden İbn Haldun burada Kitâbu'l-İber üzerinde çalışmalarını sürdürmüş, Mukaddimeyi gözden geçirerek Mısır tecrübelerini de ekleyip eserin son şeklini Sultan Ebu İnan Fâris'e takdim etmiştir. Bu eser Fas'taki Câmi'ul Karaviyyin kütüphanesine sultan tarafından vakfedilmiştir.³⁸⁷

Ebu İnan Fâris 1351-1356 yıllarında Meknes kentine kurulan Ebu İnaniye Medresesinin kurucusudur. İbn Haldun'un bu medresede bulunup çalışmalar yaptığı bilinmektedir. İbn Haldun'un Ebu İnan Fâris'e takdim ettiği Kitâbu'l-İber adlı eserin Karaviyyin Camii kütüphanesine vakfedildiği de nazara alınınca İbn Haldun'un Karaviyyin Camiinde bulunmamış olma ihtimali oldukça düşüktür. Ki muhtemelen İnaniye medresesi de Merînî hükümdarlarının Karaviyyin Camii etrafına kurduğu Saffarin, El-Attarin ve Misabahiyye medreseleri gibi Karaviyyine bağlı bir medresedir.

2.4.10.5. İbn el-Hatîb (1313-1374)

Asıl adı Muhammed b. Abdullah b. Sa'îd b. Abdullah b. Sa'îd b. Ali b. Ahmed es-Selmânî olup Lisânüddîn lakabıyla şöhret şiar olan El-Hatîb 15 Kasım 1313'te Gırnata'nın 50 kilometre batısında bulunan Levşe'de doğdu.³⁸⁸ El-Hatîb nisbesiyle anılmasının sebebi ise; takva sahibi bir kimse olan dedesinin evinde ders verip konuşmalar yapmasından kaynaklanmaktadır.³⁸⁹ İbn Hatîb'in babası Abdullah

³⁸⁷ İrğat, ss.96-102; Bakınız EK 10

³⁸⁸ Câsim el-Ubûdî ve Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.74-76

³⁸⁹ Nizamettin Parlak, **Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in Siyasi Kişiliği ve Tarihçiliği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim

bir ara Levşe’de yaşamışsa da Gırnata’ya yerleşmiştir. Hat, Tilavet, Fıkıh, Matematik ve edebiyat ilimlerine vakıf olan Abdullah 1314’de tahta geçen Ebü’l-Velid İsmail’in döneminde resmi görevler üstlenmiş ve Tarîf savaşında da hayatını kaybetmiştir.³⁹⁰ Babasının vefatından sonra gerek ilmi ve gerek siyasi yönüyle Mâlikî mezhebine mensup İbn Hatîb ön plana çıkmaya başlamıştır.

İlk tahsiline babasının yanında başlayan İbn Hatîb daha sonra Benî Ahmer Devleti’nin ve Kuzey Afrika’nın önde gelen ulemasından da din bilimleri, gramer, şiir ve tabii bilimler eğitimini almıştır.

İbn Hatîb’in Sultan Ebü’l-Haccâc’a yazmış olduğu bir methiye hayatının seyrini değiştirmiştir. Bu şiirle Ebü’l-Haccâc’ın dikkatini çeken İbn Hatîb, vezir İbnü’l-Ceyyab’ın sır kâtipliğine atanmıştır. İbn Ceyyab’ın ölümü üzerine de önceki görevinin yanı sıra vezirlik ve dîvân-ı inşâ reisliği gibi görevler kendisine tevdi edilmiştir. İbn Hatîb Ebü’l-Velid II. İsmail’in yönetimi ele geçirdiği 1359 yılına kadar üstlendiği tüm görevleri başarıyla yerine getirmiştir. Ancak bu tarihte kendisine muhalif isimlerin etkisiyle tutuklanıp mal varlığına el konulmuştur.

Benî ahmer ülkesinde yaşanan hadiseleri yakından takip eden Sultan Ebû Sâlim’in müdahalesi ve Kâtibi İbn Merzuk’un gayretleri ile hapisten kurtulan İbn Hatîb, devrilmiş lider Ğani Billâh ile birlikte 1359 da Fas’a kaçmıştır. Fas’ta Merîni sultanı tarafından samimi bir şekilde karşılanan İbn Hatîb hem araştırmalarda bulunmak hem de uzlete çekilmek gayesiyle Merakeş’e gitmek için sultandan izin istemiş ve Sultandan gerekli izin ile birlikte levazımâtının tedariki hususunda imtiyazlarda elde etmiştir.

Merakeş’e doğru yola çıkan İbn Hatîb yolu üzerinde Selâ’yı görmüş ve buraya yerleşmeye karar vermiştir. Çünkü Selâ o günlerde İbn Âşir ve İbn Abbâd gibi âlimlerin yerleşmek için tercih ettiği bir ilim merkezidir. İbn Hâtib’in Merînî Sultanı Ebû Sâlimden elde ettiği imtiyazlar muvacehesinde kendisine Selânın vergisinden aylık beş yüz dinar verilmiş ve bütün ihtiyaçları karşılanarak her türlü

Dalı, Ankara 2004, s.39; İbnü’l-Hatîb olarak anılmasının nedenini büyük dedesi Saîd’in hatiplik görevinden dolayı Beni’l-Hatîb olarak anıldığını ifade edenlerde bulunmaktadır. (el-Ubûdî, s.74)

³⁹⁰Alexander Knysh, “Ibn al-Khatib”, **The Literature of Al-Andalus**, (Eds. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin and Michael Sells), Cambridge University Press., Cambridge 2000, ss. 358-372; 1340 yılında Hristiyan kuvvetleri -Portekiz kralı IV. Alfonso ve müttefiki Kastilya kralı XI. Alfonso- ve Mağribliler

-Merînîler ve müttefiki Nasrîler- arasında meydana gelen bu savaş Salado Savaşı olarak bilinir. <https://www.britannica.com/topic/Battle-of-the-Salado> (03.08.2022)

vergiden muaf tutulmuştur. Böylece İbn Hatîb sürgünde bulunduğu Mağrib’de de lüks içerisinde yaşama imkânına kavuşmuştur.³⁹¹ Fakat Muhammed Abdullah İnan, Selâ’yı ziyaret ettiğinde İbn Hatîb’e ve yaşadığı mekânlara ait bir iz bulamadığını ifade eder.³⁹² Bu durumda ilim irfan kenti olan bu şehrin Karaviyyin Camii’nin olduğu Fez şehri olma olasılığı oldukça yüksektir. Çünkü İbn Hatîb, İbn Haldun ve İbn Zümrek vb. birçok ünlü bilgin’in Fas’taki hocalarından olan Ebû Abdullah Muhammed b. Makkari et-Tilimsani³⁹³ Fas başkadılığı yapmıştır.³⁹⁴ Yine torunu olan el-Makkari³⁹⁵ de Karaviyyin Camii’nin İmam-hatipliği yanında müftülük görevini yapmıştır. Aynı şekilde Makkari’nin hocası Kassarda hem Karaviyyin Camii’nin imam-hatipliğini hem de müftülük görevini icra etmiştir.³⁹⁶ 1359 yılında Fas’a gidip Fas’ın başkadılığını yapmış birinden ders alan İbn Hatîb’in, Karaviyyin Camii’ne uğramamış olması çok muhtemel gözükmemektedir.

16 Nisan 1362’de Ğani Billâh tekrar tahta oturunca İbnü’l-Hatîb’i eski görevine geri çağırmış İbn Hatîb de bu tekliften sonra tekrar Gırataya geçmiş ve görevine başlamıştır. Böylece sultandan sonra en yetkili merci idi. Fakat bu durum çok sürmemiştir. Çünkü Benî Ahmer sarayına ikinci kez ve öncekinden daha etkili bir şekilde dönen İbn Hatîb bazı kişi ve çevrelerce hoş karşılanmamış ve kendisine karşı bir yıpratma politikası içerisine girilmiştir. Netice itibariyle bu politikalar hedefine de ulaşmış ve İbn Hatîb bu durum karşısında ülkeden ayrılma kararı almış Merînî Sultanı Ebu’l-Fâris Abdülaziz’e iltica etmiştir. Fakat burada da hadiselerin aleyhine gelişmesi dolayısıyla İbn Hatîb 1374 yılında tutuklanmış ve aynı hapisane de katledilmiştir.³⁹⁷

³⁹¹Parlak, s.39-49

³⁹² Parlak, s.53n

³⁹³ Parlak, s.44; bu zat Nefhu’t-tîb adlı eserin müellifi el-Makkari’nin dedesidir. Özdemir bu zatın ismini Muhammed b. Muhammed diye ifade ederken (Özdemir, “Makkari, Ahmed b. Muhammed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, TDV İSAM Ankara 2003, ss. 445-446) Akay, kişinin Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Alî el-Makkari olduğunu söyler. (Figen Akay, **Lisânuddîn İbnu’l-Hatîb ve Arap Edebiyatındaki Yeri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2022, s.32)

³⁹⁴Muhammed el-Hâdî Ebü’l-Ecfân, “Makkari, Muhammed b. Muhammed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, TDV İSAM, Ankara 2003, ss. 446-447

³⁹⁵ 1582 veya daha sonraki birkaç yıl içinde doğduğu tahmin edilen Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkari et-Tilimsani el-Fâsî, Edip, biyografi yazarı ve hadisçidir. (Özdemir, s.445)

³⁹⁶ 1532 yılında Fas’ta dünyaya gelenEbû Abdillâh Muhammed b. Kâsım b. Muhammed el-Kassâr el-Kaysî, Mâlikî fakih, hadis ve ensâb âlimidir. (Hüseyin Kayapınar, “Kassâr”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss. 582-583)

³⁹⁷ Parlak, 54-66

2.4.10.6. İbn Vezzân/Leo Africanus (1494-1550)

Hayatı hakkında çok az şey bildiğimiz, bildiğimiz şeylerin çoğunda kendi çalışmalarındaki otobiyografik notlarından topladığımız İbn Vezzân, Endülüs'ün Gırnata/Granada kentinde dünyaya gelmiştir.³⁹⁸ Tam adı el-Hasen b. Muhammed el-Vezzân ez-Zeyyâtî el-Gırnâtî el-Fâsî³⁹⁹ olan İbn Vezzân'ın ailesi, 1492 de Gırnata'nın Katolikler tarafından işgal edilmesi ile 1494'te ata topraklarından Fas'a göç etmişlerdir. Ki bu tarih İbn Vezzan'ın doğduğu yıl olarak bilinir.⁴⁰⁰ Aile Fas'a geldiğinde Mağrib'in ve modern Fas'ın en önemli şehri olan Fez şehrine yerleşmiştir. İbn Vezzan da Fez'de Karaviyyin Üniversitesinde sağlam bir eğitim almış aynı zamanda maddi olarak kendini takviye etmek gayesiyle de Fez'de bir hastanede iki yıl boyunca sekreter olarak çalışmıştır.

İbn Vezzan daha sonra -o dönemlerde Fas'ın hâkimi konumunda olan-Vattasi Sultanı'nın emrine girmiştir. Seyahatlere karşı kişisel olarak meraklı olan ve Sultan adına ticari ve diplomatik görevler üstlenmeye başlayan İbn Vezzan'ın ilk büyük seyahati -14 yaşında olduğu tahmin edilen- 1507'de İstanbul, Beyrut ve Bağdad'a olmuştur. Bir sonraki seyahati ise 1509'un kışında Timbuktuya olmuştur. 1514 yılına kadar bu vazifede çalışmaya devam eden İbn Vezzan 1514'ten sonra Vattasilere karşı sürekli isyan eden Sa'dilere destek vermeye başlamıştır. Niyahetinde 1554'te Vattasiler yenilip yerine Sa'di hanedanı kurulunca İbn Vezzan bu yeni hanedan döneminde seyahat silsilesini doğuya doğru uzatmaya başladı. İlk olarak Fas'ın yeni sultanı adına İstanbul'a karşı bir seyahat gerçekleştiren İbn Vezzan 1517'nin ilkbaharında Osmanlı'nın Memlükleri yendiği Ridaniye savaşının olduğu Rosetta da ortaya çıktı. Daha sonra Kahire, Aswan ve Kızıl Deniz boyunca seyahatlerine devam etti. Öyle ki O'nun İran ve bazı Tatar bölgelerine de seyahat ettiği iddia edilir.

³⁹⁸Pekka Masonen, "Leo Africanus: The Man With Many Names", in **The Negroland Revisited. Discovery and Invention of the Sudanese Middle Ages** (chapter 4), Annales Academia Scientiarum Fennica, Humaniora 309, Helsinki 2000, s. 167

³⁹⁹Mustafa L. Bilge, "Hasan el-Vezzân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 16, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 358-360

⁴⁰⁰İbn Vezzân'ın 1488-1495 yılları arasında doğduğu söyleniyorsa da tayin edildiği görevler 1483 yılı dolaylarında dünyaya gelmiş olma ihtimalini göstermektedir. (Bilge, s. 358); Doğum yılı ile ilgili bakınız: (Leo Africanus, **The History and Description of Africa**, Vol I, (Ed. Robert Brown), Hakluyt Society, London 1896, s. v)

1518’de yine bir seyahati esnasında İspanyol korsanları tarafından esir alınan İbn Vezzan Hristiyan pazarlarında köle olmuştur. X. Papa Leo’ya teslim edilmek üzere Roma’ya getirilen İbn Vezzan’ın muazzam dehası anlaşılınca serbest bırakılmış hatta kendisine yüklü miktarda maaş bağlanmış. Böylece İbn Vezzan kaçma teşebbüsünde bulunmamıştır. Hatta hristiyanlığa geçmeği kabul etmiş ve X. Papa Leo⁴⁰¹ tarafından vaftiz de edilmiştir. Böylece bundan sonraki süreçte Leo Medicis veya Giovanni Leoe ismiyle anılmaya başlanmıştır. Hristiyan olduktan sonra ise üç kardinale Türkler’e karşı haçlı seferlerini destekleyerek hizmet etmiş ve 1550 yılında ölmüştür.⁴⁰²

2.4.10.7. İbn Rüşd (1126-1198)

Batıda Averroes olarak tanınan İbn Rüşd, İslâm dünyasının en büyük filozofu olarak anılmış ve Aristoteles’in en büyük yorumcusu olarak kabul edilmiştir. Aristo felsefesinin büyük şarihi olarak Batı dünyası tarafından oldukça sevilen İbn Rüşd, yine Aristo felsefesinin bazı noktalarının İslâm akidesiyle çakışması dolayısıyla da İslâm Dünyasında daha çok engellerle karşılaşmıştır.⁴⁰³ 1126 yılında Kurtuba’da dünyaya gelen İbn Rüşd, temel dini ilimleri Kadı olan babasından öğrenmiştir. Daha sonra Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Hadis, Tıp ve Matematik ilimlerini de tahsil eden İbn Rüşdmuhtemelen Halife Abdülmü’min el-Kûmî’nin kurduğu medreselerle ilgili olarak 1153 yılında ilk defa gittiği Merakeş’te Astronomi alanında da çalışmalar yapmıştır. 1169 yılında İbn Tufeyl tarafından Sultan Ebû Ya’kub Yûsuf b. Abdülmü’min’e takdim edilen İbn Rüşd, Halife tarafından büyük takdir görmüş ve İşbîliye kadılığına tayin edilmiştir. Daha sonra hükümdarın isteği üzerine Aristo’nun eserlerini şerhetmiş ve 1171 yılda Kurtuba başkadısı olmuştur. 1184 yılına gelindiğinde tahta geçen yeni sultan Ebû Yûsuf Ya’kub el-Mansur da başlangıçta babası gibi İbn Rüşd’e saygıda kusur etmemiş ve O’nun sarayında özel hekimi olarak

⁴⁰¹ 11 Aralık 1475’te Floransa’da doğan Leo, 21 Şubat 1513’te ölen Papa II. Julius’un yerine Şubat 1513’te Papa olarak seçilmiştir. Detaylı Bilgi için Bakınız: (Klemens Löffler, “Pope Leo X”, **Catholic Encyclopedia**, Volume 9, (Ed. Charles George Herbermann), Robert Appleton Company, New York 1910)

⁴⁰² Masonen, ss. 168-175; Charles Raymond Beazley, “Leo Johannes”, **Encyclopaedia Britannica**, Cilt: 16, 11th. Ed., Horace Everett Hooper Publisher, U.S. 1910-1911, s. 441

⁴⁰³ Hüseyin Çaldak, “İbn Rüşd’e Göre Akıl Kıyas”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:5, 2015, s.101,102

çalışmasını istemiştir. Ancak daha sonra Ebû Yûsuf, 1195 yılında Kasitlya kralı VIII. Alfonso ile savaşmak için geldiği Kurtuba'da çoğunluğu fukahadan oluşan bir grup tarafından İbn Rüşd aleyhtarlığı ile karşılaşmıştır. Fukahanın tesirinde kalan ve savaş ortamında herhangi bir fitneye mahal vermek istemeyen Hükümdar, İbn Rüşd'ü Kurtuba'ya 73 km gibi bir mesafede bulunan eski bir Yahudi yerleşim yeri olan Elîsâne'de mecburi ikâmete tabi tutmuştur. Ancak çok geçmeden İşbîliye halkının ısrarlı talepleri üzerine mecburi ikamet kararı kaldırılmış ve kendisine iade-i itibar edilerek hükümdar tarafından Merakeş'e davet edilmişse de İbn Rüşd 1198 yılında vefat etmiştir. İlk olarak Muvahhidler Devletinin kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî'nin kurduğu medreselerle ilgili Fas'a giden ve orada Astronomi üzerine çalışmalar yapan İbn Rüşd'ün⁴⁰⁴ de Karaviyyin Camii ile irtibatının olmaması pek muhtemel görünmemektedir.

Tazi de bu husus ile ilgili olarak El-A'lam'ın sahibi el-Marakeşi'den aktarmaktadır ki: *“İmam İbni Rüşd'ün Marakeş'e çağırılması onun Muvahhidin'in inşa ettiği medreseleri düzenleme konusunda yardımını almak içindi.”* Mağripliler Endülüs'ten sanatkârları çağırıp binayı düzenlemelerinden yardım isterken âlimleri *Medreselerin gidişatını düzenlemek için çağırmamaları düşünülebilir mi? Fasin sahip olduğu bu ilim merkezinin Magrip İmparatorluğu'nun her tarafında Sahra'nın derinliklerinde Sudan'da eski Gana'da şimdiki Gine ya da Mali'de ve Tinbokto'da yayılan değişik medreselerde derin izler bırakmıştır. Aynı şekilde Sicilmase'deki medreselerde de iz bırakmıştır. Cezule, Dar'a, Ağmat, Marakeş, Sebte, Sela, Tanca ve Tadile şehirleri de bunlara ilave edilebilecek yerlerdir. Karaviyyin Medresesi'ne ek olarak sayılabilecek medreseler arasında Fas'ın değişik yerlerinde yayılmış olan bu mescidleri de saymamız gerektiğini düşünmekteyiz ki bunların sayısı 800'ü bulmuştur.”*⁴⁰⁵

2.4.10.8. Papa II. Sylvester/ Aurillac Gerbert (930-1003)

Günümüzde imkân sahibi ailelerin çocuklarını Avrupa'ya gönderdikleri gibi Avrupalılar da uzun zaman önce, Arap-Müslüman medeniyetinin altın günlerinde,

⁴⁰⁴H. Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 288-292

⁴⁰⁵Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, s.124

eğitimlerini sürdürmek, pekiştirmek ve bilgilerini derinleştirmek için İslâm topraklarına ve özellikle Endülüs'e seyahat ediyorlardı.⁴⁰⁶ Mağrib tarihi sıkı bir şekilde Endülüs ile bağlantılı olduğuna göre Kurtuba'ya veya onun idaresindeki şehirlere yönelen öğrenciler denizi geçip kendilerini Fas veya Karaviyyin Camiinde bulmakta sıkıntı çekmiyorlardı.⁴⁰⁷

Tarih, Arap-Müslüman bilgisinden doğrudan yararlanma ayrıcalığına sahip olan Avrupalıların uzun listesini koruyamadıysa da bazı istisna isimler elimize ulaştı. İşte bu müstesna isimlerden biri de Gerbert Aurillac'tır.⁴⁰⁸

Gerbert, mağribe ya da daha doğru deyişle Fez şehrine gelmiş ve burada Karaviyyin Camii'nde dersler almıştır. Bu sırada Avrupa orta çağlarında idi. Ancak o, papalık mevkiini işgal edip II. Sylvester ismini aldığı için takibata maruz kalmış ve bunun da ciddi etkileri olmuştur. Çünkü bulunduğu konumdan dolayı herhangi bir dedikodu veya eleştiriyi kaldırmayan hassasiyetler devreye giriyordu.⁴⁰⁹

II. Sylvester'in Karaviyyin de okuduğu söylentisi Mağribli ilim adamlarının kendi üniversitelerini desteklemek ve büyüklüğünü göstermek için ortaya attıkları bir söylenti değildir. Aksine Arap İslâm araştırmalarında önemli yeri olan uzmanlaşmış Hristiyan müsteşriklerin söyledikleridir bunlar. Örneğin Christian Pfister Gerbert Aurillac'tan ve O'nun İslâm Dünyası ve Endülüs'teki çeşitli maceralarından bahseder.⁴¹⁰ Aynı şekilde Emile Amann ve Auguste Dumas da El-Endülüste Gerbert Aurillac'ın öğrencilik hayatından söz ederken aynı noktaya değinirler.⁴¹¹

El-Karaviyyin Camii (Jouse Ponteleimon Krestovitich) araştırmaları kapsamında Mısır Hilal dergisinde yayınlanmış "Dünyadaki en eski ilmi külliye veya medrese" başlıklı bir makalede de şu ifadeler vardır:

"Dünyada kurulan ilk medrese veya külliye sanıldığı gibi Avrupa'da değil Afrika'dadır. Daha önce Mağrib'in başkenti olan Fez şehrinde. Çünkü tarihi delillerle sabit olmuştur ki bu medrese Kayravan Külliyesi olarak bilinirdi. Ve miladi

⁴⁰⁶Sigrid Hunke, **Le Soleil D'Allah Brille sur l'Occident**, Traduction: Française Solange et Georges De Lalène, Albin Michel, (Ed. Albin Michel), Espaces Libres, Stuttgart1997, s.50

⁴⁰⁷Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, ss.115,117

⁴⁰⁸Hunke, s.50

⁴⁰⁹Tâzî, s.116

⁴¹⁰Christian Pfister, **Etudes sur le règne de Robert le Pieux, 996-1031(1885)**, Publier Slatkine Reprints, Genève 1974, s. 271

⁴¹¹Émile Amann et Auguste Dumas, "L'Egliseaupouvoirdeslaïques (888- 1057)", **l'Histoire de l'Eglise depuis ses origines jusqu'à nos jours**, Tome VII, (Publiéesous la directiond' Augustin Fliche et Victor Martin), Publie Bloud&Gay, Paris 1940, s.151

9. yüzyılda kurulmuştur. Kayravan külliyesine geniş Arap memleketlerinden gelen talebelere ilaveten İngiltere ve Avrupa'nın her tarafından talebeler geliyorlar ve ileri derecede Arapça ilimleri alıyorlardı. Bu külliyyede ilim öğrenen Avrupalılar arasında Gerbert, yani II. Papa Sylvester de vardır. Ki Gerbert Arap sayı sistemini -şimdi alışılmış olan sayı sistemi- adı geçen külliyyede iyice öğrendikten sonra Avrupa'ya getiren ilk kişidir.”⁴¹²

Gerbert'i inceleyen Avrupalılar onun Endülüs'te 967 ve 970 yılları arasında öğrenci olarak bir zaman geçirdiğini ittifakla söylerler. Ancak onun Fez şehrine gitmesini ve Arap âlimlerden ders almış olması ihtimalini uzak görürler. Gerekçe olarak ise Kurtuba varken Fez şehrine gitmeyeceğini Arapça bilmediği içinde Arap âlimlerden ders alamayacağını ileri sürmekte. Böylece bu araştırmacılara göre bu saiklerden dolayı Gerbert İslâm Medeniyetinden dahi etkilenmemiştir.

Gerçek şudur ki Gerbert'in hayatı birçok gizlilikle doludur. Ancak dönemden döneme gelişen ve devam eden araştırmalar sayesinde yavaş yavaş bu gizlilik gittikçe açılmaktadır.

O dönemde Fas ve Endülüs arasında pek bir fark da görülmemektedir. Gerbert'in ilim öğrenmedeki ısrarcılığı onun hakkında Fez'e gitmiş olma olasılığı sonucuna ulaştıran bir husustur. Charles Seignobos “uygarlık tarihi” kitabında İtalyan halkının Cezayir'deki Bicâye şehrine geldiklerini ve oradaki fabrikalarda mum yapmayı öğrendiklerini, oradan da kendi ülkelerine daha sonra da Avrupa'ya bu sanatı taşıdıklarını anlatmaktadır. Ki Fransızca mumun adı hâlâ bougie diye geçer. Bu da kendi dillerindeki Bicâye kelimesinin telaffuzundan gelmiş bir isimdir. Yine 1175 doğumlu İtalyan matematikçi ve mühendis Yunarvivotchi matematik ilimlerinden Cebir ve karşılaştırma ilmini Bicâye'de öğrenmiştir ve bu ilmi Avrupa'ya taşımıştır. Bicâye'yi örnek vermemizin nedeni ise Bicâye hakkında söylenenler Kayravan hakkında da söylenmiştir. Bundan dolayı kesin olarak

⁴¹²Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, s.115; Mohammed Lebbar, **La ville de Fès et Sylvestre II**, http://wissensraum-mittelmeer.org/wp-content/uploads/2017/03/Lebbar_-_Sylvestre_II.pdf, (30.07.2022); Astronomik aletler yapan ve batıya abaküsü yeniden sokan bir bilgin ve bilim adamı olan Aurillac'tan Gerbert, 999'da Papa II. Sylvester oldu. (Morris Bishop, **The Middle Ages**, Mariner Books, Boston-New York 2001, s. 47); James Countryman, “Sylvester II. Pope”, **The Rise of The Medieval World 500-1300: A Biographical Dictionary**, (Ed. Jana K. Schulman), Greenwood Press, London 2002, s.410); (Toby E. Huff, **The Rise of Early Modern Science: Islam, China and the West**, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 50); (Harriet Pratt Latin, “Sylvester II”. **Encyclopedia Britannica**, 8 May. 2022, <https://www.britannica.com/biography/Sylvestre-II>. (30.07.2022)

bilmekteyiz ki Mağrib diyarı, Müslümanların ve Avrupalı talebelerin yöneldikleri bir yer olmuştur.

Gerbert'in Arap hocalarla nasıl anlaştığı? Arapça problemine gelince öyle sanıyoruz ki bu, asla konu edilecek bir problem değildir. Çünkü müsteşrik Gonzales Palencia'nın Endülüs'teki Arap günleri hakkında yazdıkları Hristiyanların Arapça bildiklerini bizlere göstermektedir. "Kurtuba kâhini Alvaro'nun şikâyetleri bu çağda Arapçanın Hristiyanlar arasındaki hâkimiyetinin delilidir. Alvaro şöyle der: "Dindaşlarım sadece Arapça hikâye ve şiirlerden tat almaktadırlar. İslâm Felsefesi ve Tevhid kitaplarını, karşı cevap hazırlamak için değil fasih Arapçanın üslubunu öğrenmek için okumaktadırlar. Din adamlarından başka Latince kitapları Mütalaa eden var mı? Yazıklar olsun! Hristiyan gençlerin zeki olanları sadece Arap dili ve edebiyatını bilmektedirler. Onların kitaplarını özenle okumakta ve o kitapları toplamak için mallarını harcamakta, beğenilerini açıkça ifade etmektedirler. Her isteyen kitaplarındaki ifadelerle onlara hitap ettiğiniz de alaylı bir şekilde şöyle cevap verirler: "Onda anılmaya değer pek bir şey yoktur." Ne acı! Hristiyanlar her şeylerini unuttular. Dillerini bile binde bir kişide bile Latince bir mektup yazabileni göremezsiniz. Oysa Arapça hem de fasih Arapçayı konuşanların sayısı bile tespit edilemeyecek kadar fazladır. Hatta Arapça sanat eseri olabilecek güzel şiirler yazan ciddi bir sayı vardır."

Bu şikâyetle bir abartı olsa bile her halükârda Arapçanın Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki durumunu ortaya koymaktadır. Hal böyleyken Gerbert nasıl Arapça öğrenmeyi düşünmesin. Ya da en azından kendisine yol gösterecek bir tercüman edinmesin? Ayrıca ders verme işini üstlenen Arap öğretmenler de ders alıp bilgilerini artırmak isteyen öğrencilerinin, dillerini bilmekteydiler. Nitekim Endülüs ve Kurtubada da ders veren âlimlerin Arap, ders alan öğrencilerinde ayrı ayrı milletlerden olduğu düşünülürse Fez şehri ve Karaviyyin de aynı durumdadır. Yani Endülüs'te ders alabilen biri pekâlâ Karaviyyinden de alabilir. Bütün bunlara ek olarak II. Silvester'in Fas'a geldiğini söyleyenler ve onun Arapça rakamları naklettiğinden bahsedenler, Roma hukukunun gelişmesine katkılarından ve onun müsteşrik oryantalizm hareketini geliştirmesinden söz ederler.⁴¹³

⁴¹³ Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, ss.115,117

2.4.11. Karaviyyin Hakkında İlim Adamlarından Bazılarının Kanaatleri

Karaviyyin'deki eğitimin yüzyıllık durumu hakkında bize çok net ve ince fikirler veren üç kaynak şahsiyet vardır ki bunlardan birincisi İbn-i Meymûn, ikincisi İbnu'l-Vezzân veya Afrikalı Leon, üçüncüsünde Salim el-Kelâlî'dir. Bu üç yazarı seçmemizin nedeni ise; bu yazarların her üçünün de bizzat olayları gözleriyle görmüş ve içinde yaşamış olmalarıdır. Çünkü bu üç isimde bu üniversitenin öğrencileri idiler.

Bunların yanı sıra başkent Fez'i eğitim, diploması veya misyonerlik gibi görevlerle ziyaret eden Hristiyan Avrupalı bilginlerin anlattıklarını da göz ardı etmeyeceğiz. Mesela Piskopos Andrey, Cleynaerts ve Golius bunlardan bazılarıdır. Tabii bunların anlattıklarında açıkça görünen mübalağayı da koruyarak olduğu gibi aktarmakla birlikte çalışmamızın bu kısmında Abdulhadi Tâzî'nin sözü edilen şahıslarla ilgili nakillerine yer vereceğiz.

2.4.11.1. Karaviyyin'de Öğrenim Görmüş Bazı İlim Adamları ve Karaviyyin Hakkındaki Görüşleri

2.4.11.1.1. İbn Meymun'un Görüşleri

İbn Meymun Fez'den bahsederken şöyle der: “Bu şehir ve âlimleri gibi söz ve fiilleriyle şeriatın zahirini koruyan, Mâlikî mezhebinin metinlerini, fıkıh, hadis, tefsir, nahiv, tevhit gibi dini ilimleri ve bunun yanı sıra matematik, zaman hesaplama, mantık, tıp ve diğer akli ilimleri ezberleyen kimseleri başka bir yerde görmedim. Bu âlimler bütün bu ilimlerden mutlaka hafızalarında bir metin bulundurmak durumundaydı. Çünkü herhangi bir ilmin herhangi bir konusunda ezberinde bir metin bulunmadan konuşursa sözüne itibar edilmez önem verilmezdi. Öyle ki bu metni Kur'an'dan herhangi bir ayet ezberler gibi ezberlerdi eğer bu özelliklerde değilse yani eğer meseleyi bir kitaptan okuyorsa onlar bu kimseye Verrâk⁴¹⁴ derlerdi ki bu durum çok daha ağır şekilde de ifade edilirdi. Örneğin

⁴¹⁴ “Sözlükte “yaprak, üzerine yazı yazılan ince (rakîk) deri, kâğıt” anlamlarına gelen varak kelimesinden türeyen mübalağalı isimdir. Verrâkların icra ettikleri mesleğe de virâka denir. Aynı kökten tevrik masdarı “üzerine yazı yazılacak yaprağı hazırlamak, yazmak, istinsah etmek” anlamında kullanıldığından tabakat kitaplarında İslâm'ın ilk dönemlerindeki kâtip ve müstensihlerin verrâk olarak anıldığı görülmektedir. Verrâklığı “istinsah, tashih, teclid”

metinleri ezberlemeyenler hakkında şu ifadeyi kullanırlardı: Metni ezberlemeyen hırsızdır. *من لم يحفظ النص فهو لص*

Bir başka yerde şöyle der Fas'tan çıktığım 15 Mart 1496 tarihinden bu kitabı yazdığım 1510-1511 yılına kadar⁴¹⁵ bu şehir gibi ve bu şehrin âlimleri gibisini ne Mağribin diğer şehirlerinde ne Tilimsan'da ne Bicaye'de ne Tunus'ta ne Şam bölgesi'nin tamamında ne Hicaz bölgesinde ve ne de Mısır'da bulamadım. Bu şehirlerin halklarını iyice tanıdığım ve o zamandaki ilim erbabının hallerini ve ilim ile iştigallerini bildiğim için bu kanaati taşımaktayım.

Bu mübarek şehre (Fez) geldim âlimlerinin yanına gittim medresede kendimi 7 gün kadar bir süre ile dışarıdan soyutladım. Bu esnada kış vaktinde medresede yatsıdan yatsıya ancak yemek yiyebiliyordum. Gündüz yemek yiyemiyordum çünkü çeşitli ilim dallarında birçok mecliste bulunuyorduk. Günümüze ilk olarak kendisinden fıkıh ve hadis ile ilgili sahip olduğum bilgilerin birçoğunu aldığım hocamın meclisi ile başlıyorduk. Hocamın aynı mecliste üç farklı ders halkası oluyordu önce hadisla başlıyordu. Hadisin ihtiyaç duyduğu İ'râb⁴¹⁶, fıkhi hükümler, dil özellikleri ve râvinin nesebi gibi birçok konuda nakillerde bulunduktan sonra İbn Ebû Zeyd'in⁴¹⁷ Risalesi ile ilgili bir ders başlardı. Burada da bu risaleyi şerh edenlerden nakillerde bulunurdu ve en çok nakilde bulunduğu kişi şeyh el-Cezûlî idi.⁴¹⁸ Fakat el-Cezûlî dışındakilerden de birçok nakillerde bulunurdu. Daha sonra tedvin (derleme) edilmiş kitaplardan çok fazla nakillerin bulunduğu bir meclis başlardı. Bu mecliste hocaların Tedvin edilmiş sözlerini baştan sona aktarırdı. Gün

şeklinde tanımlayan İbn Haldûn bu mesleğin umrana tâbi olduğunu, ileri medeniyet seviyesine ulaşan şehir ve bölgelerde büyük gelişme gösterdiğini söyler." (İsmail E. Erünsal, "Verrâk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt Ek-2, (gözden geçirilmiş 3. Basım), TDV İSAM, Ankara 2019, ss. 646-652)

⁴¹⁵ Sözü edilen tarihlerde yanlışlık olma ihtimali oldukça yüksektir. Nitekim İbn Meymûn Fas'a 1160 yılında göç etmiş 1165 yılında da deniz yoluyla Fas'ı terk edip Akkâ'ya ulaşır oradan Kudüs'e kadar gitmiştir. (Çağrı, "İbn Meymûn", s. 197); (Doğan, s.18)

⁴¹⁶ "Sözlükte "bir şeyin aslını ve hakikatini ortaya çıkarmak, açıklamak" anlamına gelen i'râb kelimesi terim olarak "Arap dilinin söz dizimini (nahiv/sentaks) incelemek" demektir." (Abdulhamit Bırışık, "İ'râbü'l-Kur'ân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 376-379); Ayrıca detaylı bilgi için bakınız: (Mehmet Sıdk Özalp, "Arap Dilinde İ'râb Olgusu", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 28, 2019/1, ss. 197-228)

⁴¹⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdurrahmân el-Kayrevânî en-Nefzî, 922 yılında Kayrevan'da dünyaya gelmiş Mezhep fıkıhına dair yazdığı er-Risâle (939) adlı temel metinle tanınan Mâlikî âlimi. (H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 451-453)

⁴¹⁸ Sözü edilen el-Cezûlî, Şâzeliyye-Cezûliyye tarikatının kurucusu Kuzey Afrikalı sûfî olan el-Cezûlî (Uludağ, "Cezûlî, Muhammed b. Süleyman", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss. 515-516) değil, Ebû Mûsâ İsâ b. Abdilazîz b. Yelelbaht el-Cezûlî'dir. (Günel, ss. 514-515)

doğarken başlar bazen gün ortasında yakın ayrılırdı. Bu sırada hemen diğer hocaların Meclisi'ne giderdik tefsir dersi büyük ve küçük İ'rap dersi daha sonra İbni Mâlik'in nahivdeki Elfiyye⁴¹⁹ derslerini alırdık bu şekilde hocamız öğle ezanı okununcaya kadar derse devam ederdi. Sonra oradan kalkar bir başka hocanın dersine giderdik. O'nun yanında da Nahiv konusunda iki derse katılırdık. Bu da ikindiye yakın bir vakte kadar sürerdi. Daha sonra bu dersten kalkar ilim talebelerinin, ihtiyaç duyduğu kitapları mütalaa ettiği kütüphaneye giderdik. Herkes arzu ettiği herhangi bir kitabı mütalaa ederdi. Kütüphanede ilim talebelerinin mütalaaası için vakfedilmiş kitaplar bulunurdu. Kitapların başında bir vekil ve nâzır bulunurdu. Kitap mütalaa edenler bu nâzır'ın yanında özel bir yerde otururlar ve ihtiyaçlarını giderdikten sonra da kitabı nâzır'a teslim ederlerdi. Nâzır da bunu kütüphaneye geri iade ederdi.

Doğu memleketlerinde örneğin Şam'da, Hicaz'da ve Türk memleketlerinde gördüğüm kütüphaneler de vardı. Fakat onlar bu kütüphanelerden daha geride idiler. Çünkü o kütüphanelerin kitapları kolayca sayılabilmekteydi. Oysa Fez Kütüphanelerindeki kitaplar sayılamayacak kadar çoktu ve her ilim dalından kitap vardı.

İkinci namazından sonra medresedeki odalarımıza gider yiyeceklerimizi hazırlardık. Bazen akşam namazından sonra boş kalınca hemen bir hocamızın yanına gelir İmam Mâlik'in Muvatta'⁴²⁰ adlı kitabının dersine otururduk. Bu derste yatsı namazı vaktine kadar sürerdi.

Bundan sonra bazen mütalaa ile meşgul olurduk bazen de Matematik öğrenmeye çalışırdık Matematik ve Feraiz ilimleri ile ilgili derslerde perşembe ve cuma günleri iki ders şeklinde olurdu. Bu şekilde uyku bastırıncaya kadar

⁴¹⁹ "Bazı bilgilerin kolay öğrenilmesi ve hatırda tutulması için manzum olarak yazılan 1000 beyitlik eserlere verilen ortak ad. İslâm kültür tarihinin bazı dönemlerinde eğitim ve öğretim belli metinlerin ezberlenmesi esasına dayanıyordu. Metinlerin kolayca ezberlenmesinde şiirden de faydalanılmış ve bu maksatla birçok ilim dalında **urcûze** adıyla manzum metinler kaleme alınmıştır. Recez bahrinde birer manzum eser olan elfiyyeler de öğretimi kolaylaştırma amacına yönelik olarak yazılmıştır. Bu manzumelerin 1000'er beyitten meydana gelmesinin sebebi Araplar'ın 1000 sayısına duyduğu ilgi ile açıklanabilir. Ancak bunlar 1000 beyitle sınırlı kalmayıp bazıları biraz fazla, bazıları da biraz eksik olabilmektedir. Arap gramerinde ve diğer İslâmî ilimlerde birçok elfiyye kaleme alınmakla beraber bunların bir kısmı şöhret bulmuştur. İbn Sînâ'nın Elfiyye (Urcûze) fi't-tıbb, İbn Mu'tî ve İbn Mâlik et-Tâî'nin nahve dair meşhur elfiyyeleri bu türün belli başlı eserleridir." (Abdülbaki Turan, "Elfiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 27-28)

⁴²⁰ İmam Mâlik'in sahih rivayetleri derlediği eseri. (Kandemir, "el-Muvatta'", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, TDV İSAM, Ankara 2020, ss. 414-417)

uyumayacak şekilde devam ederdik. Gecenin sonunda da bir vakitte uyanırdık. Herkes kendi himmetine göre erken uyanmaya çalışırdı. Perşembe ve cuma günü günleri Feraiz ve Matematik meclislerinden başka üç ayrı mecliste vardı. Dileyen başka meclislere de katılırdı. İşte haftanın bütün günü hatta bütün bir kış bu şekilde geçerdi. Kış bittiğinde ise bu yoğunluk biraz azalırdı. Benim dışındakiler daha çalışkandı yanında İmam Şafii'nin rivayetiyle tecvit ile Kur'an okuduğum hocalarımdan bazıları derdi ki sizden öncekilerin çabalarına göre sizin yaptığınız pek bir şey değildir ve o kişilerden bizim aciz kalabileceğimiz şeyler aktarırdı.” Bunlar 7 yıla yakın Karaviyyin atmosferinde yaşayanların bizzat kendi sözleridir demektedir Tâzî.⁴²¹

2.4.11.1.2. İbn Vezzân (Leo Africanus)'ın Görüşleri

“Şehirde Karaviyyin adında büyük bir Camii vardı. Bu caminin içinde ve duvarları boyunca değişik ilim dallarında 4 tane ilim kürsüsü bulunmaktaydı. Bu kürsülerin başında da halkın ve öğrencilerin din ve hukuk gibi konularda kültür seviyesini arttırmak için çalışan Fıkıhçılar bulunmaktaydı. Bu kürsüler de dersler sabah namazından hemen sonra başlar gün doğumundan 1 saat sonra biterdi. Bazı derslerde bunlardan hemen sonra başlardı. Ayrıca bu dersleri veren müderrisin kendisine verilen konuda tam bilgili olması gerekirdi.

Fazla sıcak ya da fazla soğuk olmayan yani mutedil hava şartlarında ders zamanı programı bu şekilde başlardı. Fakat sıcak mevsimlerde ise -ki sıcaklar çok şiddetli idi- ilim meclisleri Afrikalı Leo'nun dediğine göre gece meclislerine dönüşürdü. Akşam başlar ve gece saatleri boyunca hatta gece yarısına kadar devam ederdi. Şunu da söylemek gerekir ki gece derslerini veren kişiler özellikle gündüz çalışırken yorulan kişilerken aynı şekilde bu derslere katılanlar da gündüzki meşguliyetlerinden dolayı gündüz derslerine katılamayanlardı.

Gece ya da gündüz fark etmez çalışanlara ihtiyaçlarını karşılamak için rahat bir ortam tesis edilirdi. Bu doğrultuda devlet, çalışanları kendileri için gerekli olan yazma eserler, kitaplar ve geceleri ders verdikleri zaman gece boyunca aydınlatmalarını sağlayacak malzeme ile destekliyordu. Ayrıca bu Medrese'nin baş

⁴²¹ Tâzî, Tarihi'l-MağribII, s. 325

müderri (rektörü) başta durumu zayıf olan talebeler olmak üzere öğrencilere verilmek üzere bazı kaynaklar ayırmıştı. Bu kaynaklardan bir kısmı nakden veriliyorken bazılarına da bayramlar vb. günlerde gıda maddesi olarak -aynı yardım- veriliyordu. Ayrıca Medrese'nin baş müderri caminin ve şehrin muhtelif yerlerinde açılmış olan şubelerinin bütçelerine destek olmak için de belli bir miktar para ayırmıştı. Fez'de 200 medreseye ilaveten 11 tane de yatılı medrese vardı ki buralarda değişik memleketlerden gelen talebeler kalırdı. Karaviyyin Üniversitesine bağlı bu şubeler şehrin en sağlam ve en güzel yapıları olarak kabul edilirdi.

İbn Vezzân şöyle der: Bu Medreselerin her birinde değişik ders dallarında birkaç müderri bulunurdu. Bunların bir kısmı gündüz bir kısmı da gece ders vermeyi tercih ederdi. Fakat netice itibarıyla tüm müderri oldukça dolgun maaşlar alırlardı. Hatta Sultan'a bu Medreseler'in maliyeti için harcanan miktarın çok yüksek olduğu söylenince Sultan bunun güzel olduğunu pahalı olmasının bir zararı olmadığı karşılığını vermiştir.

Savaş dönemlerinde Karaviyyin Camii ve Medreselerinin bütçesi tükenmesine rağmen -zira devlet bu camiden ve medreselerden borç almaktaydı- müderri maaşlarını korumuşlardır. Ayrıca şehir sakinleri de Camii bütçesinin savaştan etkilenmesi dolayısıyla öğrencileri sahiplenip barındırmışlardır.

Karaviyyin Camii şehrin merkezi olduğundan şunu söyleyebiliriz; en prestijli evler ve en önemli iş yerleri bu Caminin etrafında idi. Bir tarafta 30 tane kitapçı dükkânı öbür tarafta 80 kadar işyeri bulunurdu.

İbn Vezzân yazının sonunda şöyle der; yetiştiğim ve eğitim gördüğüm bu şehir, içinde barındırdığı yüksek liyakat ve bilginin zirvesine ulaşmış seçme âlimler, Afrika'nın tamamında bulunanın bir özetidir.

Böylece İbn Vezzân öğrenci ve yazar olarak yaşadığı Fez şehrinin düşünce hayatından bahsetmiştir. O'nun bu anlattıkları Merînîler'in son dönemine kadar şehrin koruduğu güzel özellikleri hakkında fikir veren bir anlatımdır.⁴²²

⁴²² Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.335

2.4.11.1.3. El-Kelâfî ve Hatıraları

Ebu Salim el-Kelâfî'nin Risalesi, Mansur Sa'dî⁴²³ döneminde Karaviyyinde eğitimi anlatan en ayrıntılı Risale olarak kabul edilir. Bu eser Karaviyyin'e yeni kayıt olacak öğrencinin belirlenen burstan faydalanabilmesi için gerekli kültür düzeyine sahip olması gerektiğini ince bir şekilde anlatır. Tıpkıbasım olan bir nüshasında İbn-i Meymûn da aynı şeyleri zikretmiştir. Karaviyyin medreselerinde kısa sayılmayacak bir süreyi öğrenci olarak geçiren el Kelâfî şöyle der:

“Fez şehrine okumak ve eğitimi tamamlamak için Şubat/Mart 1586'da geldim. Misbahiye mahallesi'nde bir eve yerleştim. Bu sırada ergenlik çağlarındaydım ve Fezhocalarından bir kısmına yetişmişim. Kur'an'ı, İbn-i Malik in Elfiyyesini ve başlangıçta okuduğum birkaç eseri ezberlemiştim. Bunların yanı sıra İbn Ebû Zeyd'in risalesini de ezberlemiştim.

Kendisine yetiştiğim hocalarımdan biri muhakkiklerin reisi ve son musanniflerden akli usul metodunu takip eden fıkıhçı Sidi⁴²⁴ Ebu'l Abbas Ahmed bin Ali El-Mansur idi. Bu zat bu yılın kışında el-Ahbâs adlı eserini ders olarak okuttu. Karaviyyin Camiinin karakın kapısının karşısındaki iç kapının solunda duran kürsüde tefsir okuturdu. Adetlerinden biri de şuydu yaptığı nakilleri tahkik eder manalarının tetkiki ile meşgul olurdu. Perşembe ve cuma günleri sabahında Tevhid konusundaki İbn'ul-Zekri'nin kasidesini yine Karaviyyin Camiinin Hufat kapısının sağ iç tarafındaki kürsünün üzerinde okurdu. Bu günlerde adı geçen meclisine devam eden

⁴²³ Fas'ta 1511-1659 yılları arasında hüküm süren Sa'dîler, kendilerini şerif olarak kabul etmelerine ve kendilerini Sa'dî olarak tanımlamamalarına rağmen Hz. Muhammed (a.s.m.)'in süt annesi Halime es-Sa'diye'nin mensup olduğu Benî Sa'd kabilesinden olduklarına dair iddialar dolayısıyla olsa gerek ki tarihe Sa'dîler olarak geçmişlerdir. (Zehra Gözütok Tamdoğan, “Mağrib'in Sa'dî Sultanı Ahmed el-Mansûr Dönemi Mevlid-i Nebî Merasimleri”, **İSTEM**, Cilt: 17, Sayı: 34, 2019, s. 465); (Ceran, “Sa'dîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 35, TDV İSAM, İstanbul 2008, ss. 407-410); 1549 yılında Fas'ta doğan Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Mansûr-Billâh b. Muhammed el-Mehdî es-Sa'dî, hânedanın ikinci sultanı olan babası Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî'den sonra 1578'te Sa'dîler Sultanı olmuştur. Tahtı ele geçirmek isteyen yeğeni Muhammed el-Mütevekkil ve O'nun destekçileri olan Portekizlilere karşı kendisine yardım eden Türk kuvvetleri ile birlikte Vâdilmehâzin savaşını kazanmıştır. Ahmed el-Mansûr Vâdilmehâzin savaşındaki galibiyetinden sonra Osmanlı Sultanı III. Murad ve diğer islam ülkelerine beşaretnameler göndermiştir. Bunun üzerine hem savaşta galibiyeti hemde sultanlığını tebrik maksadıyla diğer hükümdarlardan hediyelerle birlikte tebrikler almıştır. Ancak Mansûr III. Murad'ın gönderdiği hediyeleri az bulunca Sa'dîler ve Osmanlılar'ın arası bozulmaya başladı. Bozulan ilişkiler sonrası Sultan Murad Sa'dîler üzerine bir ordu göndermeye karar verince bunu haber alan Mansûr, kumandanını ve kâtibini değerli hediyelerle sultan Murad'a gönderip özür dilemiştir. (Hulusi Yavuz, “Ahmed el-Mansûr”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, TDV İSAM, İstanbul 1989, ss. 98-100)

⁴²⁴ Efendim anlamında arapça kökenli bir sözcük.

bir grup talebe vardı ve hocalarımız Sidi Yusuf, Sidi el-Kâsri, Sidi Hasan ez-Zeyyati fakih Sidi Yusuf er-Rifi, Sidi Abdurrahman Arap da bu talebelerdendi. Akşam ile yatsı arasında adı geçen camide kitapçılara yakın olan kürsüden Sahih-i Müslim okuturdu. Öğleden sonra adı geçen caminin Cenaze Mescidi kısmının iç tarafının solunda duran yerde ders verirdi. O günlerde hocamız Sidi Muhammed Şerif et-Tilimsani'nin ve Abu Zeyd'in Risalesinin okutulduğu meclise devam etmekteydi. Bu kürsü Husa kapısının Ardında bulunuyordu ve ders her gün sabah namazından sonra olurdu. O zamanlarda bu meclise devam eden talebelerden bazıları şunlardı: Nahivci, Aruzcu ve Edebiyatçı Ebu Ali Sidi Hasan bin Mehdi ez-Zeyyati, kardeşimiz ebul-Haccac, Sidi Yusuf bin Muhammed Şerif el-Vezrali, Fıkıhçı Ebu Abdullah, Sidi el-Bativi, Maşan eş-Şefşavani ve Attarin medrsesine yerleşen Ebu Abdullah Sidi Muhammed Şerif al-Kasri.”

Sidi Ahmed bu risalelerini bitirince aşağı iner ve Şeyh Senûsî'nin Suğra'sını okurdu. Öğrencilerden bir kısmı gider bir kısmı da meclise devam ederdi. Bu meclise fıkıhçı Ebu hafs Sidi Ömer Bin Abdülaziz el-Hattap da gelirdi. Bazı zamanlarda el-Mikvedi'nin yanında İbn-i Malik'in Elfiyesini de okurdu. Bazı zamanlarda da şeyh Senûsî'nin Kübra'sını okurdu. Bütün bunları öğrencilerin ihtiyaçlarının farklılığına göre yapardı. Adı geçen müderris (Ebu'l Abbas Sidi Ahmed bin Ali El-Mansur) Ahbas isimli eserini bitirdikten sonra fazladan bu dersleri okurdu.

Dersine katıldığım hocalardan biri de Hafız Sidi Ahmet Bin Ali ez-Zemmuri idi. Bu zat zamanının en fasih fakihlerinden ve en çok metin ezberleyenlerindendi. Endülüs Camii'nde okuttuğu bir tefsiri vardı burada tefsirini bitireceği zaman Sultan'dan bu derse katılmasını istedi.

Karaviyyin Camiinde minarenin arka tarafında bir siyer kürsüsü vardı. Bu kürsüyü öğrencisi ve hocamız olan Sidi Ali Selasiye bırakmıştı. Aynı şekilde elinde Attarin medresesinde ikinci namazından sonra ders verdiği bir kürsüsü de vardı bu kürsüde ders verir bu derse seçkin talebelerden bir grup katılırdı.

Derslerine katıldığım hocalarımdan bir diğeri de fıkıhçı Allame Kadı Ebu Muhammed Sidi Abdülvahid el-Kadı idi. Bu zat ilim ve siyasette “es-Sebk” السبق (Otorite bir şahsiyet) olarak kabul görmüştür. Kış mevsiminde İbn Hayyun tarafına çıkan kapının dış sağ tarafında bulunan kürsüde tefsir okuturdu. Tefsir den da Ataullah'ın hikem kitabını ve bazı risaleleri de okuturdu. Bu meclise talebelerin ve

fakihlerin özel olanları gelirdi. Tefsirini nükteler ve İbn Arefe'nin araştırmalarından faydalı ilginç bilgilerle süslerdi. Öğlen namazından sonra Misbahiye medresesinde Şeyh Halil'in muhtasar kitabını ikinci namazı vaktine kadar ders verirdi. Muhtasarı okutması yıl boyunca devam etmiştir. Ömrünün son demlerinde ise Muhtasardan sonra İbn'i-Hişam'ın Muğni adlı eserini okuturdu.

Ebu Muhammed Sidi Abdülvahid el-Kadı öğrencileri çok sever ilmi ve maddi varlığıyla onlara faydalı olmaya çalışırdı. Bazen öğrencileriyle hikâyeler ve uygun eğlenceli fıkralarla şakalaşırdı. Kışın başında onlara bazı örülmüş giyecekler alır dağıtırdı. Bir gün ilim meclisinde iken cezayı hak eden bir kişi onun yanına mahkemeye getirildi. Öğrencilerin kulağına gizlice şöyle dedi: -Onun için şefaati olun şefaatinizi kabul edeyim.

Ebu Muhammed Sidi Abdülvahid el-Kadı'nın Karaviyyin Camii'ndeki Müdevven ve Muhtasar derslerini Ali Bin İmran gibi öğrenci grupları ile beraber aralarında hocamız Ebu Zeyd Abdurrahman Bin Ahmed Bin Osman el-Miknasî gibi bir grup müderris de takip ediyordu. Yine bu derslere devam edenler arasında beraberinde açıklama için defterler getiren ve bazen ihtiyaç duyduğu takdirde bunları kaleme alan Fakihe hocamız Sidi Muhammed Maşşan eş-Şeşşavani de bulunuyordu. Bütün bu talebeler yaşça bizden büyük idi. Yaşça akranımız olanlar ise neredeyse medresenin kubbesini dolduracak kadar çoktu.

Yaz aylarında İbn Hâcib'in Muhtasarını tefsir kürsüsünün bulunduğu yerde okuturdu. Bu sırada yanında hocanın Tavdih adlı eserini de bulundururdu. Öğrencilere Senûsî'nin Kübra'sını okutmak için Karaviyyin Camiinin kapısının arka taraflarında bir meclis kurardı. Bu meclise Fas ehlinden itibarlı bazı öğrenciler gelirdi. Tavdih'in bazı bölümlerini ezberlemişti. Çarşamba günleri Sultanın divanına katıldığı için genellikle ders vermezdi. İş bitince ise hemen Medrese'nin kapısına döner atından inip hemen ders okutmaya başlardı.

Yetiştigim Fas hocalarından biri de mağrib müftüsü İmam Sidi Yahya bin Muhammed es-Serrac idi. Karaviyyin'in ekmek kapısının sağ tarafında bulunan kürsüde tefsir okuturdu. Şeyh Halil'in muhtasarını okuttuğu maksure kapısının yakınındaki meclisine talebelerin ve fakihlerin belli başlı önde gelenleri gelirdi. Bunların arasında Behram el-Kebîr de bulunmaktaydı. Bu muhtasarı ders vermesi daima sabahları olur kışın da tefsirden sonra bu dersi okurdu. Meclisi'nde boş ve

yanlış konuşanlara çokça bağırırdı. Dersten sonra Attarin medresesine yürüyerek gider orada el-müdevven dersini kubbenin iç tarafının karşısındaki kürsüde okuturdu. Bu dersi bitirince de Maksuraya döner sonra Hulefaviyyin medresesine gider orada da el-müdevven kitabını okuturdu. Şeyh Halil'in muhtasar'ını ve diğer kayıtlarını ezberinde bulundururdu. Yanında çeşitli Müdevven meselelerini ve en-Nihaye'nin furu'u'nu da bulundururdu.

Bu metinlerin büyük kısmını buraya aldık çünkü Karaviyyindeki ve Karaviyyin'e bağlı diğer medreselerdeki değişik mevsimlerde sabahın ilk saatlerinden gecenin geç saatlerine kadar süren bu hareketliliği ve düşünce hayatını iyi anlatan bir fotoğraf elde edelim istedik. Böylece değişik aşamalarla ilgili nakiller arasında karşılaştırma yapabileceğiz.”⁴²⁵

2.4.11.2. Üç Avrupa Bilgininin Anlattıklarına Göre Karaviyyin Camii ve Âlimleri

2.4.11.2.1. Piskopos Andrey ve Münazaraları

Öyle görünüyor ki Ibnul- Vezzan'ın Hristiyan olması bazı Hristiyan din adamlarının Kuzey Afrika ülkelerine misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde yönelmelerine sebep olmuştur.

Sultan Ebu'l Abbas bunlardan biri olan piskopos Andrey'i âlimlere yönlendirmiştir. Karaviyyin âlimleri de onu Ebu'l Abbas ve veziri İbrahim'in huzurunda aralarına kabul etmişlerdir.

Karaviyyin âlimleri Andrey'e elinde davasını destekleyecek delilinin olup olmadığını sordular. Oda davasının doğruluğunu anlatmaya başladı. Sonra karşısındakileri küçümsemeye hafife almaya başladı. Daha sonra ölüleri mezardan diriltmek, âmâ olanın gözünü açmak veya vahşi aslanlardan evcil uysal kuzular ortaya çıkarmak gibi harikulade bazı işleri yapabileceğini öne sürmeye başladı.

Şüphe yok ki Karaviyyin âlimleri bu saçmalıkları kabul etmedikleri gibi O'nun söyledikleriyle alay ettiler ve sultana bunu ülkeden uzaklaştırmasını tavsiye ettiler ki halk bunun kötülüklerinden uzak kalsın diye. Bunun üzerine Sultan vezirine

⁴²⁵Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.345

onun ülkeden çıkarılmasını emretti ancak piskopos orada kalma konusunda ısrar etti ve sultan'ın gözlerine mil çekebileceğini eğer gözlerini tekrar açamayacak olursa verilecek cezaya müstahak olacağını söyledi. Piskopos şöyle dedi: -Kızgın bir ateş yakın Karaviyyin âlimlerinden bir Âlim ve Yahudilerin Ahbârından da biri gelsin. Ben ve o ikisi beraber ateşe girelim sonra söz ateşin olur kurtulan haklı olmuş olur. Bu arada âlimlerin tutumu dinlerinin kendilerinden istediği doğrultuda idi. Tehlikenin peşinden gidecek değillerdi. Yahudi ahbârı ve Karaviyyin fukahası piskoposla alay ettiler ve ona aldırmadılar. Öyle görünüyor ki bu piskoposu bir nöbet tutmuştu caddeye çıktı ve İslâm'ı ve âlimleri kötülemeye başladı ve kendisini ateşe atacağını söyledi. Sultan onu uyardı ancak fayda vermedi. Sonraki 3 gün piskopos göklere bakarak yürüyor insanlarla çok az konuşuyor çok az yemek yiyordu. Söz verilen gün geldiğinde cuma namazından sonra 9 Şubat 1532 yılında Havme Mevlay Abdullah'ın kapısının yakınındaki depo binasının önünde şöyle diyerek ateşe girdi: - Ben ateşe sağlam gireceğim sağlam çıkacağım. Ama bu arada o âlimleri münazarada haksız çıkarma emellerini gerçekleştiremeden odun yığınlarının arasında kayboldu.⁴²⁶

2.4.11.2.2. Cleynaerts ve Mektupları

Keşiş Nicolas Cleynaerts Fas'a Arapça bilgisini Fas'taki üniversite âlimleri yanında iyileştirmek için gelmişti. Nitekim daha önce Belçika'nın Flaman bölgesindeki Louvain Üniversitesi'nde ders görmüştü. Önceden izin alarak Fez'e gelmiş olan Cleynaerts 8 Mayıs 1540 tarihinden itibaren bazı arkadaşlarına mektuplar yazmıştır. Bu izninden dolayı Sultan tarafından kabul görmüş olan Cleynaerts mektuplarında Fez âlimlerinin yanında Arapça bilgisini ilerletmeyi amaçladığını itiraf etmektedir.

Cleynaerts bu âlimlerin medreselerinde Arapça dil kurallarına çok fazla önem verdiklerini ve dildeki yanlışların istiğfarı gerektirecek günahlardan kabul edildiğini söyler. Eski Fez şehrinde medrese sayılabilecek 400 kadar Cami olduğunu söyler ve Fez kadar Kur'an'a önem verilen başka bir yer olmadığını da belirtir. Buradaki gelenek Kur'an'ın ezberden okunmasıdır. Daha sonra Nahiv bilgilerini İbn

⁴²⁶Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.360

Malik'in Elfiyyesinden alırlar. Bu arada Şevahit dediğimiz delillerin de iyice anlaşılması gerekmektedir ki bu delillerin bazıısı ayetler bazıısı da şiir beyitleridir. Bu bi zatihi yüksek dereceli bir edebiyat dersidir. Cleynaerts 9 Mart 1541 tarihli bir mektubunda ise Fas'taki ilmi bir şahsiyetten bahseder ki bu şahsiyet bilgi ve malumat yönünden yüksek derecelere ulaşmıştır.

İbn Vezzân Karaviyyin Camii civarında 30 kadar kitapçı dükkânından bahsederken Nicolas Cleynaerts yazma eserler için haftalık olarak kurulan bir açık artırma pazarından bahseder. Bu pazarda fakihler ve kitaplara önem veren düşünce adamları toplanır. Bu çarşıya Hristiyan ve Yahudilerin girmesi yasaktır çünkü Faslılar yazma eserlerine sahip çıkma da çok hassas ve oldukça düzenliydiler. Ancak Faslıların bu kadar çok düzenli olmaları âlimleri sayesinde olmuştur. Bu toplumsal düzenden dolayı Fas'ta mahkemelerin işsiz kaldığı hatta bir avukatı cezalandırmak İsterseniz onu Fas'a gönderin denilirdi. Çünkü orada husumet olmadığı için Avukat işsiz kalacaktır.

Âlimlerin, yanlarında mertebelerine göre küçük, büyük ya da orta büyüklükte bir grup olmadan yolda yürüdükleri pek görülmez. Bu âlimler ile beraber çok sayıda öğrenci ve hizmetçi bulunurdu.

Fez'de bulunduğu süre içerisinde Cleynaerts öyle görünüyor ki Kur'an'ı tercüme etmeye karar vermişti. Ve yine bazı Portekizlilerin bu eğitimini tamamlaması için kendisine yardım ettiği de anlaşılmaktadır. Kendisi de Latince ve Portekizce dersleri vermekteydi. Mektuplarından anlaşıldığına göre Yahudiler Fas'ta Nahiv ve İslâmi ilimler öğrenmeye önem verirlerdi. Hocalarından birinin Yahudi olması dolayısıyla bu kanaate varmıştı. Bu Yahudi Hoca kendisine Latince dersleri karşılığında Arapça ders vermekteydi.

Son olarak Cleynaerts Fas'ta Arapçayı çok ilerlettiğini ve kendisini oradaki hocaların yanında ders verebilecek kapasitede gördüğünü ifade etmektedir.⁴²⁷

2.4.11.2.3. Golius ve Misyonu

Hollandalı bilgin Yakup Golius 1622 yılında Mağribe Atlas okyanusuna bir liman kazandırmak için diplomatik bir Hollanda heyeti ile beraber gelmiştir. Golius;

⁴²⁷Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.370

mühendis, matematikçi ve aynı zamanda bir müsteşrik oryantalist idi. Mağribte iki yıl kalan Golius bu süreyi Arapçadaki bilgilerini iyileştirmek ve arttırmak için güzel bir fırsat olarak değerlendirdi. Bunun yanı sıra ilerideki çalışmalarına hazırlık için bazı Arapça yazma eserlerde edindi. Elde ettiği kitaplardan biri de İbn Beklareş'in tıptaki kitabıydı ki bunu el-Müstâîn-Billâh için Mirye'de telif etmiş ve buna Elmusteini ismini vermişti. Hala bu kitabın bazı kısımları Karaviyyin kütüphanesinde 2787 rakam ile bulunmaktadır. Öyle inanıyoruz ki bu yazma eserlerden biri de İbn Sahibis-Salat'ın el-men bi'l-İmame adlı eseri idi.⁴²⁸

⁴²⁸Tâzî, Tarihi'l-Mağrib II, s.385

SONUÇ

İslâm'ın siyasi cephesi henüz 7. yüzyılda Kuzeybatı Afrika'yı, 8. yüzyılda ise İber yarımadasını kapsamasına rağmen İslâm tarihine ilişkin malumatımızın Şam-Bağdat odaklı olması İslâm'ı doğu eksenli düşünmemize neden olmuştur. İslâmiyet'in Kuzey Afrika ve İber yarımadasında yayılmış olması doğu-batı arasında siyasi ve bilimsel etkileşime zemin hazırlamıştır. İslâm'ın nispeten Doğudaki faaliyetleri daha iyi bilinse de Mağrib'te ki faaliyetlerde yadsınamayacak kadar önemlidir. Özellikle İslâm dünyasında Mağrib ülkelerinden el-Mağribü'l-aksâ veya Cezîretü'l-Mağrib, Batı dünyasında ise; Atlas ülkelerinden Maroc (Morocco) isimleriyle tanınan ve bugünkü resmî adı el-Memleketü'l-Mağribiyye olan Fas'ta İslâm'ın yayılış süreci ve ilk İslâm eğitim-öğretim kurumlarından Karaviyyin Camii adlı çalışmamızın birinci bölümünde İslâm'ın Fas'taki yayılış sürecini ele aldık. Bu bağlamda Fas'ı diğer Müslüman devletlerden ayıran en önemli özelliklerden biri devlet olarak teşekkül eden ilk hanedan olan İdrîsîler'in doğrudan Hz. Muhammed (a.s.m.)'den gelen bir sülale olmasıdır.

Son derece hareketli bir siyasi tarihi olan Fas'ın, İdrîsîler'den sonraki hâkimi olan ve IX. yüzyılda Müslüman olan Berberilerden Sanhâce boyunun Cüdale kabilesi reisi Yahya b. İbrahim ile temelleri atılan ve Abdullah b. Yasin tarafından bir devlet teşekkülü olarak tarih sahnesine çıkan Murâbıtlar döneminde oldukça ehemmiyetlidir. Nitekim İslâm için doğuda İslâm siyasi hayatını bir düzen içerisine alan Selçuklular (1040-1157) ne ifade ediyorsa Mağrip'te de Murâbıtlar (1056-1147) benzeri bir rol üstlenmişlerdir. Çünkü her iki devlet de İslâm birliğini tesis etme ve Hristiyan dünyasını hedef almada benzer faaliyetler göstermişlerdir.

Yusuf b. Tâşfîn'in hükümdarlığında zirve dönemini yaşayan Murâbıtlar, Mağrib'te hâkimiyetlerini tesis ettikten sonra Endülüs Emevi devletinin sona ermesiyle bölgede Mülûkü't-Tavâif adıyla kurulan emirliklerin kendi aralarındaki iç çekişmeler ve üstüne Hristiyanlar'ın "Reconquista" adını verdikleri kaybedilen toprakları geri alma girişimlerine karşı harekete geçmiş Zellaka zaferiyle de Hristiyan müttefik ordularının "Reconquista" hareketinin iki yüzyıl gecikmesini sağlamışlardır.

Murâbıtlar'ın son dönemlerinde Kur'an ve Sünnet'ten uzaklaştıkları iddiasında bulunan ve 1121 yılında kendisini Mehdi ilan edip, meclisler kuran İbn

Tûmert tarafından Kur'an'a dönüş propagandasıyla Muvahhidûn adıyla yeni bir hareket başlamış ve bu hareket Abdülmü'min b. Ali tarafından devlet olarak zuhur etmiştir (1130-1269). "Emîrû'l-mü'minîn" ünvanını -ki bu unvan Abbasi Halifesi'ne mahsustur- kullanan Abdülmü'min b. Ali selefleri olan Murâbıtlar'dan farklı bir siyasi çizgi takip ederek Abbasi Hilafeti'ne tabi olmayıp kendilerini İslâm dünyasının tek hamisi olarak görmüşlerdir. Nitekim Endülüs'te Murâbıtlar'dan sonra Reconquista'nın zirve yaptığı dönemde karşılarındaki tek Müslüman güç Muvahhidler Devleti olmuştur.

Muvahhidler'in askeri gücünün zayıflamasıyla birlikte bu kez Merînîler tarih sahnesinde boy göstermeye başlamışlardır (1196-1465). Seleflerinden farklı olarak idari merkez olarak Fez şehrini seçen Merînîler, kendilerinden önceki hanedanlardan miras olarak aldıkları demografik, sosyal ve idari yapıyı devam ettirmişlerdir. Bu dönemde tarım, endüstri ve ticarete önemli ilerlemeler elde edilmiş olmakla birlikte Afrika ve Avrupa ile ticaret bir hayli gelişmiştir. Fakat 1358 yılından itibaren Arap ve Berberi isyanları ve iç çekişmeleri dolayısıyla merkezi otorite zayıflamaya başlamıştır. Bu zayıflığın neticesi olarak da başkente uzak bölgeler teker teker elden çıkmıştır. Portekizliler'in 1415'te Sebte'yi, 1465'te Kasrüssagir'i ele geçirmeleri ve Sultan Abdülhak'ın ölümü ile Merînîler dönemi de sona ermiştir.

Merînîlerden sonra 1472'de Vattâsiler ve 1524'te Sa'diler, 1664'te Alevî şeriflerinden Mevlay Reşid liderliğinde de Filâlîler devletleri kurulmuştur. Bu iktidar zamanında ticari hayat az da olsa canlanmış olsa da yine de önemli bir gelişme sağlanamamıştır. Sultanların güç kaybı kabileler arası çekişmelerin daha da yoğunlaşmasına yol açtı. Sonuç olarak Avrupa yayılmacılığının artmaya başladığı XIX. yüzyılın ilk yarısında Fas kuvvetli bir merkezi otoriteden yoksun, yer yer kabilelerin hâkimiyet kurduğu ve iç çekişmelerin devam ettiği bir ülke durumundaydı.

XX. yüzyılda yani 1912'de Fransız himaye rejimi (protektora) altına giren Fas, 1956'da bağımsızlığını tekrar elde etmiş, günümüz de Filâlîler tarafından yönetilip modern ve müreffeh bir ülke olmak adına çabalanmaktadır.

Çalışmamızın ikinci kısmında ise İslâm'ın mabedleri olan camilerin manevi ve dini bir kurum olmanın yanı sıra hem bir eğitim kurumu hem bir sosyal yardımlaşma kurumu hem de idari bir kurum olarak faaliyet gösterdiğini kâriilerin

nazarına sunmak amaçlanmıştır. Öyle ki Camiiler'in bir eğitim kurumu olarak ta henüz İslâm'ın ilk zamanlarında faaliyet gösterdiğinin en güzel orta çağ örneklerinden biri de çalışmamızın üçüncü bölümünü teşkil eden ve kurucusu bir kadın olan Karaviyyin Camiidir. Nitekim El-Karaviyyin Camii bin iki yüz yılı aşkın süredir, İslâm dininin hayati değerlerini ve İslâm medeniyetinin nasıl oluştuğunu öğreten tipik bir kurum olarak, Müslüman Dünyasının manevi ve eğitici merkezlerinden biri olarak UNESCO ve Guinness Dünya Rekorları gibi bazı kaynaklar tarafından dünyanın en eski üniversitesi veya sürekli olarak faaliyet gösteren en eski yükseköğrenim kurumu olarak gösterilmektedir.

El-Karaviyyin Camii sadece din adamları yetiştirmekle kalmamış aynı zamanda büyük Hukukçular, Hadis uzmanları, Tarihçiler, Matematikçiler, Zaman Gözlem Uzmanları, Astronomlar, Doktorlar, Sofular, Edebiyatçılar, Dil Bilimciler ve Şairler de yetiştirmiştir. Buna ek olarak sınıflar sadece kayıtlı öğrencilerle de sınırlı değildi. Üniversite bünyesinde tüccarlar, ustalar, çiftçiler, işçiler ve çeşitli el sanatları ile diğer sanatlar hakkında bilgi sahibi olmayı hedefleyenlerde mevcuttu.

Karaviyyin Camii, orta çağ döneminde dünya sahnesinde Müslümanlar ve Avrupalılar arasında bilgi alışverişi ve kültür aktarımında öncü bir rol oynamıştır. Bu öncü bilim adamlarının başında ise Abdul Arab İbn Muvashah tarafından Karaviyyin'de öğretim gören İbn Meymûn bulunmaktadır. Bunun yanı sıra El-İdrîsî, İbn El-Arabî, İbn Haldûn, İbn Rüşd, İbn El-Hatîb, İbn Harazim ve İbn Vezzan gibi isimler üzerinde de durulmaktadır. Hristiyanlar arasında ise Karaviyyin'in katkılarına tanıklık eden Papa II Sylvester olarak bilinen ve El-Karaviyyin de çalışıp Avrupa'ya sıfır rakamının kullanımını ve Arapça sayıları tanıtan ünlü Aurillac Gerbert vardır. Daha yakın tarihlerde ise 1540'da Belçikalı Nicolas Louvain, Fez'e yerleşmiş ve Karaviyyin de Arapça üzerine çalışmıştır. Louvain'i Karaviyyinde Arapça üzerine çalışan Deucth Golius takip etmiştir.

Ders verilen ilim dalları ve yetişen ilim adamları nazara alınınca İslâm hakkında ilme ve bilime ehemmiyet verilmediği gibi yanlış ifadelerin aslında kasıtlı bir İslâm düşmanlığından kaynaklandığını sarfedilen kelimelerin İslâm dinin de herhangi bir karşılığının olmadığını Karaviyyin Camii vesilesiyle görmek mümkündür. Nitekim daha önce de ifade ettiğimiz gibi Karaviyyin'de eğitimin kalitesinin düşme nedeni savaşlar, salgın hastalıklar ve afetlerdir. Akli ilimlerin terk

edilip salt nakli ilimlerin tedris edildiği dönem ise Fransız himayesi dönemidir. Bu da şunu göstermektedir ki İslâm'ı sadece nakli ilimler muvacehesinde ele almak şuursuz olarak şuurlu İslâm düşmanlarına yardımdır.

Yine Karaviyyin Camii'nin bir kadın tarafından kurulması da ayrıca anlamlıdır. Çünkü bu dikkat çeken hikâye aynı zamanda İslâm medeniyetinde kadının rolüne ve katkısına biraz ışık tutan ve İslâm hakkındaki yaygın yanlış anlaşılmalara düzelten örnek ve öznelerden biridir.

Karaviyyin Medresesini Eğitim-Öğretimin sistematik bir hüviyete büründüğü İslâm'ın doğu cephesindeki Nizâmiye Medreseleriyle mukayese edecek olursak;

-Her iki medresede de hem ilmi hem de umuma açık ilimler tedris edilmiştir. Yani derslere talebelerle birlikte arzu ederlerse halktan kimselerde katılabiliyordu. Bu haliyle iki medresede günümüz tabiriyle hem örgün hem de yaygın eğitim kapsamında değerlendirilebilir.

-Nizamiye Medreseleri başlangıçta Şîî ve Bâtını gibi fikirlerle mücadele etmek üzere kurulmuşken, Karaviyyin Camii ise, Fas'ın hem Fâtımî hem de Endülüs hâkimiyetinde bulunmasından dolayı Sünnî ve Şîî öğretilerden etkilenmiş kaynaklarda "Karaviyyin Ekolü" diye bir özgünlükten bahsedilmektedir.

- Nizamiye Medreselerinde akli ilimler diye ifade edilen pozitif ilimler 11. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren müfredata dâhil edilmişken, Karaviyyin Medreselerinde kuruluşundan itibaren bu ilimler tedris edilmiştir. Ancak Karaviyyin Medreselerinde de 1912 Fransız hâkimiyetinden sonra 1931'e kadar akli ilimler müfredattan çıkarılmış sadece nakli ilimlerin tedris edildiği bir yer haline gelmiştir. 1931 ve 1933'te ise V. Muhammed'in emriyle öğretimin içeriği ilk, orta ve yükseköğretim olarak yeniden düzenlenmiş 1963'te de Maarif Bakanlığının denetiminde Fas'ın Modern Devlet üniversitelerine dâhil edilmiştir.

- Nizamiye Medreseleri Şâfîî fikhını esas alarak hareket etmişken Karaviyyin de ağırlıklı olarak Mâlikî fikhı üzerine yoğunlaşmıştır.

- Nizamiye Medreseleri, Amul, Bağdat, Basra, Belh, Herat, İsfahan, Musul, Nişabur Medreseleri olarak bölgenin farklı yerlerine aynı isimle farklı medreseler olarak yayılmışken, Karaviyyin Camiinin etrafında farklı isimlerde Saffarin, El-Attarin ve Misabahiyye gibi medreseler kurulmuştur. Bunun dışında şehir içinde ve dışında günümüz tabiriyle farklı fakültelerde kurulmuştur. Örneğin; Fez'de İslâm

hukuku fakültesi, Marakeş'te Arap çalışmaları fakültesi, Titvân ve Agadir yakınlarında da iki ilahiyat fakültesi kurulmuştur. Karaviyyine bağlı olduğunu düşündüğümüz farklı dönemlerde kurulmuş 800 civarında mescid veya medresenin varlığından söz edilmektedir.

Öte yandan Batı dünyasında ki üniversiteler ile mukayese edecek olursak Tâzî şunları nakletmektedir. *“İtalya'daki Bologna Üniversitesi'nin 1158 yılında Sorbonne Üniversitesi'nin 1200 yılında kurulduğunu, ardından da Oxford ve Salamanca Üniversitelerinin kurulduğunu göz önünde bulundurursak bazı müsteşriklerin ve tarihçilerin Fas hakkında yazdıklarını daha iyi anlamış oluruz. Dilvan isimli Profesör yaklaşık bir asır önce şöyle der: “Fas şehri gerçekten de Mağrip'teki ilim merkezidir. Karaviyyin Üniversitesi de dünyadaki ilk medrese sayılır. Müslüman Rus müsteşrik Dozy yaklaşık 75 yıl kadar önce şunu söyler: “Dünyadaki en eski külliye sanıldığı gibi Avrupa'da değildir. Aksine Afrika'da Mağrib'in başkenti Fas'tadır. Can ve Ceremy Taro Kardeşler Karaviyyin'den bahsederken onun ilk aşamalarından başlıkta “Fikir Mezarlığı” başlığı altında şu ifadelerle söz etmişlerdir: “Bu Karaviyyin'de vakit belirleme ve Cebir ilimleri parlak seviyedeydi. Ki bu dönemde kimse bu iki ilim dalına pek dikkat etmezdi. Sadece İtalya'da, belki de Fransa'da Üstad Rom Lando Mağrib Risalesi için Karaviyyin Camii'nden söz ederken şöyle diyor: Fas'ta ilk günlerinden itibaren Karaviyyin Camii kurulmuştur. Bu Cami en eski ve en önemli üniversitedir. Karaviyyin'de âlimler yaklaşık 1000 seneden beri dini araştırmalar, felsefi münazaralar üzerinde durmaktadırlar. Oysa batıdaki düşüncemiz bunun inceliğini fark edememiştir. Biraz daha kültürünü arttıranlar Tarih, Tıp ve Matematik derslerini de okuyorlardı. Aristo ve diğer Yunan düşünce adamlarına inceleyip açıklıyorlardı. Son olarak da Üstat Loterno Fas'tan söz eden kitabında Şu güzel sözleri söyler: “Elimizde çok ince bilgiler veremeyen veriler olsa bile ilk günlerinden itibaren bu Karaviyyin Camii'nde bazı derslerin verildiğini kesin bir şekilde tahmin etmek mümkündür.” Yine bu kitapta şu anlamlı cümle geçer: “Fas hiçbir zaman kültür ortamlarından mahrum kalmamıştır. Bu kültür ortamları Karaviyyin denilen camide parlamış ilerlemiş ve gelişmiştir.” Ayrıca el-Merakeşi'nin Fas'ı doğu halklarına anlattığı “İlim Bir Buğday gibidir Medine'de üretilmiş, Bağdat'ta temizlenmiş, Kayravan'da öğütülmüş,*

Kurtuba'da elekten geçirilmiş ve Fas'ta yemek olmuştur. Sözü de meşhur olmuştur."⁴²⁹

Son olarak Tâzî'nin; "Mağrib dikkate alınmadan İslâm dünyasından bahsetmek konuyu eksik bırakır. Yine Fas şehrinden bahsetmeden de Mağrib'i ele almak dış görünüşle uğraşmak ve sırrı göz ardı etmek olur. Özellikle Karaviyyinleri göz ardı ederek Fas'tan bahsetmek ise ne olduğu belirsiz bir nesneden bahsetmek gibidir." Sözü de dikkate alırsak Karaviyyin Camii'nin İslâm ve hatta ilim dünyası için ehemmiyeti bariz şekilde nazarlarımıza çarpmaktadır.

⁴²⁹Tâzî, Tarihi'l-Mağrib I, s.115

KAYNAKÇA

“Almoravids: Berber Confederation”, **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/topic/Almoravids#ref83232>), (26.04.2018).

“El-Jadida Morocco”, **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/El-Jadida>, (02.03.2021).

“Masdjid”, **The Encyclopedia of Islam**, Volume 6, (Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, B. Lewis, and Ch. Pellah), E.J. Brill, Leiden 1991.

“Safi Morocco”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Safi> (03.03.2021).

Abdallah, Abdelaziz b. Titwân ‘âsîmat al-shamâlwa-manba’ ish’â’iha, **Jam’îyat Tatawun Asmîr**, Titwân 2006.

Abun-Nasr, Jamil M. **A History of the Maghrib in the Islamic Period**, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

Adıgüzel, Adnan. “Muvahhidler Devletinin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi: İdris B. Yakup Me’mun Dönemi”**Ekev Akademi Dergisi**, Cilt:17 Sayı:55, 2013, ss.1-20.

Adıgüzel, Adnan. **Abdümü’min B. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2005.

Africanus, Leo. **The History and Description of Africa**, Vol I, (Ed. Robert Brown), Hakluyt Society, London 1896.

Ahmad, S. M. “Cartography of al-Sharîf al-Idrîsî”, **The History of Cartography Cilt: 2 Book 1: Cartography in the traditional Islamic and South Asian**

Societies, (Eds. John Brain Harley and David Woodward), University of Chicago Press, Chicago 1992, ss. 156-174.

Ahmad, S. M. “İbn Hurdâzbih”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 78-79.

Ahmad, Sayyid Maqbul. “Al-Idrîsî”, Helaine Selin (Ed.), **Encyclopedia of the History of Science Technology, and Medicine in Non-Western Cultures**, Volume I, 2nd. Edition, Springer Science & Business Press., Germany 2008.

Ahmed, Farida (ed.). “Leadership and Legacy: Muslim Women Remembered”, Ribat Academic Program, Daybreak press, s.49 <http://www.rabata.org/wp-content/uploads/2017/05/Upper-Level-Rabata-Muslim-Women-in-History-Units.pdf> (15.05.2018).

Ahmed, Sumayya. “Learned women: three generations of female Islamic scholarship in Morocco” **The Journal of North African Studies**, Cilt: 2, Sayı: 3, 2016, ss. 470-484.

Akay, Figen. **Lisânuddîn İbnu’l-Hafîb ve Arap Edebiyatındaki Yeri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2022.

Akdeniz, Serkan ve Talip Avcı (Ed.). **Hazreti Peygamberi Sanatla Anlatmak**, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Sakarya Kitaplığı, Yayın No:42, Adapazarı 2018.

Akşit, Mirpenç. “Musa İbn Meymûn’un Düşüncesinde İnsan ve Tanrı İlişkisi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 2, 2019, ss. 482-494.

Algül, Hüseyin. “Mescid-i Kubâ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss,279-280.

Al-Hajjaj, İmam Abul Hussain Muslim İbn. **Sahih Muslim**, Vol 2, Hadith Sayı: 3218, (Trans. Abdul Hamid Siddiqi), Kitab Bhavan Press, Delhi 2000.

Al-Hassani, Salim T.S. (Ed.). “1001 Inventions, Muslim Heritage in Our World”, **Foundation for Sicience Technology and Civilization**, 2nd ed., 1001 Inventions Publishing, London: 2007, ss. 49-54.

Al-Hassani. Salim. “Women’s Contribution to Classical Islamic Civilization: Science, Medicine and Politics”. **Muslim Heritage** retrieved from <http://www.muslimheritage.com/article/womens-contribution#sec8> (14.05.2018)

Al-Jaznai. **Zahrat al-Âs**, Çev. Alfred Bel, Publications de la faculté des lettres d’Alger, fascicule 59, Algérie 1923.

Alkan, Mehmet Ö. **Fas: Akdeniz’in Kapısı**, Atlas-Mart 2017.

Allâm, Abdullah Ali. **ed-Devletü’l-Muvahhidiyyebi’l-Mağrib fî ‘ahdi‘ Abdilmü’min**, ez-Zehra li’l-ilâmil-Arabi, Kahire 1968.

Amann, Émile et Auguste Dumas. “L’Eglise au pouvoir des laïques (888- 1057)”, **l’Histoire de l’Eglise depuis les origines jusqu’à nos jours**, Tome VII, (Publiéesous la direction d’Augustin Fliche et Victor Martin), Publie Bloud&Gay, Paris 1940.

Annan, Mohammed Abdullah. **Crucial Situations in the History of Islam**, Fourt Edition, Al-Khanji İnstitution, Cairo 1992.

Annan, Mohammed Abdullah. **The and of AL-Andalus and Mutanassirin Arabs History [The Fourth Book of the Muslim State in Al-Andulus]**, 2. Edition, Misr Printing press, Cairo 1958.

Apak, Âdem“Tay (Benî Tay)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss.187-188.

Apaydın, H. Yunus. “İbn Ebû Zeyd”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 451-453.

Apaydın, H. Yunus. “Zâhiriyye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 44, TDV İSAM, İstanbul 2013, ss. 93-100.

Armağan, Bekir. “Tor Andrae’nin Kur’an-ı Kerîm’e Bakışı”, **Kelam Araştırmaları**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2012, ss. 275-294.

Armağan, Bekir. **Tor Andrae’nin Eserlerinde Hz. Muhammed**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012.

Arnold, Sir Thomas Walker. **The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith**, 2. Edition, C. Scribner’s sonspress, Newyork 1913.

Arqasusi, Muhammad Khair, **Muhadarat fi al-Usul al-Islamiyyahli al-Tarbiyyah al-Islamiyyah**, Al-Maktab al-Islami, Beirut 1419H.

Arslan, Taha Yasin. “Osmanlıların Mîkât ilmine Katkıları: Mîzânü’l-Kevâkib Örneği”, **Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası**, (Eds. Ömer Mahir Alper ve Mustakim Arıcı), Klasik yay., İstanbul, 2015, ss. 251-262.

Aydın, Cengiz ve Gülseren Aydın. “Batlamyus”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 5, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 196-199.

Aykut, A. Said. “İbn Battûda”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss.361-368.

Aytekin, Arif. “İbn Tûmert”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 425-427.

Azimli, Mehmet. “Ehl-i Beyt’in Kurduğu İlk Devlet; İdrisîler”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt V, Sayı 1, 2003, ss. 1-14.

Baktır, Mustafa. “Suffe”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 37, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss., 469-470.

Baran, Melike Aslı. “Güney Sudan Cumhuriyetinde İç Savaş’ın Eğitime Etkisi”, **Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama**, Cilt: 4, Sayı:1, 2021, ss. 51-61.

Barbour, Nevill. “The Significance of the Word Maurus, with Its Derivatives Moro and Moor, and of other Terms Used by Medieval Writers in Latin to Describe the Inhabitants of Muslim Spain”, **In Acts IV. Congresso do Estudios Arabes e Islamicos**, Leiden E.J., Brill Press, 1971, ss. 253-266.

Basheer, K. Mohammed. **Quality Enhancement in Madrasa Education: An Exploratory Study**, Cambridge Scholars Publishing, UK: Newcastle 2016.

Basset, René. “İdrîs II”, **İslâm Ansiklopedisi**, V/2, İstanbul 1968, ss.935-936.

Beazley, Charles Raymond. “Leo Johannes”, **Encyclopaedia Britannica**, Cilt: 16, 11th. Ed., Horace Everett Hooper Publisher, U.S. 1910-1911.

Bedir, Murteza. “İslâm Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldun”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı: 15, 2006, ss.5-31.

Bek, Muhammed Hudarî. **Muhadaratü't-Tarihi'l-Ümemi'l-Islamiyyeed-Devletü'l-Abbâsiyye**, Dârü'l-Ma'rife, Kahire 1916.

Belhachmi, Zakia. "Gender, Education, and Feminist Knowledge in al-Maghrib (North Africa) – 1950–70", **Journal of Middle Eastern and North African Intellectual and Cultural Studies**, Cilt: 2–3, 2003, ss. 55–82.

Benco, Nancy L. "The Last Civilized Place: Sijilmasa and its Saharan Destiny", **The Journal of North African Studies**, Cilt: 22, Sayı: 2, 2017, ss. 326-328.

Bernard, Pottier and Robert Ricard. "Etudes Sur l'histoire des Portugais au Maroc", in: **Bulletin Hispanique**, tome 57, n 4, Par Ordem da Universidade 1955, ss. 466-467.

Bilge, Mustafa L. "Hasan el-Vezzân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 16, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 358-360.

Birişik, Abdulhamit. "İ'râbü'l-Kur'ân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 376-379.

Birişik, Abdulhamit. "Tefsir", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss. 290-294.

Bishop, Morris. **The Middle Ages**, Mariner Books, Boston-New York 2001.

Bloom, Jonathan M. **Architecture of the Islamic West: North Africa and the Iberian Peninsula, 700-1800**, Yale University Press, Connecticut: New Haven 2020.

Bosworth, Clifford Edmund. **İslâm Devletleri Tarihi Kronolojisi ve Soy Kütüğü El Kitabı**, çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, Oğuz yay., İstanbul 1980.

Boyle, Helen N. and Abdenour Boukamhi. “Islamic Education in Morocco”, in **Handbook of Islamic Education 7**, (Eds. Holger Daun and Reza Arjmand), Springer International Publishing, AG 2017, ss.1-11

Bozkurt, Nebi. “Medrese”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 28, TDV İSAM, Ankara 2003, ss. 323-327.

Bozkurt, Nebi. “Mektep”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss. 5-6

Brann, Ross. “The Moors”, **Cornel University Medieval Encounters**15, Brillpress, New York 2009, ss. 307-318.

Brett, Michael and Elizabeth Fentress. **The Berbers**, Oxford Blackwell 1997.

Brignon, Jean, Abdelaziz Amine, Brahim Boutaleb, Guy Martinet and Bernard Rosenberger. **Histoire du Maroc**, Casablanca Librairie Nationale, éditions Hatier, Paris 1967.

Brown, Nathan J. **Post-Revolutionary Al-Azhar**, Middle East, Carnegie Endowmentfor International Peace, C.E.F.I.P. Publications Department, Washington September 2011.

Brumann, Christoph and David Berliner. **World Heritage on the Ground: Ethnographic Perspectives**, Berghahn Books, Newyork, 2016.

Bulut, Yücel. **Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi**, Yöneliş yay., İstanbul 2002.

Buresi, Pascal. “Preparing the Almohad Caliphate: The Almoravids, Al-Usur al-Wusta”, **The journal of Middle East Medievalist**, University of Mariland, 6 Feb 2017, ss. 151-168.

Capms, Gabriel. “Comment La Berb rie Est Devenue Le Maghreb Arabe”, **Revue de l’Occident Musulman et de la M dirran e**, n 35,1983, ss.7-24.

Cengiz, Abdullah. “Ali Himmet Berkî’nin Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler Adlı Eserinin Arap Dili ve Lugatleri Açısından Tahlili”, **içinde Ali Himmet Berkî Kitabı**, (Eds: Zeki Yaka ve Ahmet   ke), TDVIA yay. Ankara 2019, ss. 254-270.

Ceran, İsmail. “Merînîler Devleti”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2013, ss. 223-268.

Ceran, İsmail. “Merînîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss. 192-199.

Ceran, İsmail. “Mevlây Re  d”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004, ss. 460-461.

Ceran, İsmail. “Sa’dîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 35, TDV İSAM, İstanbul 2008, ss. 407-410.

Ceran, İsmail. “Sicilmâse”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 37, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss.136-138.

Ceran, İsmail. “S s”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 37, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss. 570-571.

Ceran, İsmail. **Fas Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

Champion, Pierre. **Le Maroc et ses villesd’art: Tanger, F s, Mekn s, Rabat et Marrakech**, ( diteur: H. Laurens), Paris 1927.

Chejne, Anwar G. **Muslim Spain: Its History and Culture**, University of Minnesota Press., Minneapolis 1974.

Chitick, William. “İbn Arabî”, **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, (Eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman and Colin Alben), The Metaphysics Research Lab. Center for the Study of Language and Information Stanford University Publisher, California 2020.

Chodkiewicz, Michel. **An Ocean Without Shore: Ibn Arabi, The Book, and The Law**, Trans: David Streight, State University of New York Press., New York 1993.

Cin, Halil. “Mağrib Ülkeleri Üzerinde İslâm’ın ve Türkler’in İdari ve Hukuki Tesirleri”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, 2, 2015.

Cleveland, William L. **A History The Modern Middle East**, Westview Press, Colorado 2004.

Corbin, Henry. **Alone with the Alone**, Princeton University Press., Princeton 1969.

Correia, Jorge and Ana Lopes. **L’espace Urbain D’Azemmour Pendant La Domination Portugaise Bilan de La Première Mission**, <https://core.ac.uk/download/pdf/55622868> (02.03.2021)

Coşkun, Zeki. “Oryantalizm, Edward Said ve Sanat Tarihinde Değişimler”, **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2019, ss. 215-247.

Countryman, James. “Sylvester II. Pope”, **The Rise of The Medieval World 500-1300: A Biographical Dictionary**, (Ed. Jana K. Schulman), Greenwood Press, London 2002, ss.409-411.

Cousin, Alber and Daniel Saurin. **Le Maroc**, Librairie du Figaro, Paris 1905.

Cuevas, Teodoro Ruiz de. **Apuntes Para la Historia de Tetuân, İmnasa la Prensa**, Madrid 1973.

Çağrıçı, Mustafa. “İbn Meymûn”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 194-197.

Çaldak, Hüseyin. “İbn Rüşd’e Göre Aklî Kıyas”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı:5, 2015, ss.99-114.

Çaldak, Süleyman. “Klasik İlim Tasniflerinde Edebi İlimlerin Yeri”, **EKEV Akademi Dergisi**, Sayı:19, 2004, ss. 245-264.

Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Tertîbü’l-Medârik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss. 518-520.

Çelebi, Ahmed. “Vefk”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 42, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss. 605-607.

Çelebi, Ahmed. **İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi**, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.

Çelebi, İlyas. “Havas İlmi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 16, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 517-521.

Çelik, Ahmet. “İnanç Eğitimi Açısından Mağrib’te Kadınlara Yönelik Yazılan Akîde Eserleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 43, 2015, ss. 440-451.

Çetin, Abdurrahman. “Tecvid”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İSAM, İstanbul 2011, ss. 253-254.

Çetin, Nihad M. “Abderî, Ebû Muhammed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 1, TDV İSAM, İstanbul 1988, ss.67-68.

Çetkin, Muhammed. **Celâleddin es-Suyûti ve Arap Gramerindeki Yeri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum 2014.

Daniel, Norman. **The Arabs and the Medieval Europe**, Longmanpress, London 1975.

Delgado, Kevin. **Modern Nations of the World: Morocco**, Lucent Books, New York 2006.

Demir, Hüseyin. “Eğitim Kurumu Olarak İslâmi Medreseler”, **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt: 8, Sayı: 5, 2013, ss. 165-171.

Demirci, Mehmet. “Tefsir İlminin Mahiyeti”, **Tefsir Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, ss. 21-46.

Deverdun, Gaston. “al-Ğarawıyyîn”, **Encyclopaedia of Islam**, Second Edition, Brill, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-de-l-islam/*-COM_0446 (03.08.2022).

Doğan, Hatice. **İbn Meymun’un Hayatı, Eserleri ve Delâletü’l- Hâirîn Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2009.

Drague, Georges. “Esquisse D’histoire Religieuse du Maroc”: **Confréries et Zaouias**, in **Cahiers de l’Afrique et l’Asie II**, Numéro d’objet 4982, Paris 1951.

Drague, Georges. **Esquisse d’histoire religieuse du Maroc: Confréries et Zaouias**, Series Cahiers de l’Afrique et l’Asie; 2, no: 11, J. Peyronnet Publisher, Paris 1951.

Drory, Joseph. “The Early Decades of Ayyubid Rule”, **Perspectives on Majmonides: Philosophical and Historical Studies**, (Ed. Joel L. Kraemer), Vallentine Mitchell & Co. Ltd., London 1996.

Durmuş, İsmail. “Kazvînî, Hatîb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 25, TDV İSAM, Ankara 2022, ss. 156-157.

Durmuş, İsmail. “Nahiv”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 32, TDV İSAM, İstanbul 2006, ss. 300-306.

Dursun, Davut. “Fas-Himaye Dönemi ve Bağımsızlık”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 196-199.

Ebü'l-Ecfân, Muhammed el-Hâdî. “Makkarî, Muhammed b. Muhammed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, TDV İSAM, Ankara 2003.

ed-DîB, Abdülazîm Mahmûd. “Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 8, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss.141-144.

Eggermont, Pierre Herman Leonard. **Alexanders's Campaigns in Sind And Baluchistan And The Siege of The Brahmin Town Of Harmatellia**, Leuven University Press., Belgium 1975.

el Husrî, Satî. **İbn Haldûn Üzerine Araştırmalar**, Trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

el-Arabi, Es-Sıddık. **Kitâbü'l Mağrib**, et-Tab'a es-Saniye, Matba'a el-Emniyye, Rabat 1956.

el-Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz. **el-Muğrib fi Zikri bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib min kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik** (Hazırlayan: Cemal Tulbe), Dâru'lKutubi'l İlmiye, Beyrut 2003.

el-Fası, M. and I Hrbek. “The Coming of Islam and the Expansion of the Muslim Empire, Africa From the Seventh to the Eleventh Century”, **Unesco International Scientific Commitee for the Drafting of a General History of Africa**, Volume III, (Ed. M. El-fası and I Hrbek), Unesco 1988.

el-Ubûdî, Câsim ve Cengiz Tomar. “İbnü’l-Hatîb, Lisânüddin”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.74-76.

el-Vezzan (Leon L’Africain), Hasan b. Muhammed ez-Zeyyati el-Fâsî. **Vasfû İfrîkıyye**, (Nşr. Muhammed Huccî-Muhammed el-Ahdar), el-Mücalledu’l-evvel, Beyrut 1983.

Emerick, Yahya (J.A.). **The Complete Idiot’s Guide to Understanding Islam**, Alpha Press, İndianapolis 2002.

Erdoğan, Mehmet. **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşriyat., İstanbul 2010.

Ergüven, Şahabettin. “X. ve XI. Yüzyıllarda Endülüs’ün İlmî ve Edebî Panoramasına Genel Bir Bakış”, **İSTEM**, Sayı:15, 2010, ss. 19-27.

Erinç, Sırrı. “Fas (Fiziki ve Beşerî Coğrafya)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 184-188.

er-Rûmî, Fehd. B. Abdurrahman. “Kıraatler ve Kurrâ”, (Çev. Ali Öge), **Marife**, Sayı:2, 2010, ss.217-234.

Erünsal, İsmail E. “Verrâk”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt Ek-2, (gözden geçirilmiş 3. Basım), TDV İSAM, Ankara 2019, ss. 646-652.

Esposito, John L. “Fasi, Muhammed Allal al-”, **The Oxford Dictionary of Islam**, Oxford University Press, 2003.

et-Tâzî, “Karaviyîn Camii”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss.478-479.

et-Tâzî, Abdu'l-Hâdî. **Fi Tarihi'l-Mağrib Camiu'l-Karaviyyin**, I, II, III, Dar'ul-Kitab el-Lübnani, 1972.

Fayda, Mustafa. “Adnan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 1, TDV İSAM, İstanbul 1988, s.391-392.

Fayda, Mustafa. “Muhammed (Hayatı)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 30, TDV İSAM, İstanbul 2005, s. 408-423.

Fazlur, Rahman, Schimmel Annemarie and Mahdi Muhsin S. “Islam”, **Encyclopedia Britannica**, 15 Aug. 2019, <https://www.britannica.com/topic/Islam>. (29 Ocak 2021).

Fetha, Mohammed. “Salé”, **Montada (A Programe Funded by the European)**, (Edit: Xavier Casanovas), Barcelona 2012.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. **İbn Haldûn ve Felsefesi**, İş yay., İstanbul 1939.

Fourtassi, Maryam, Naima Abda, Yassamine Bentata and Abderrazak Hajjioui. “Medical education in Morocco: Current situation and future challenges”, **Medical Teacher**, Cilt: 42, Sayı: 9, 2020, ss. 973–979.

Frishman, Martin and Hassan-Uddin Khan. **The MosqueHistory, Architectural Development &Regional Diversity**, Thames& Hudson Ltd Press., London 2002.

Gathiram, Prem and Osmo Hänninen, “Medicine and medical sciences in Africa” **Pathophysiology**, Cilt: 21, Sayı: 2, 2014, ss. 129–133.

Gaudio, Attilio. **Fés: Joyau de la Civilisation Islamique**, Les Presses de L’Unesco: Nouvelles Editions Latines, Paris 1982.

Gazalba, Sidi. **Masjid: Pusat Ibadat Dan Kebudayaan Islam**, 3. Edition, Pustaka Antara Press, Jakarta 1975.

Gerdan, Serpil. “Bir Sosyal Sorumluluk Alanı Olarak Afet Eğitimleri”, **International Journal of Management and Administration**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2019, ss. 101-110.

Ghoufrane Derhy, Khalid Elkalay, Nezha Ait Taleb, Zainab Damsiri, Karima Khalil. “Socio-Ecnomic and Ecological Situation of Mogador Marine ProtectedArea in Morocco”, **2nd Mediterranean Conference for Enviromental Integration Euro**, Sousse, 10-13.10. 2019, ss. 1-4

Gomez-Rivas, Camilo. “Berber Rule and Abbasid Legitimacy: The Almoravids (434/1042-530/1147)”, **The Routledge Handbook of Muslim Iberia**, (Ed. Maribel Fierro), Routledge Press, Newyork 2020, ss.89-114.

Gözütok, Şakir. “İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseleşme”, **Dini Araştırmalar**, Cilt: 9, Eylül-Aralık 2006, ss. 17-24

Günay, Hacı Mehmet. “Vakıf”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 42, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss. 479-486.

Günel, Fuat. “Cezûlî, Îsâ b. Abdülazîz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss. 514-515.

Hanusch, Frederic and Frank Biermann. “Deep-time organizations: Learning institutional longevity from history”, **The Anthropocene Review**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, ss. 19–41.

Hardaker Glenn, and A’ishah Ahmad Sabki. “An insight into Islamic pedagogy at the University of al-Qarawiyyin”, **Multicultural Education & Technology Journal**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2012, ss. 106–110.

Harekât, İbrahim. “Fas”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss.188-190.

Harekât, İbrahim. “Rabat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, TDV İSAM, İstanbul 2007, ss. 374-376.

Harekât, İbrahim. **el-Mağrib abre't-Târîh**, Cilt 1, Dâru'r-reşâdü'l-hadîse, Dârulbeyza (Casablanca) 1984.

Hart, David M. “The Berber Dahir of 1930 in Colonial Morocco: Then and Now (1930-1996)”, **The Journal of North African Studies**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1997, ss. 11-33.

Hasan, H. İbrahim. **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, Cilt V, (Çev: İsmail Yiğit ve dğr.), Kayıhan yay, İstanbul 1991.

Helvacı, Mustafa ve Yavuz Unat. “İlm-i Mîkât”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 133-134.

Hitti, Philip K. **İslâm Tarihi**, çev. Salih Tuğ, cilt 2, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 1989.

Hossain, Maisha. **Islamic Learning and Research Center**, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), BRAC University, Aralık 2014.

Hourani, Albert. “Islam and Philosophers of History”, **International Journal of Middle Eastern Studies**, Cilt: 3, Sayı: 3, Cambridge University Press, ss. 206-268.

Howe, Marvine. **Morocco The Islamist Awakening and Other Challenges**, Oxford University Press, New York 2005.

<https://whc.unesco.org/en/list/170/> (30.07.2022).

<https://www.britannica.com/topic/Battle-of-the-Salado> (03.08.2022).

<https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/oldest-university>
(30.07.2022).

<https://www.qarawiyyinvoice.com/2016/12/al-qarawiyyin-mosque-and-university.html> (03.05.2018).

Huff, Toby E. **The Rise of Early Modern Science: Islam, China and the West**, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

Hunke, Sigrid. **Le Soleil D'Allah Brille sur l'Occident**, Traduction: Française Solange et Georges De Lalène, Albin Michel, (Ed. Albin Michel), Espaces Libres, Stuttgart 1997.

Ihsan, Fethi. **“The Mosque Today,” in Architecture in Continuity**, Aperture Press., New York 1985.

Ismail, Alice Sabrina. **The influence of Islamic Political Ideology on the Design of State Mosque in West Malaysia (1957-2003)**, Dissertation Doctor of Philosophy, University of Queensland Town 2008.

Ivan, Hrbek and Jean Devisse. “The Almoravids (336-366)”, **Unesco General History of Africa: Africa from the Seventh to the Eleventh Century**, vol 3, (Ed. M. Elfâsî), Heinemann Educational Books, UK: London 1988.

İbn Haldûn, **Mukaddime**, Cilt I, Trc. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul 1970.

İbn Haldûn, **Mukaddime**, Cilt II, Çev: Süleyman Uludağ, Dergâh yay. İstanbul 1982.

İbn Haldun, **Tarihu İbn Haldun: Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-Ekber**, cilt IV, Mektebetü'l-Kübra Nşr, Mısır h. 1355 [1932].

İbn Haldûn. **Mukaddime: Yeryüzünün Coğrafyası Hakkında**, cilt 1, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.

İbn'ül-Esîr. **El-Kâmil Fi't-Tarih [Resulullah (s.a.v.)'ın Nesebi ve Ataları ile uzak Dedelerinin Bir Kısım Hakkında Bilgiler]**, Tercüme, cilt 2, Bölüm 1, Bahar Yayınları.

İdrîs (İdrisî), Muhammed b. Abdullah b. **Sıfatü'l-Mağrib ve arzû's-Sûdân ve'l Mısır ve'l Endelüs: Description de L'Afrique et de L'Espagne**, Tome II, Trans. R. Dozy-M. J. De Goje, Leiden 1968.

İlahiane, Hsain. **Historical Dictionary of the Berbers (Imazighen)**, Historical Dictionaries of Peoples and Cultures No.5, The Scarecrow Press, Oxford 2006.

İmam-ı Gazali. **İhyâu Ulûmi'd-Din**, Tercüme: Harun Ünal, Çelik yayınevi, İstanbul 2015.

İnce, İrfan. "Ridde", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 35, TDV İSAM, İstanbul 2008, ss.88-91.

İrğat, Muhammed. **Tarihselcilik Düşüncesi Bakımından İbn Haldun**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta 2015.

Jairazbhoy, R. A. **An Outline of Islamic Architecture**, Asia Publishing House, London 1972.

Jawondo, İbrahim Abdul Ganiyu. **The Place of the Mosque in the History of Ilorin Emirate, 1823-2000**, (Unpublished PhD thesis), UDUS, Sokoto, Nigeria, 2004.

Julien, Charles André. **Et la Tunisie Devint Indépendante (1951-1957)**, Paris 1985.

Julien, Charles-André. **Histoire de l'Afrique du Nord: Tunisie- Algérie-Moroc 1. Desorigines à la conquête arabe, (647 ap. J.-C.)**, Paris: Payot 1964.

Kadri, Sadakat. **Heaven on Earth: A Journey Through Shari'a Law From The Deserts of Ancient Arabia To The Streets of The Modern Muslim World**, Farrar, Straus and Giroux Publishing, New York 2012.

Kafes, Mahmut. "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi", **S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 10, 1994-1995, ss. 101-115.

Kafesoğlu, İbrahim. "İbn Battûta", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt V/2, Millî Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul 1940-1974, ss. 708-711.

Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, TDV İSAM, İstanbul 1989, ss. 75-80.

Kandemir, M. Yaşar. "el-Muvatta'", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, TDV İSAM, Ankara 2020, ss. 414-417.

Kandemir, M. Yaşar. "eş-Şifâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, TDV İSAM, İstanbul 2010, ss.134-138.

Kandemir, M. Yaşar. "Fehrese", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 297-299.

Kandemir, M. Yaşar. “İbn Seyyidünnâs”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss.316-318.

Kandemir, M. Yaşar. “Kâdî İyâz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss.116-118.

Kandemir, M. Yaşar. “Münâvî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, TDV İSAM, Ankara 2020, ss. 571-573.

Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrııcı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş. **Kur’an Yolu Tefsiri**, Cilt:5, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

Karaman, Hayreddin. “Fıkıh”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 13, TDV İSAM, İstanbul 1996, ss. 1-14.

Karataş, Turan. **AnsiklopedikEdebiyat Terimleri Sözlüğü**, Perşembe Kitapları, İstanbul 2001.

Karlığa, H. Bekir. “İbn Rüşd”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 288-292.

Kayadibi, Fahri. “İslâm Dininin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 2001, ss. 33-44.

Kayapınar, Hüseyin. “Kassâr”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss. 582-583.

Kazıcı, Ziya. **Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., İstanbul 1995.

Kennedy, Hugh. **Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus**, Routledge Press, London and New York 2014.

Kettani, **et-Terâtibü'l-İdariyye**, Cilt 1, (Çev. Ahmet Özel), İz yayıncılık, İstanbul 1990.

Khafif, İbn. **Correct Islamic Doctrine (Al-Aqîda-Al-Sahîha)**, Trans. Gibril Fouad Haddad, As-Sunna Published, Damascus 1998.

Khalil, Imad Ad-Deen. **An Introduction to the Islamic History and Civilization**, BA (Baghdad), MA in Islamic History (Baghdad), PhD in Islamic History (Ain Shams), International Islamic Publishing House and International Institute of Islamic Thought (IIIT), Virginia 1995.

Khan, Sumara. “Fatima al-Fihri: Founder of World’s Very First University”, <http://www.whyislam.org/social-values-in-islam/fatima-al-fihri-founder-of-worlds-very-first-university/> (15.05.2018).

Kılıç, Hulusi. “Belâgat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 5, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 384-387.

Kılıç, Hulusi. “Fîrûzâbâdî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 13, TDV İSAM, İstanbul 1996, ss. 142-145.

Kılıç, Hulusi. “Sarf”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 36, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss. 136-137.

Kılıç, Mahmud Erol. “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 520-522.

Kılıç, Mahmud Erol. **Şehy-i Ekber: İbn Arabî Düşüncesine Giriş**, Sufi Yay., İstanbul 2009.

Kninah, Abdeslem. **Image(s) Française(s) du Maroc avant le Protectorat: (XVIIe-XXe Siècles)**, Littératures Université d’Avignon 2015.

Knysh, Alexander. “Ibn al-Khatib”, **The Literature of Al-Andalus**, (Eds. Maria Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin and Michael Sells), Cambridge University Press., Cambridge 2000, ss. 358-372.

Koc, Cengiz. “Fatima Mernissi and Amina Wadud: Patriarchal Dominance and Misinterpretation of Sacred Texts in Islamic Countries”, **International Journal of Humanities and Social Science**, Vol.6, No:8, 2016, ss. 176-184.

Koçkuzu, Ali Osman. “İbnü'l-Harrât”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.70-71.

Koçyiğit, Talat. “Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 24, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss. 575-576.

Koehler, Henry **La Pénétration Chrétienne au Maroc la Mission Franciscaine à Meknes**, Paris-Poitiers 1914.

Komisyon. “Hâfız-ı Ebrû”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 15, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 89-90.

Köse, Saffet. “İbn Ebû Zemenîn”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, s.449.

Köymen, Mehmet Altay. **Alpaslan ve Zamanı-II**, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1983.

Kraemer, Joel L. **Maimonides: The Life and World of one of Civilization's Greatets Minds**, Crown Publishing Group, Newyork 2008.

Kubisch, Natascha. “Maghreb-Architecture”, **Islam: Art and Architecture**, (Eds. Markus Hattstein and Peter Delius), h.f. ullmann Publishing, Brandenburg: Potsdam 2011, ss. 312-313.

Kur'an-ı Kerîm, Ahzâb Suresi (33), 35. Ayet.

Kur'an-ı Kerîm, Bakara Suresi (2), 149 ve 256. Ayet.

Kur'an-ı Kerîm, Cin Suresi (72), 18. Ayet.

Kur'an-ı Kerîm, Maide Suresi (5), 6. Ayet.

Kur'an-ı Kerîm, Mücadele Suresi (58), 11. Ayet.

Kur'an-ı Kerîm, Müddessir Suresi (74), 1 ve 2. Ayetler.

Kur'an-ı Kerîm, Rahmân Suresi (55), 3. ve 4. Ayetler.

Kur'an-ı Kerîm, Zümer Suresi (39), 9. Ayet.

Kurt, Ali Vasfi. **Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddinİbnu'l-Arabî'nin Hadis Kültürü**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Ankara 1997.

Kutluer, İlhan. "İlim", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.109-114.

Küçükali, Adnan. **İbn Meymun'un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbi ve İbn Sina ile Karşılaştırmalı Olarak)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Erzurum 2005.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, TDV İSAM, İstanbul 2010, ss. 30-32.

Lahrach, Ibtissam, Aziz Ballouche, Cherif Harrouni and Mustapha el-Hannani. “Inherited Fluvial Landscapes in a World Heritage Site: Case of the Bou Regreg’s River Valley in Morocco”, in **Sessions and Abstracts Book: Reculdes Sessions et desrésumés 15th. Congress Of Panafrican Archaeological Association for Prehistory and Related Studies (PAA)**, Rabat, 10-14.09. 2018, ss. 97-98

Landau, Jacop M. “Küttâb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, TDV İSAM, Ankara 2003, ss. 3-4

Lapidus, Ira M. **A History of Islamic Societies**, Volume 1, Third Edition, Cambridge University Press 2014.

Latin, Harriet Pratt. “Sylvester II”. **Encyclopedia Britannica**, 8 May. 2022, <https://www.britannica.com/biography/Sylvester-II>. (30.07.2022).

Le Tourneau, Roger. **Fez in the Age of the Marînîds**, 2nd Printing Edition, Universty of Oklahoma Press, Oklahoma 1974.

Leaman, Oliver. **Moses Maimonides**, Routledge Published, London 1990.

Lebbar, Mohammed. **La ville de Fès et Sylvestre II**, http://wissensraum-mittelmeer.org/wp-content/uploads/2017/03/Lebbar_-_Sylvestre_II.pdf, (30.07.2022).

Levtzion, N. “Abd Allah b. Yasin and the Almoravids”, **Studies in West African Islamic History**, volume 1, (Ed. J. R. Willis), Londra 1979.

Lewis, Bernard. **Ortadoğu (İki bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)**, Çev: Selen Y. Kölay, 16. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2017.

Lockman, Zachary. **Hangi Ortadoğu, Oryantalizm-Tarih-Siyaset**, Çev. Burcu Birinci, 3. Baskı, Küre yayınları, İstanbul 2009.

Löffler, Klemens. "Pope Leo X", **Catholic Encyclopedia**, Volume 9, (Ed. Charles George Herbermann), Robert Appleton Company, New York 1910.

Löwner, Raf. **Enviromental risk Management in theRegion of Safi, Morocco**, https://www.researchgate.net/publication/270049784_Environmental_risk_management_in_the_Region_of_Safi_Morocco (03.03.2021).

Lugan, Bernard. **Histoire du Maroc des Origines à nos Jours**, Librairie Academique Perrin, Paris 2000.

Lulat, Y. G-M. **A History Of African Higher Education From Antiquity To The Present: A Critical Synthesis**, Greenwood Publishing Group, USA 2005.

Maimonides, Moses. **The Guide For The Perplexed**, Trans. Friedlander, Routledge & Kegan Paul Press., London 1904.

Makdisi, George. "Madrasa and University in the Middle Ages", **Studia Islamica**, Sayı: 32, 1970, ss. 255–264.

Makdisi, George. **The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West**, Edinburgh University Press, Edinburgh 1981.

Makdiş, Mahmud. **Nüzhetü'l-enzâr fî 'acâ'i-bi't-Tevârîhve'l-Ahbâr**, nşr: Ali ez-Zevârî-Muhammed Mahfûz, cilt 1, Beyrut 1988.

Malik, Shazia. "Towards a Feminist Interpretation of Islam: Faith and Gender in theWork of Fatima Mernissi,"**IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)**, Volume 19, Issue 3, 2014, ss.25-28.

Malise, Ruthven. **Islam: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, Oxford 1997.

Mantran, Robert **L'expansion Musulman (VII e-XI e Siècles)**, Presses Universitaires de France, Paris 1969.

Masonen, Pekka. "Leo Africanus: The Man With Many Names", in **The Negroland Revisited. Discovery and Invention of the Sudanese Middle Ages** (chapter 4), Annales Academia Scientiarum Fennica, Humaniora 309, Helsinki 2000, ss. 167-175.

Melman, Billie. **Women's Orients: English Women and the Middle East 1718-1918**, University of Michigan Press, Ann Arbor 1992.

Meral, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 52, Sayı: 2, 2011, ss.243-266.

Merçil, Erdoğan. "Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, TDV İSAM, İstanbul 1989, ss. 458-459.

Mernissi, Fatima. **Woman in Muslim History: Traditional Perspectives and New Strategies. in Woman and Islam: Critical Concepts in Sociology**, 1ed. (Ed. Haideh Moghissi), Routledge Publishing, London and New York 2005.

Mesnage, J. "Le Christianisme en Afrique, Origines, développements, extension", **Revue Africaine**, 57, 1913, ss.440-658.

Mez, Adam. **The Renaissance of Islam**, Trans: Salahuddin Khuda Buksh and D. S. Margoliouth, Luzac&Co. Press, London 1937.

Michard, André. Dominique Frizon Lamotte, Omar Saddiqi and Ahmed Chalouan, "An Outline of the Geology of Morocco", **Lecture Notes in Earth Sciences**, January 2008.

Miége, Jean-Louis. **Le Maroc**, Presses Universitaires de France, Paris 1966.

Miller, James. "Trading through Islam: The Interconnections of Sijilmasa, Ghana, and the Almoravid Movement", **The Journal of North African Studies**, Volume 6, Issue 1, Clemson University January 2001, ss.29-58.

Mirbabaev, A.K., P. Zieme and Wang Furen, "The Development of Education: Maktab, Madrasa, Science and Pedagogy", **History of Civilizations of Central Asia**, (Ed. Ahmad Hasan Dani, Vadim Mikhailovich Masson), UNESCO Published 2000

Moraes, P.F. De. "The Almoravids: Some Questions Concerning the Character of the Movement during its Periods of Closest Contact with the Western Sudan", **Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire**, Tome XXIX, Senegal 1967, ss. 793-879.

Mubarakpuri, Shaikh Safiur-Rahman. "History of Makkah: A concise Book about Makkah specially for guidance of Hajj Pilgrims", **Global leader in Islamic Books**, Translated by Nasiruddin al-Khattab, Darussalam, Riyadh, Saudi Arabia 2002, ss. 34-47.

Nasr, Seyyed Hossein ve Oliver Leaman. **İslâm Felsefe Tarihi**, Cilt: I, Trc. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap Yay, İstanbul 2007.

Nasr, Seyyed Hossein. **Islam: Religion, History, and Civilization**, Harperone Press, US. 2002.

Nasr, **Sufi Essays**, State University of New York Press, New York 1972.

Nofal, Nabil. "Al-Ghazali (A.D. 1058-1111; A.H. 450-505)", **Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education**, Volume: XXIII, Sayı: 3/4, UNESCO: International Bureau of Education, Paris, 1993, ss. 519-542.

Odom, Charles Frank. **Political Change in Morocco: it's Effect on the Traditional Monarchy**, Monterey, Naval Postgraduate School, California 1984.

Offenhauer, Priscilla. **Woman in Islamic Societies: A Selected Preview of Scientific Literature**, Library of Congress, Washington, D.C. November 2005.

O'leary, De Lacy. **İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, Çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1960.

Omer, Spahic. "Some Lessons from Prophet Muhammad (SAW) in Architecture: The Prophet's Mosque in Madinah"**Intellectual Discourse**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2010, ss. 115-140.

Orwell, George. **Marrakech**, A Collection of Essays, Double day Anchor Books, Newyork 1954.

Otman, Esra. **Kelai: Siyerin Öncüleri 24**, Siyer yay. İstanbul 2021.

Öğmüş, Harun. "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı-Hareketin Tekâmülündeki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme", **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 39, 2015, ss. 9-28.

Önder, Mustafa. "İslâm'ın İlk Yıllarında Kadın Eğitimi", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 13 Sayı: 1, 2013, ss. 141-153.

Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt. "Cami: Cami ve Mescid Kavramları", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss.56-90.

Özalp, Mehmet Sıdk. "Arap Dilinde İ'râb Olgusu", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 28, 2019/1, ss. 197-228.

Özay, Hilal. **Fıkıh Literatüründe Tüm Konuları İçeren Yazım Türleri**, İksad yay. Ankara 2019.

Özbek, Ömer. “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:39, 2015/2, ss.163-181.

Özçakı, Meltem. “Yorumlanan Cami Mimarisi”. **Ulakbilge**, Cilt: 6, Sayı: 23, 2018, ss., 459- 483.

Özdemir, Mehmet. “Endülüs”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss.225-232.

Özdemir, Mehmet. “Hammûdîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 15, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 496-497.

Özdemir, Mehmet. “Makkarî, Ahmed b. Muhammed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, TDV İSAM Ankara 2003, ss. 445-446.

Özdemir, Mehmet. “Muvahhidler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, TDV İSAM, İstanbul 2006, ss. 410-412.

Özdemir, Mehmet. “Mürsiye”**TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 32, TDV İSAM, İstanbul 2006, ss.56-58.

Özel, Ahmet. “Ebü’l-Mehâsin el-Fâsî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 10, TDV İSAM, İstanbul 1994, s.337.

Özen, Şükrü. “Hilâf”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 17, TDV İSAM, İstanbul 1998, ss. 527-538.

Özervarlı, M. Sait. “Selefiyye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 36, TDV İSAM, İstanbul 2009, ss. 399-402.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Nişabur”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 33, TDV İSAM, İstanbul 2007.

Özkan, Halit. “Süyûtî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, TDV İSAM, İstanbul 2010, ss. 202-204.

Özkuyumcu, Nadir. “İfrîkiye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.515-516.

Özkuyumcu, Nadir. “Tanca”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, TDV İSAM, İstanbul 2010, ss.560-562.

Özkuyumcu, Nadir. “Tıtvân”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 41, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss.122-123.

Özkuyumcu, Nadir. “Ukbe b. Nâfî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 42, TDV İSAM, İstanbul 2012, ss. 64-66.

Öztuna, Yılmaz. **İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar**, cilt I, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1996.

Öztürk, Mustafa ve M. Suat Mertoğlu. “Zemahşerî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 44, TDV İSAM, İstanbul 2013, ss. 235-238.

Öztürk, Mustafa. “Selefilik ve Te’vil Üzerine”**Marife**, Cilt: 9, Sayı: 3, 2009, ss. 85-110.

Öztürk, Mustafa. “Tefsirde Fahreddin er-Râzî”, **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, (Eds. Ömer Türker ve Osman Demir), İSAM yay., İstanbul 2013, ss. 279-346.

Pallavicini, Yahya Sergio Yahe. “Islamic Knowledge in Italy”, **Islamic Education in Europe**, (Ed. Ednan Aslan), Cilt: 1, Wiener islamisch-religionspädagogische Studien, Böhlau Verlag Wien 2009, ss. 220–221.

Park, Thomas K. and Aomar Bou. **Historical Dictionary of Morocco**, 2nd Edition, Scarecrow Press, Lanham, Maryland 2006.

Parker, Richard Bordeaux. **A practical guide to Islamic Monuments in Morocco**, VA: The Baraka Press, Charlottesville 1981.

Parlak, Nizamettin. **Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in Siyasi Kişiliği ve Tarihçiliği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2004.

Parlatır, İsmail. **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı yay., Ankara 2006.

Pedersen, Johannes, George Makdisi, Munibur Rahman and Robert Hillenbrand. "Madrasa", **Encyclopaedia of Islam**, Second Edition, (Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs), https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/madrasa-COM_0610, (04.11.2021).

Pennell, C.R. **Morocco From Empire to Independence**, one World press, Oxford 2003.

Petersen, Andrew. **Dictionary of Islamic Architecture**, Routledge Press, London and New York 1996.

Pfister, Christian. **Etudes sur le règne de Robert le Pieux, 996-1031(1885)**, Publier Slatkine Reprints, Genève 1974.

Procopius. **History of the Wars**, çev. H. B. Dewing, Cilt: 2, William Heinemann press, London 1916.

Provençal, E. Lévi. **Les Historiens des Chorfa: Essai sur la Littérature Historique et Biographique au Maroc du XVIe au XXe siècle.**, Paris 1922.

Rasdi, Mohamad Tajuddin Haji Mohamad. **The Mosque as a Community Development Centre: Programme and Architectural Design Guidelines for contemporary Muslim Societies**, Skudai Johor Darul Ta'zim, Penerbit Universiti Teknologi Malaysia 1998.

Razûk, Muhammed. "Filâlîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 13, TDV İSAM, İstanbul 1996, ss. 71-73.

Razûk, Muhammed. "İdrîs II", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, s. 483.

Razûk, Muhammed. "İdrîsîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss.495-497.

Razûk, Muhammed. "Merakeş", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, TDV İSAM, Ankara 2004.

Renard, John. (Ed.) **Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation**, University of California, California 2009.

Rivet, Daniel **Histoire du Maroc de Moulay Idris â Mohammed VI**, Librairie Arthème Fayard, Rabat 2012.

Rosenlund, Hans, Erik Johansson, Karin Grundstrom, Mohamed El-Kortbi, M. Mraissi. "Urban Micro-Climate in the City of Fez-Morocco", **17th Passive and Low Energy Architecture (PLEA) Conference**, Cambridge, 02-05.07.2000, ss. 1-5.

Said, Edward. **Şarkiyatçılık**, Çev: Berna Ülner, Metis Yayıncılık, İstanbul 2016.

Sajjad, Syed Hussain and Syed Ali Ashraf. **Crisis in Muslim Education**, King Abdul Aziz University, Jeddah, 1979.

Sakaoğlu, Necdet. **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim yay. İstanbul 1993.

Salim-Celal, Seyyid Abdülaziz ve Yahya-Reşîd en-Nadurî. **Târîhü'l-Mağribi'l-Kebîr**, el-mücellled es-sani, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981.

Sallabi, Ali Muhammed. **Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti**, çev. Ayhan Ak, Ravza yayınları, İstanbul 2006.

Sarmiento, João. “Azemmour Morocco: Playing with Heritage and Tourism”, **Culture, Heritage, Knowledge and Space-1st Meeting of the Cultural Geograpy Section**, Portugeese Geographers Association, Portugal 2013.

Sarwar, Ghulam. “Islamic Education: its meaning, problems and prospects”, **Issues in Islamic Education**, The Muslim Educational Trust, London July 1996.

Saunders, J.J. **A History of Medieval Islam**, Routledge Press, London and Newyork 1965.

Scott, Samuel Parsons. **History of the Moorish Empire in Europe**, Volume III, J. B. Lippincott Company, Philadelphia 1904.

Scott, Samuel Parsons. **History of the Moorish Empire in Europe**, Cilt: 3, J.B. Lippincott Co., Philadelphia and London 1904.

Shillington, Kevin (Ed.). **Encyclopedia of African History**, Vol 2, Routledge Press, New York City 2004.

Sinanoğlu, Mustafa. “İslâm (Etimoloji ve Tanım)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 23, TDV İSAM, İstanbul 2001, ss.27-31.

Slotki, Israil W. **Moses Maimonides His Life and Times**, Jewish Educational Publications, London 1952.

Souad, Merah, Tahraoui Ramdane and Mariya Senim Khan. “Fatimâh Al-Fihri and Religious Fraternity in Al-Qarawiyyin University: A Case Study”, **Kulliyah of Education, IIUM, International Journal of Humanities and Social Science**, Cilt: 7, Sayı: 10, 2017, ss. 177-183.

Southern, R. W. **Western views of Islam in the Middle Ages**, Harvard University Press, Cambridge 1962.

Şahin, Mustafa. “Doğumunun 1000. Yılında Nizamülmülk ve Nizamiye Medreseleri: Geçmişten Günümüze Yükseköğrenim”, **YÖK Yüksek Öğretim Dergisi**, Sayı 6, 2017, ss.27-32.

Şeşen, Ramazan. “İdrîsî Şerif”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 493-495.

Şeyban, Lütfi. “Zenâte”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 44, TDV İSAM, İstanbul 2013, ss. 246-247.

Tamdoğan, Zehra Gözütok. “Mağrib’in Sa’dî Sultanı Ahmed el-Mansûr Dönemi Mevlid-i Nebî Merasimleri”, **İSTEM**, Cilt: 17, Sayı: 34, 2019, ss. 459-475.

Taşdemirci, Ersoy. “Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2, 1989.

Terrasse, Henri. **La mosquée des Andalous a Fès**, Les Éditions d’art et d’histoire, Paris 1942.

Terrasse, **La Mosquée al-Qaraouiyyin à Fès; avec une étude de Gaston Deverdun sur les Inscriptions Historiques de la Mosquée**, Librairie C. Klincksieck, Paris 1968.

Tez, Zeki. **İslâm'ın Batı Cephesi [Mağrip, Endülüs, Sicilya ve Mısır]**, 1. Baskı, Hayy kitap yayınları, İstanbul 2014.

The Editors of Encyclopedia Britannica. "Qarawiyyin Mosque and University, Fes, Morocco" <https://www.britannica.com/topic/Qarawiyyin> (15.05.2018).

Tibawi, Abdul Latif. "Reviewed Work: Jami' al-Qarawiyyin: al-Masjid wa'l-Jami'ah bi Madinat Fas (Mausu'ah li-Tarikhiha al-Mi'mari wa'l-Fikri). Al Qaraouiyyine: la Mosquée-Université de Fès (histoire architecturale et intellectuelle) by Abdul-Hadi at-Tazi", **Arab Studies Quarterly**, Cilt: 2, No: 3, 1980, ss. 286–288.

Topuzoğlu, Tefik Rüştü. "Hâşiye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 16, TDV İSAM, İstanbul 1997, ss. 419-422.

Touri, Abdelaziz, Mhammad Benaboud, Naïma Boujibar El-Khatib, Kamal Lakhdar and Mohamed Mezzine. "II.1.k Bibliothèque Qaraouiyyine", **Le Maroc Andalou: à la découverte d'un art de vivre**, 2. Edition, Ministère des Affaires Culturelles du Royaume du Maroc & Museum With No Frontiers 2010.

Turan, Abdülbaki. "el-Elfiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 28-29.

Turan, Hayrunnisa. "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii", **Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, Sayı: 37, 2015, ss. 486-511.

Turan, Osman. **Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi yay., İstanbul 1993.

Turner, Howard R. **Science in Medieval Islam**, Austin Universty of Texas Press, 1997.

Türker, Ömer. “İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 22, 2011, ss.533-556.

Uludağ, Süleyman. “Bûnî, Ahmed b. Ali”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 416-417.

Uludağ, Süleyman. “Cezûlî, Muhammed b. Süleyman”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss. 515-516.

Uludağ, Süleyman. “İbn Haldûn”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 538-543.

Uludağ, Süleyman. **İbn Haldûn, Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, TDV Yay., Ankara 1993.

Unat, F. Reşit. **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, M.E.B. yay., Ankara 1964.

Uslu, Mustafa. **Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Yağmur yay. İstanbul 2007.

Uslu, Recep. “İbn Saîd el-Mağribî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, TDV İSAM, İstanbul 1999, ss. 302-305.

Utaberta, Nangkula and Mohd Arsyad Bahar. **Re-interpretation of Sustainability in Islamic Architecture la Critical Analysis of The İnnovation in Temporary Praying Platform Project of 2nd Year Architecture Students in theUniversiti Kebangsaan Malaysia (UKM)**, |Journal of Islamic Architecture Cilt: 2, Sayı: 4, 2014, ss. 5-13.

Ülkü, Hayati. **İslâm Tarihi**, Cilt 2, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016.

Ünal, İsmail Hakkı. “İbnü’l-Kattân”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, TDV İSAM, İstanbul 2000, ss. 107-108.

Varol, M. Bahaüddin. “Endülüs’te Coğrafya ve Coğrafyacılar”, **İSTEM**, Sayı:14 2009, ss.61-77.

Verger, Jacques. “Patterns”, **A History of the University in Europe: Universities in the Middle Ages**, (Ed. Hilde de Ridder-Symoens), Cilt: I, Cambridge University Press, Cambridge 2003, ss. 35-76.

Waardenburg, Jacques. “**Protestanlık**”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 34, TDV İSAM, İstanbul 2007.

Wilkinson, Israel. **History of Jews in Arab Homeland in The Pre-Islamic and the First Islamic Phase Eras**, Al-I’timad Press, Cairo 1927.

Wolf, Kenneth Baxter. **Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain**, Translated Texts for Historians 9. Liverpool, Liverpool University Press 1990.

Wyrzten, Jonathan. **Making Morocco: Colonial Intervention and the Politics of Identity**, Cornell University Press, New York: Ithaca 2016.

Yasin, Raudlotul Firdaus Binti Fatah and Mohd. Shah Jani. “Islamic Education: The Philosophy, Aim, and Main Features”, **International Journal of Education and Research**, Volume: 1 Sayı: 10, October 2013, ss. 1-18.

Yavuz, Hulusi. “Ahmed el-Mansûr”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, TDV İSAM, İstanbul 1989, ss. 98-100.

Yavuz, Mehmet. “İbn Ferec el-Ceyyânî” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, TDV İSAM, İstanbul 1999, s.491.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, TDV İSAM, İstanbul 1992, ss. 100-103.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Cedel”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, TDV İSAM, İstanbul 1993, ss. 208-210.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 12, TDV İSAM, İstanbul 1995, ss. 89-95.

Yazar, Nurullah. “Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbur’un Siyasi Durumu”, **Journal of Islamic Research**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2016, ss. 134-147.

Yerkazan, Hasan. “Zemahşerî’nin Hadisleri Te’vil Metodu”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, ss. 43-74.

Yıldırım, Kadri. “İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme”, **Diyanet İlmi Dergi**, Diyanet İşleri Başkanlığı-Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Cilt 45, Sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2009, ss.125-144

Yiğit, İsmail. “Ribât”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 35, TDV İSAM, İstanbul 2008, ss. 76-79.

Yiğit, İsmail. “Yahyâ b. Ömer el-Lemtûnî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2, TDV İSAM, Ankara 2019, s. 663

Yiğit, İsmail. **Endülüs Gırnata Sultanlığı ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri**, Kayıhan yay. İstanbul 2017.

Yiğit, İsmail. **İslâm Tarihi (Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal)**, c.IX, Kayıhan yay., İstanbul 1995.

Zaimeche, Salah. “Al-Qayrawan (Tunusia)”, **Foundation for Science Technology and Civilisation**, September 2004, ss. 1-15.

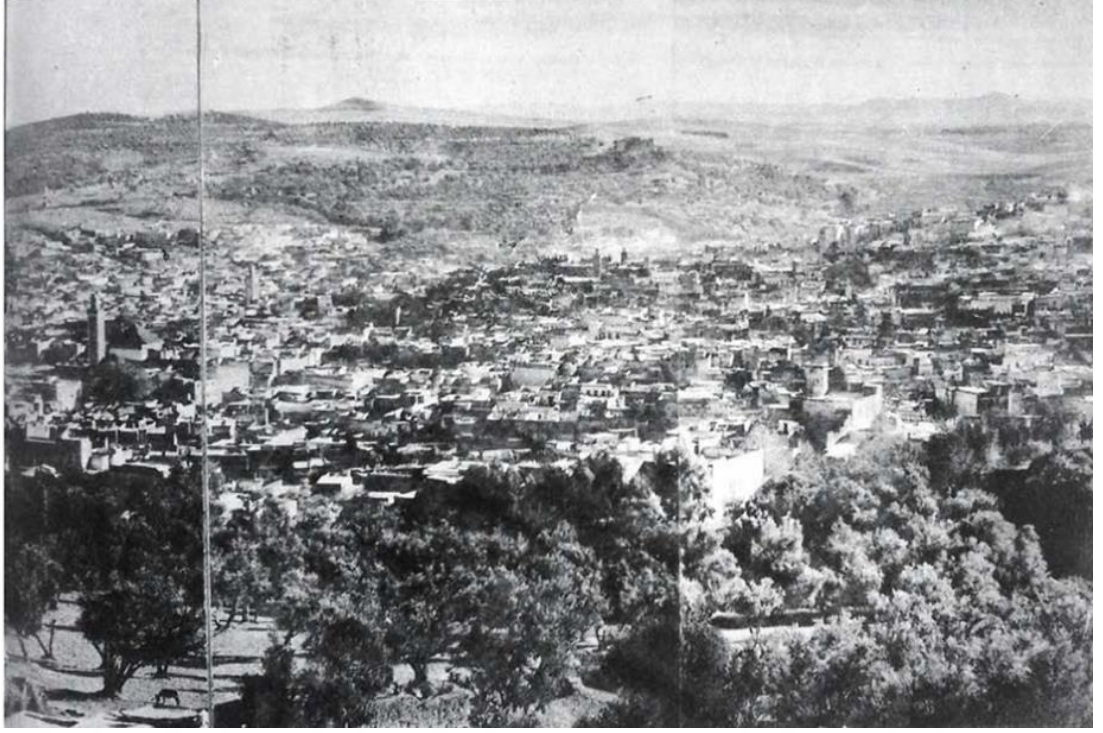
Zeydân, Corcî. **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, çev: Nejdet Gök, cilt 2, İletişim yayınları, İstanbul 2012.

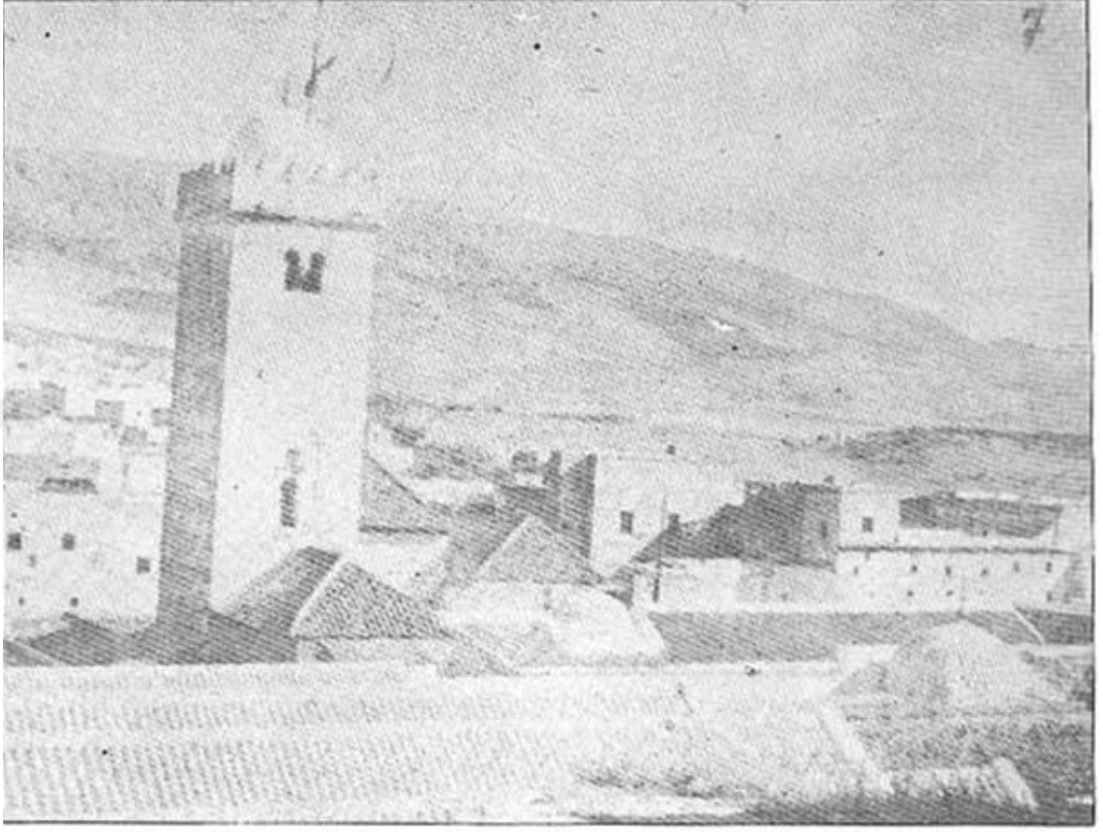

EKLER

EK 1: Fez şehrinin 1970'li yıllardaki genel görünümü: Abdu'l-Hâdîet-Tâzî, Fi Tarihi'l-Mağrib Camiu'l-Karaviyyin, I, s. 198

EK 2: İslâm dünyasının günümüze ulaşan en eski minaresi Karaviyyin Camii'nin güneyindeki tarihi minare. Tâzî, C. I, s. 203

EK 3: Minarenin doğudan görünümü

EK 4: Minarenin günümüzdeki görünümü.

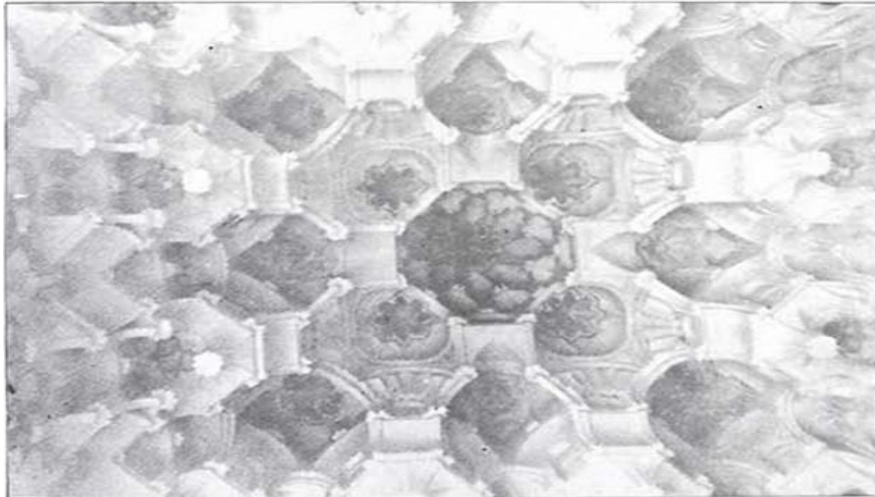
EK 5: Murabıtlar Döneminde Karaviyyin Camii'nin bazı bölümlerini güzelleştirmek için Endülüs'ten getirilen Mermer sütunlar. Tâzî, C. I, s. 210

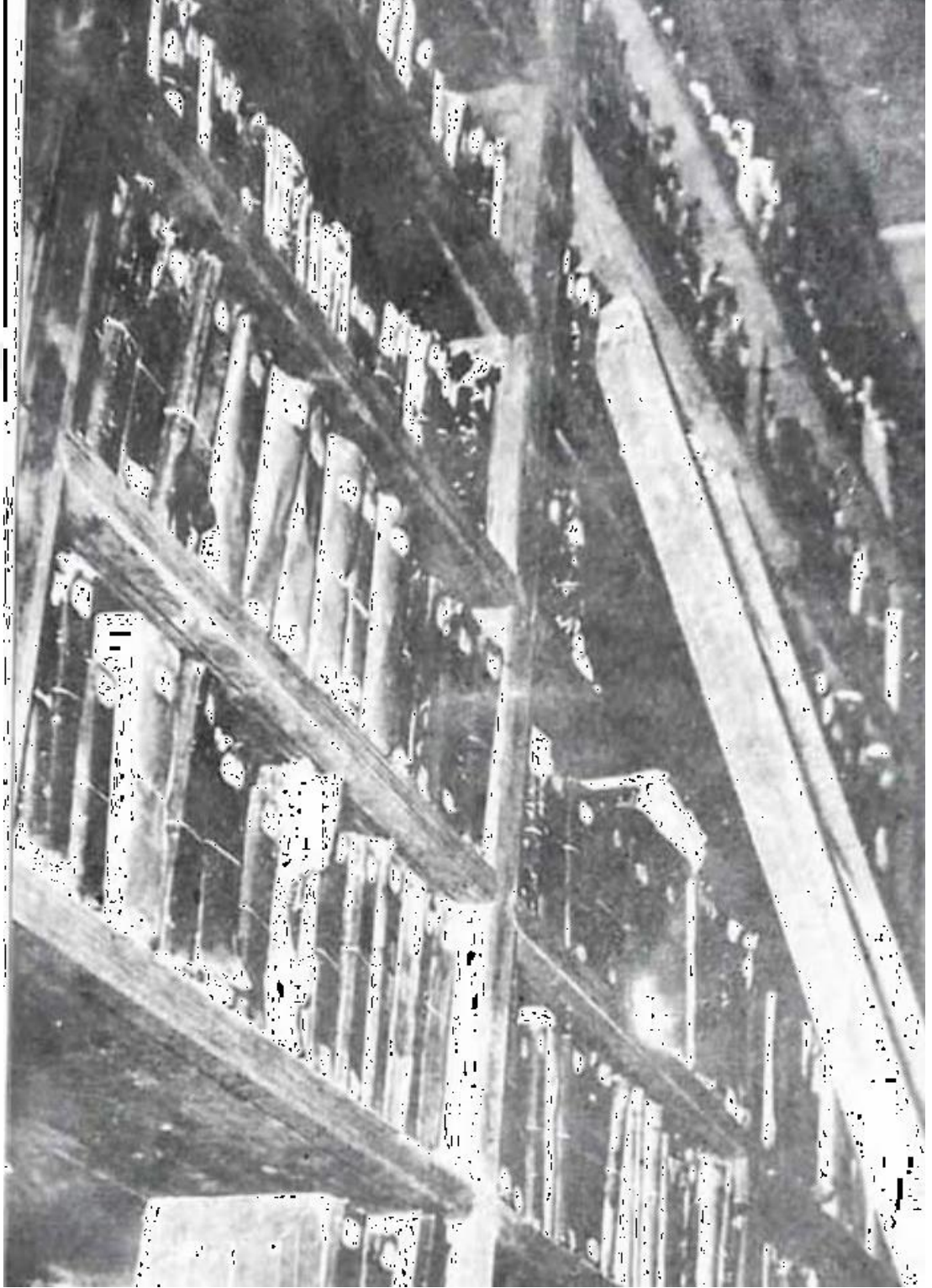
EK 6: Antika Kandillerin de görülebildiği Karaviyyin Camii'nin Mihrap cephesinin bir kısmı. Tâzî, C. I. s. 211

EK 7 ve 8: Karaviyyin Camii'nin kubbelerinden örnekler. Tâzî, C. I, s. 254, 267

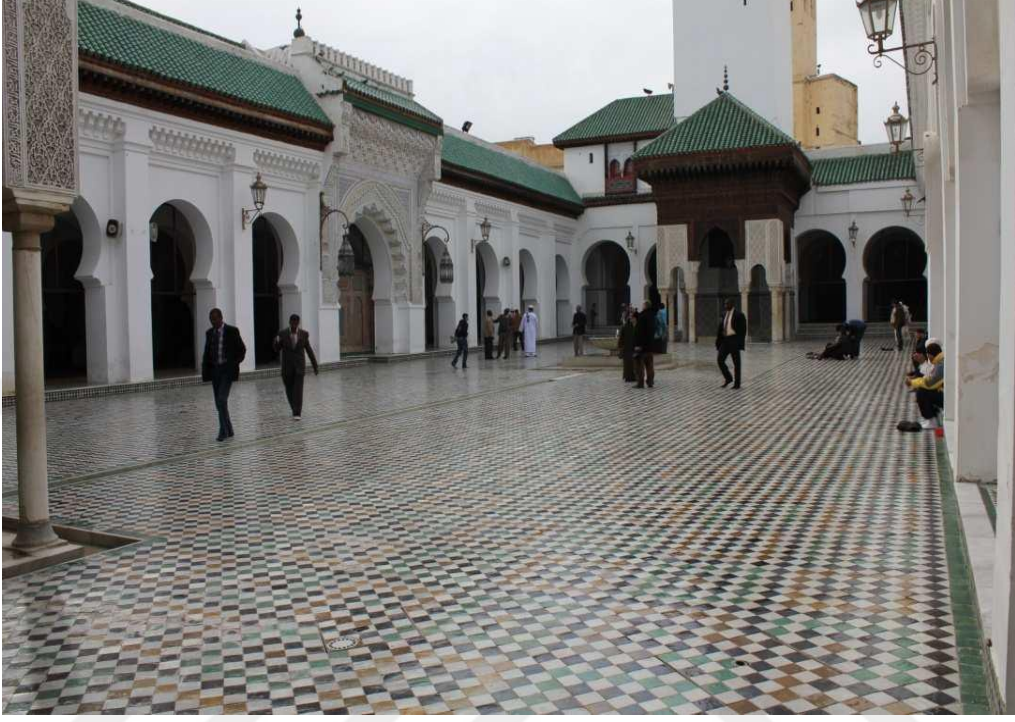
EK 9: Karaviyyin Camii el yazmalarının bulunduğu Kütüphanesi, Tâzî, C. II, s. 20

EK 10: İbn Haldûn'un Ebu İnan Faris'e takdim ettiği ve Karaviyyin Kütüphanesine hediye edilen eserinden bir parça. Tâzî, C. II, s. 450

EK 11: Karaviyyin Camii'nin Avlusu (H. Turan, Fas'ın Fez şehrindeki Karaviyyin Camii, s. 504)

EK 12 ve 13: Şadırvan (Turan, s. 505,506)

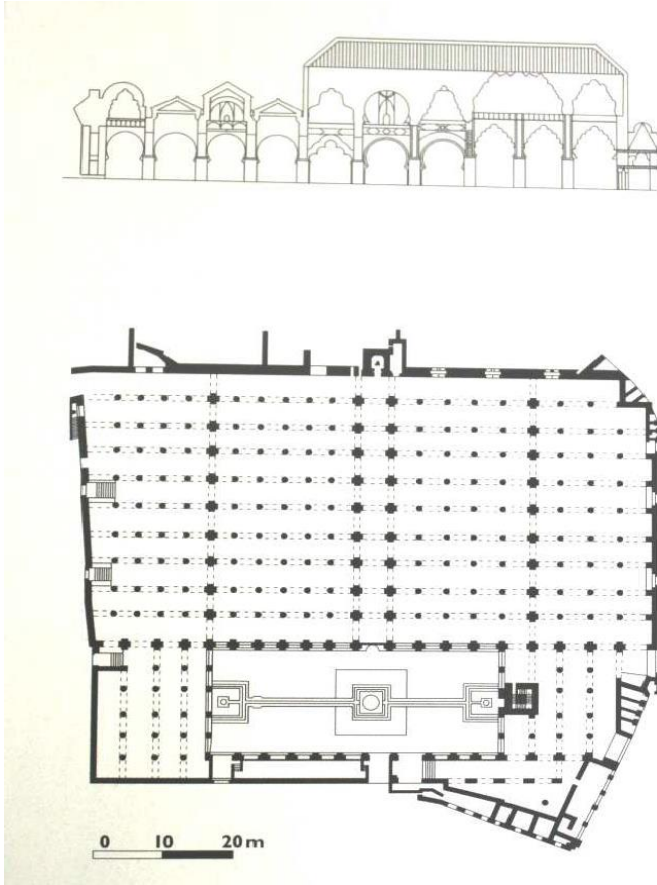

EK 14: Yapının havadan görüntüsü. (Turan, s. 496)

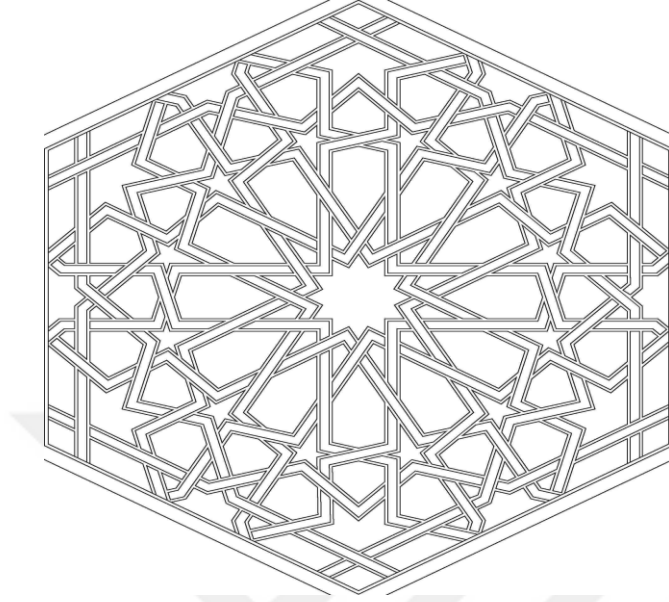

EK 15: Çizim 1: Karaviyyin Camii'nin planı ve kesiti. (Turan, s. 496)

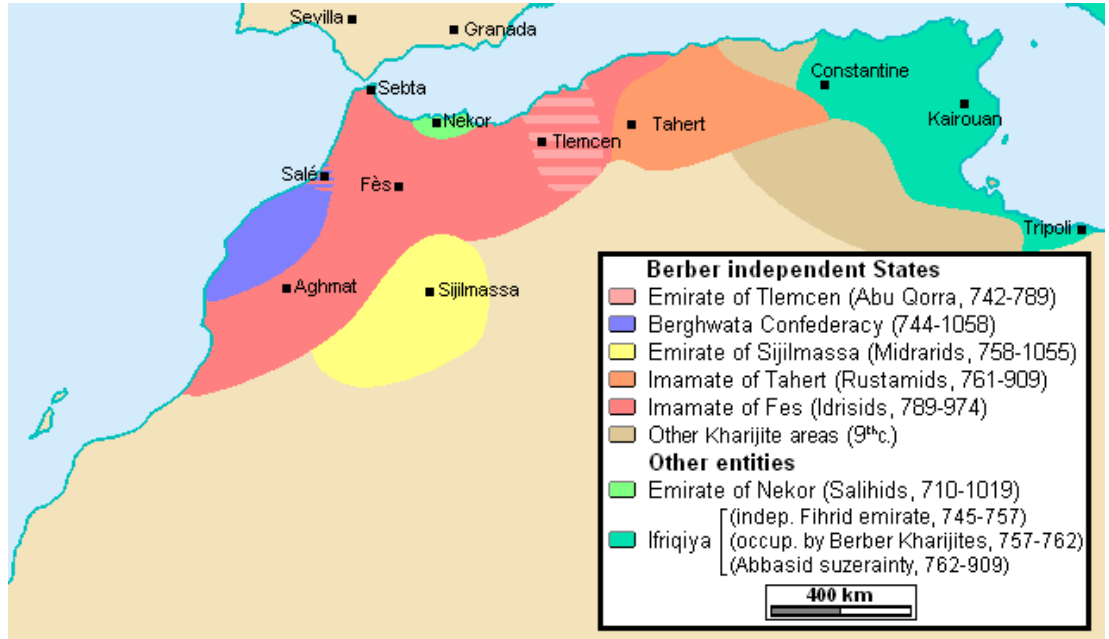

EK 16: Çizim 2: Karaviyyin Camii'nin Zor Seviyedeki Geometrik Desen Örneği (Turan, s. 496)

EK 17: İdrîsiler Devleti'nin hâkim oldukları coğrafya,

https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Morocco#/media/File:Morocco_and_the_Maghreb_after_the_Berber_Revolt.PNG, (14.12.2022)

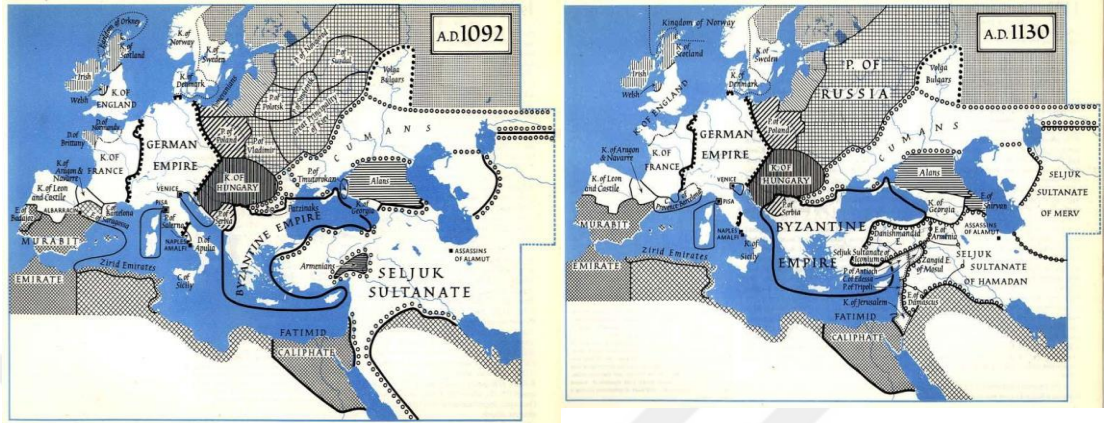
EK 18: Lütfi Şeyban, Murabıtlar Döneminde Endülüs,
<http://www.mucerret.com/portre/zaferleriyle-endulusu-dort-asir-daha-ayakta-tutan-komutan-yusuf-ibn-tasfin/> (14.12.2022)

EK 19 ve 20: Murabıtlar Devleti,

http://isamveri.org/pdfdrg/G00017/2018_23/2018_23_ERKOCOGLUF.pdf s. 21,24

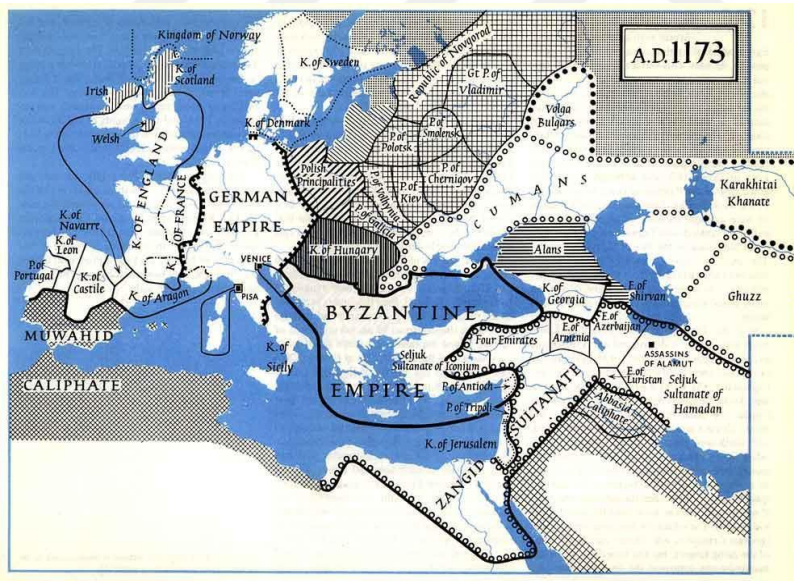
(14.12.2022)

EK 21: Muvahhid Halifeligi,

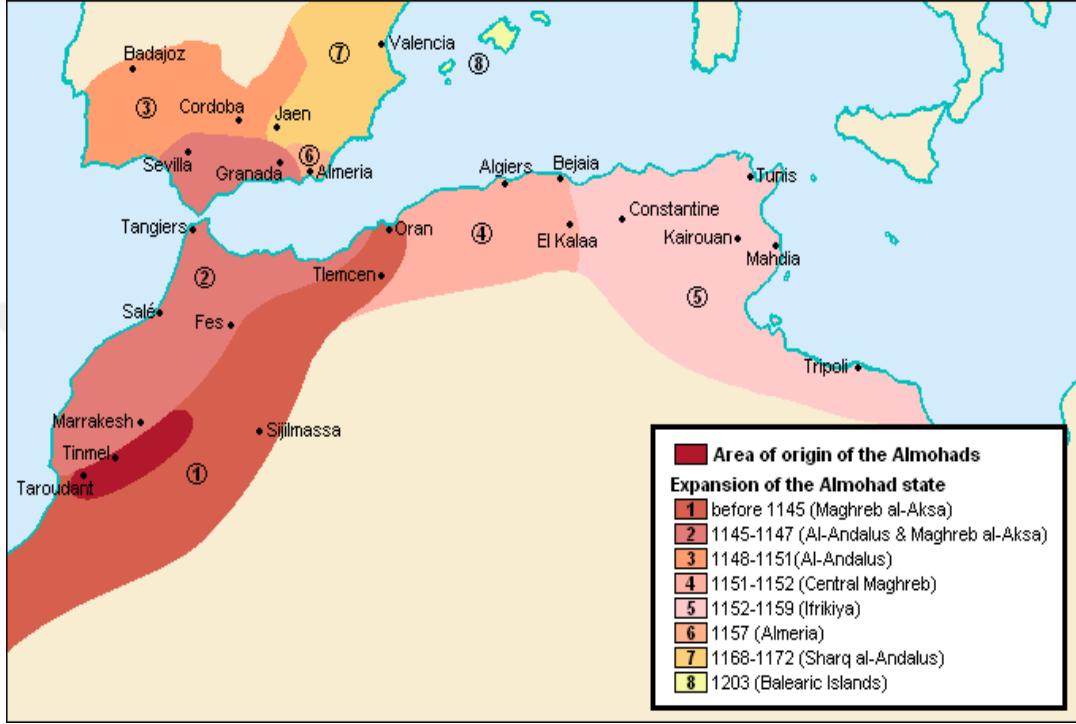
http://isamveri.org/pdfdrg/G00017/2018_23/2018_23_ERKOCOGLUF.pdf s. 25

(14.12.2022)

EK 22: Muvahhidler Devleti'nin yayılış süreci,

https://www.hayatinici.com/yazidetay?yazi_sef=kuzey-afrika-nin-en-eski-sakinleri-berberiler&id=982 (15.12.2022)

EK 23: Cami ders halkalarına örnek (<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunyanin-en-eski-universitesi-karaviyyin-universitesi/811131>)

